TÜLİN ÖNGEN

PROMETHEUS'UN SÖNMEYEN ATEŞİ

GÜNÜMÜZDE İŞÇİ SINIFI

Yazarın Yeni Basıma Önsözüyle

GÖZDEN GEÇİRİLMİŞ 3. BASIM

Yordam Kitap

Tülin Öngen

1972 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. 1974 yılında başladığı akademik kariyerini 1978 yılından itibaren AÜ SBF'de sürdürmektedir. 1979 yılında doktor, 1995 yılında doçent ve 2001 yılında profesör oldu. 1982-1988 yılları arasında üniversitedeki görevinden uzaklaştırıldı. 1988 yılında idare mahkemesi kararı uyarınca görevine iade edildi. Temel ilgi alanları, sınıf, devlet, kriz ve küreşelleşme olup bu alanlarda çok sayıda çalışması bulunmaktadır. *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi: Günümüz İşçi Sınıfı* (1994 ve 1996, Alan Yayınları; 2014, Yordam Kitap) kitabı yanı sıra pek çok Türkçe ve İngilizce kitabın bölüm yazarlığını yaptı. Ayrıca *Toplum ve Bilim, Marksizm ve Gelecek, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, İktisat Dergisi, Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Toplum ve Hekim, Praksis* gibi süreli yayınlar ile çeşitli sendika yayınlarında çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

Prof. Dr. Öngen, halen Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü öğretim üyesidir.

Prometheus'un Sönmeyen Ateşi

Günümüzde İşçi Sınıfı

Tülin Öngen

Yordam Kitap: 212 • **Prometheus'un Sönmeyen Ateşi** • Tülin Öngen
ISBN - 978-605-4836-63-5 • *Düzeltme:* Volkan Alıcı
Dizin: Ekin Öztürk • *Kapak Tasarım:* Savaş Çekiç
Sayfa Düzeni: Gönül Göner • *Birinci Basım:* Nisan 2014
© Tülin Öngen, 2014; © Yordam Kitap, 2014

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • **Faks:** 0212 528 19 09
W: www. yordamkitap.com • E: info@yordamkitap. com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: Yazın Basın Yayın Matbaacılık Turizm Tic.Ltd.Şti. (Sertifika No: 12028)
İ.O.S.B. Çevre Sanayi Sitesi 8. Blok No:38-40-42-44
Başakşehir - İstanbul
TEL: 0212 5650122 - 0212 5650255

Prometheus'un Sönmeyen Ateşi

Günümüzde İşçi Sınıfı

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ 9

TEŞEKKÜR 19

ÖNSÖZ YERİNE 23

GİRİŞ 25

I

TOPLUM VE SINIF 42

1. Sınıf Kavramı 42

2. Toplum Çözümlemelerinde Sınıf Olgusunun Önceliği 48

II

KLASİK SINIF KURAMLARI 61

1. Marksist Paradigma 61

2. Weberci Paradigma 100

III

TEKELCİ KAPİTALİZM DÖNEMİNDE SINIFLAR 112

1. Sınıf Yapısındaki Dönüşümün Dinamikleri 112

2. Uluslararası İş Bölümü Yapısının Değişmesi 116

3. Teknolojik Gelişmeler ve Emek Sürecindeki Dönüşüm 123

4. Yönetim İlişkileri ile Mülkiyet İlişkilerinin Ayrışması 157

5. Emeğin Sermayeye Olan Bağımlılığının Artması 162

6. Proleterleşmeye Karşı Süreçler 166

7. Devletin Etkinlik Alanının Genişlemesi 175

IV
Üretim Süreci İçinde İşçi Sınıfı 182
1. Nesnel Sınıf Konumları (Kendinde Sınıf Tanımı) 182
2. Ekonomik Belirleyiciler 188
3. Proleterleşme Olgusunun Güncel Ölçütleri 191
4. Sınıflar Arası Sınırlar ve Sınıf İçi Ayrımlar 196

V
Sınıf Mücadelesi Süreci İçinde İşçi Sınıfı 237
1. Toplumsal Özneler Olarak Sınıflar 237
2. Nesnel Sınıf Çıkarları ve Sınıf Kapasitesi 243
3. "Kendinde Sınıf" Uğrağından "Kendi İçin" Sınıf Uğrağına 256
4. Emek Süreci İçinde Sınıf Mücadelesi 262
5. Toplumsal Düzeyde Sınıf Mücadelesi 278

Sonuç 296
I. Sınıfın Tanımlanması Sorunu 297
II. Siyasetin Tanımlanması Sorunu 307
III. Sınıf ile Siyaset Arasındaki İlişkinin Kurulması Sorunu 311

Yararlanılan Kaynaklar 320

Dizin 329

Üçüncü Baskıya Önsöz

Elinizdeki kitabın ilk baskısının (1994) üzerinden yirmi yıla yakın bir zaman geçti. İkinci baskısı da (1996) bir süre sonra tükendi. O günden bu yana pek çok yayınevi kitabı yeniden basmak için ısrar ediyordu. Benim planımsa; bu kitabın devamı niteliğinde gördüğüm sınıfın politik bir özne olarak kuruluşu üzerine yıllardır sürdürdüğüm çalışmayı bitirdikten sonra ikisini bir arada yayınlamaktı. Ancak Gezi'nin ardından, özellikle isyanın niteliği ve katılımcıların toplumsal karakteri üzerine çoğu spekülasyondan öteye geçmeyen yorum ve analizleri okuduktan sonra fikrimi değiştirdim. Görünen o ki, sadece sınıfta değil, akademik ve entelektüel çevrelerde de sınıfların tarifine ilişkin hâlâ ciddi bir kafa karışıklığı ve bilgisizlik hâkim. Anlaşılan, aradan geçen onca zamana rağmen kitap, bu haliyle bile güncelliğini ve önemini koruyor.

Kuşkusuz Gezi isyanı, gerek toplumsal kompozisyonu gerek pratikleri açısından nevi şahsına münhasır bir harekettir; ancak, bu, onun hiçbir sınıfsal karakter taşımadığı anlamına gelmez. Aslında her toplumsal olgunun şu ya da bu biçimde sınıfsal bir yönü vardır. Yine hiçbir sosyal kategori sınıfsal çıkarlardan bağışık değildir. Örneğin "halk", kerameti kendinden menkul bir varlık olmayıp, sonuçta farklı sınıflar ve dilimleri ile onların çıkarlarını bünyesinde barındıran heterojen bir yığındır. Ne yazık ki, isyana içkin sınıfsal öz ve ta-

lepleri görmeyen ya da bilerek görmezlikten gelenler, isyanı basit bir çevre ve yaşam tarzıyla ilgili kaygılara indirgeyip, yeni kuşak ("Y" kuşağı!) gençlerin veya orta sınıfların refleksleriyle açıklamaya giriştiler. Bugün bile bu yönde yorumlar yapıldığına tanık oluyoruz.

Oysa Marx'ın bir metninde (*Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*) dönemin ünlü bir edebiyatçısını eleştirirken söylediği gibi, Gezi isyanı da, "duru gökyüzünde çakan şimşekler gibi birdenbire ortaya çıkmadı" İsyanı tetikleyen, siyasal iktidarın şiddet dozu yüksek despotik uygulamalarına duyulan haklı öfke olmuş olabilir. Ancak bu ölçekte kitleselleşmesinin nedeni, son çeyrek yüzyıldır yaşanan ekonomik ve toplumsal yıkım ile bunun yol açtığı siyasal, kültürel, düşünsel vb. yozlaşmaya duyulan yoğunlaşmış tepkidir. Her koşulda "farkındalık" düzeyinin ötesine geçen (açık ya da gizil) bir sınıfsal bilinç durumundan söz edilebilir.

İsyanın nedenleri kadar verdiği mesajlar da doğru okunamadı. Çünkü isyan, neoliberal sermaye politikalarının yol açtığı çok yönlü "mülksüzleşme" sürecinden etkilenmiş veya yakın gelecekte etkilenecek olan sınıf dilimlerinin, aslında bu duruma itirazının ("yeter artık") bir dışavurumuydu. Sınıfsal itirazların, illaki ekonomik sorunlar üzerinden veya onun terimleriyle dile gelmesi şart değildir. Çünkü "mülksüzleşme", sadece işsizlik veya iş gücünün vasıfsızlaşması/değersizleşmesinden kaynaklanan maddi yoksullaşmayla sınırlı kalan bir süreç değildir. Buna sosyal, siyasal ve kültürel kaynaklardan yoksunlaşma ile ona eşlik eden moral çözülme de dahildir. Gezi üzerine ahkâm kesenler (özellikle sol liberal çevreler), Plaza, IT ("bilgi teknolojileri") ve çağrı merkezi çalışanlarının neden harekete destek verdiklerini anlamadıkları gibi yeni mezun üniversite gençlerinin neden cübbe ve kepleriyle alana girdiklerini (bu tavırdaki sembolik anlamı) de kavrayamadılar.

Sınıf mücadelesi, sadece fabrikalarda, grev alanlarında ya da iş tulumları içinde yapılmaz. Yaşamın her alanı, sokak dahil bütün meydanlar, bu mücadelenin bir mevzisi, yaşamı ilgilendiren her konu bir nesnesi ve bağımlı sınıfların her bileşeni bir öznesi durumundadır. Bu anlamda Gezi isyanı, tarihsel sınıf mücadelelerinin özgül bir momentini ("tarihsel bileşke") oluşturuyor. Bu hareket içinde eğitimli, kariyer ve statü sahibi, öğrenci, aydın, sanatçı vb. grupların olması bu gerçeği değiştirmez. Yine anti-kapitalist Müslümanların, Alevi ve Kürt yoksullarının yer alması ya da kadınların ön planda olması da, Gezi'nin arka planındaki sınıfsal dinamikleri önemsizleştirmez. Aksine son yarım yüzyıla damgasını vuran kimlik siyasetinin (etnik, dinsel, mezhepsel, cinsel) artık eskisi kadar revaçta olmadığını gösterir. Nitekim söylem ve eylemlerde öne sürülen taleplerin çoğunda sınıfsal referanslar başattır. Bu, bir süredir ihmal edilen sınıfsal bakış açısının tekrar itibar kazanacağını göstermesi açısından son derece sağlıklı ve umut verici bir gelişmedir.

Yıllardır katıldığım pek çok konferans, panel ve benzeri toplantılarda oturum başkanları (sendika yöneticileri dahil), beni dinleyicilere genellikle "emekten yana hocamız" diye takdim ederler. Ben de her seferinde "ben emekten yana falan değil, bizzat emekçiyim. Eğer illa bir sıfat yakıştırılacaksa, bu, benim konumumun bilincinde olmamla ilgilidir. Bu anlamda olsa olsa proletaryanın 'organik aydını' sayılırım" diyerek itiraz ederim. Bu sözlerimin çoğu kez bir jest olarak algılandığını bildiğim halde itirazımı sürdürürüm. Toplumsal iş bölümü içindeki yerinin bilincinde olan her sınıf üyesinin de böyle davranması gerektiği kanısındayım. Çünkü böyle bir tavrın, sınıfın bütünü üzerinde uyarıcı bir işlev göreceği, moral ve özgüveni yükselteceği, dolayısıyla politikleşmeyi de kolaylaştıracağı düşüncesindeyim.

İşçi sınıfının kendiliğinden (ekonomik bir özne olarak) varlığı, ne tek başına var olan düzeni değiştirmeye ne de onun yerine özgür ve eşitlikçi bir toplumsal sistem kurmaya yeter. Zaten öyle olsaydı, politik, ideolojik ve entelektüel mücadeleye de hiç gerek kalmazdı. Marx ve Engels'in (*Alman İdeolojisi*) "bağımlı sınıfların özgürlük mücadelesinde yenik düşmelerinin bir nedeni, toplumsal konumlarının bilgisini üretmekten ve kendi düşüncelerini yaymaya yarayacak iletişim araçlarından yoksun bulunmalarıdır" cümlesini okuduğum ilk gençlik yıllarımdan beri bu hakikatin peşindeyim. Daha sonra Luxemburg, Lenin, Gramsci, Lukács ve diğer ardıllarıyla tanıştıkça, onların da neden bütün mesailerini "proletaryanın kısa dönemli (ekonomik-korporatist) çıkarlar düzeyinden uzun dönemli (sosyal, politik, ideolojik, kültürel) kolektif çıkarlar düzeyine yükselmesi/yükseltilmesi" sorununa hasrettiklerini çok daha iyi anlayacaktım.

Öte yandan sınıfsal oluşumun ilk uğrağı, emeğin nesnel varlık koşulları (maddi üretim süreci içindeki yeri) olduğuna göre, her şeyden önce proletaryanın kapsamı ve bileşimi konusunda doğru bilgiye sahip olmak gerekiyor. Zaten elinizdeki kitap da, bu tür saiklerle, böyle bir gereksinimi karşılamak üzere yazılmıştı. Özellikle 20. yüzyıldan itibaren hızla genişleyen hizmet sektörü ve kamusal çalışma alanlarında çalışanların sınıfsal konumuyla ilgili hem literatürde hem de emekçilerde büyük bir yanlış algı hâkimdi; bu durumun bugün de pek değiştiği söylenemez. Bu algının yerleşmesinde en büyük pay, kuşkusuz hem akademiye hem de düşünce dünyasına hâkim olan Weberyen gelenektir. Nitekim bu okul, büro işçileri başta olmak üzere işçi sınıfının önemli bir kesimini orta sınıflar ("beyaz yakalılar" adı altında) içinde tanımlar. Bu bakış açısı, bir kısım yeni Marksistlere de bulaşmıştır. Bu yüzden kitapta Marksizmin sınıf yaklaşımı yanı sıra okuyucuya bir kıyaslama

olanağı sunmak üzere Weberyen sınıf yaklaşımı ile onun sağ veya sol versiyonlarının eleştirisine de yer verilmiştir.

Her ne kadar Marksist ve Weberyen yaklaşımlar, bugün hâlâ düşünsel planda bir rekabet içindeymiş gibi görünse de, pratikte ibre giderek Marksizmden yana kaymaktadır. Çünkü son çeyrek yüzyıldır yaşanan yoğun proleterleşme süreçleri, Marksist kriterlerin geçerliliğini büyük ölçüde doğrulamıştır. Bugün neoliberal politikaların yıkıma uğrattığı ülkelerin ortak özellikleri; sanayi ve hizmetlerdeki istihdam daralmasına (ki, buna yönetici konumlarda çalışanlar da dahil) bağlı yüksek işsizlik oranları, yine tarımsal alanlarda üretimden dışlanmaya bağlı giderek genişleyen bir artık nüfus, pek çok sektörü etkileyen işin değersizleşmesi ve iş gücünün niteliksizleşmesi ile ona bağlı yaşam standartlarındaki gözle görülür düşüş, özelleştirme adı altında toplumsal kaynakların yağmalanmasına koşut gelişen sosyal ve ekonomik hak kayıpları, ulusal kaynakların yerli ve yabancı sermayeye peşkeş çekilmesi ve tamamen ranta dayalı kentsel dönüşüm politikalarının yol açtığı beşerî ve doğal tahribattır. Söz konusu olumsuzluklar, geniş toplum kesimlerini sadece maddi anlamda yoksullaştırmakla kalmamış, aynı zamanda sosyal, siyasal, kültürel ve moral anlamda da sefilleştirmiştir. Özellikle kır ve kent yoksulları, tamamen atomlaşmış, çaresiz ve umutsuzluğa teslim olmuşlardır.

Ne var ki, bu sürecin kitleler üzerinde yarattığı korku, yılgınlık ve teslimiyet, artık belli bir eşiği aşmış görünüyor. Kapitalizmin '70'lerden bu yana derinleşerek süren yapısal krizi, bütün restorasyon girişimlerine rağmen bir türlü aşılamıyor. Burjuva düşüncesi ise, bu konuda hiçbir geçerli çözüm üretmediği gibi insanlığa artık herhangi bir gelecek de vadetmiyor. Latin Amerika'daki düzen değişikliği arayışları, ABD'nin kalbindeki Occupy Wall Street protestoları, Arap coğrafyasını kuşatan halk isyanları, Yunanistan'da süregiden

sınıf mücadelesi ve benzeri örnekler, sermeye düzeninin yeniden üretiminin artık doğal ve tarihsel sınırlarına dayandığının en açık işaretleridir.

Gezi deneyimi de, mevcut yapısal çelişkiler ile onun dışavurumları arasındaki diyalektik ilişki çerçevesinde çözümlenmelidir: AKP, iktidara geldiği 2002 yılından itibaren geçmiş hükümetlerden devralmakla kalmayıp, giderek yoğunlaştırdığı ekonomik zoru bir süre sonra siyasal, ideolojik ve kültürel zor (şiddet) ile de desteklemeye başlamıştır (dinî referanslar buna dahildir). Özellikle 2011 genel seçimlerinden sonra iktidarını artık iyice garantilediğini düşünen hükümet, bir yandan egemen blok içindeki kaynak dağılımıyla ilgili hırlaşmadan öte yandan kutuplaştırıcı ve geniş bir kesimi dışlayıcı/ötekileştirici politikaları yüzünden hegemonik bir yönetim olmaktan uzaklaşıp, mutlak tahakküme dayanan bir iktidar olmaya yönelmiştir. Gezi isyanı, işte böyle bir konjonktürde patlak vermiştir. Bu olay, bir devrin kapanışı kadar yeni bir devrin başlangıcının da habercisidir. "Yeni Zamanlar" belki de şimdi başlıyor!

AKP'nin benimsediği iktidar teknolojisinin artık tutmadığı ve tutmayacağı açığa çıkmıştır. Nitekim 2013 Haziran'ından sonra toplumsal meşruiyetini büyük ölçüde yitiren AKP, Aralık'tan itibaren daha görünür hale gelen bir devlet kriziyle de yüzleşmek zorunda kalmıştır. Mart 2014 seçim sonuçları, bu gerçeği değiştirmeyecektir. Çünkü küresel kapitalizmin ve ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasal istikrarsızlık koşullarında, ne meşruiyet sorununu ne de devlet krizini aşmak kolaydır. Eldeki tüm seçenekler zaten denenmiş ve hemen hepsi iflasla sonuçlanmıştır.

"Zamanın ruhu" üzerine binbir çeşit fantezi üretmekten başka bir marifeti olmayan "hakiki statükocuların" sesine artık kulak tıkamalı ve ezilen sınıfları kendi kaderine sahip çıkmaya çağıran Tarih Ana'nın çağrısına kulak vermeliyiz. Tıpkı 1917

Rusya'sında Menşevikler ile Sosyal Devrimcilerin tüm itirazlarına rağmen, konjonktürü akıllıca çözümleyip, "hükümetin en zayıf olduğu yerde ve anda ondan tavizler koparmaya çalışmak yerine öldürücü darbeyi vurmanın tam zamanıdır", diyerek bütün "sovyetleri" iktidara çağıran Lenin ve Bolşeviklerin yaptığı gibi.

Çünkü AKP'ye uluslararası hâkim güç bloklarının desteğinin zayıfladığı, yerli sermaye sınıfları içindeki hoşnutsuzlukların giderek su yüzüne çıktığı, ayrıca son seçim sonuçlarının da gösterdiği üzere halkın en az yüzde elli beşinin bu iktidara onay vermediği (meşru görmediği) bu konjonktürde eksik olan tek şey, siyasal iradedir. Muktedirleri, öfke, kibir ve intikam duygularıyla (sesleri kısılıncaya kadar) bağırdıkları balkonlarından; kan, gözyaşı ve alın teri pahasına arsızca kuruldukları tahtlarından indirmek için yapı, aslında pratiğe ve özneye bir sürü olanak da sunmaktadır. Küçük bir azınlığın çıkarları uğruna büyük çoğunluğu yalan ve tehditle sömürenleri, haksız yere işgal ettikleri makamlarından alaşağı edecek hakiki siyaset, işte yapının pratiğe sunduğu bu fırsatları iyi değerlendirmekten geçiyor. Sömürülen sınıflar, gasp edilen emek ve söz hakları ile işgal altındaki yaşamları üzerindeki ipotekten (ki, asıl vesayet budur) ancak sömüren sınıf ile onların siyasal temsilcilerini "iktidarsızlaştıracak" ve bu yolla "mülksüzleştirecek" politik sınıf mücadelesi pratikleriyle kurtulabilir.

İşçi sınıfı, toplumsal serveti yaratan kendisi olduğu halde neden payına sadece yoksulluk, mutsuzluk ve esaret düştüğünü anladığında, kim mağdur kim mağrur, kim ezen kim ezilen olduğu gerçeğini de daha iyi görecektir. Ondan sonra artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktır. Bunu kotaracak tek özne de kendisinden başkası değildir. Çünkü, proletarya kadar kapsayıcı/birleştirici ve evrensel olma özelliğine sahip başka bir özne yoktur. Yine emeğin, çıkarları toplumun genelinin çıkarlarıyla

özdeş olduğu, dolayısıyla sömürünün ortadan kalkması, yalnız onun değil, tüm toplumun da kurtuluşu anlamına geleceği için, eşit, özgür, esenlik ve barış içinde bir arada yaşamasının yegane garantisi sömürüsüz (sınıfsız) bir toplum yaratmaktır.

Kitlelerin, milliyetçilik veya din gibi doğuştan edinilen ve günlük yaşamda birebir tecrübe edilen kimlikler üzerinden daha kolay seferber edildikleri doğrudur. Bu tarih boyunca böyle olmuştur. Ne var ki, bu temeldeki mücadelelerin, bugüne kadar hiçbir yapısal sorunu çözdükleri görülmemiştir. Dahası çoğu kez efendilerin iktidar oyunlarının bir enstrümanı olmaktan da kurtulamamışlardır.

Maddi sorunlar, yapısal çözümlere, bu ise, sosyoekonomik yapıya müdahale edecek pratikler ile bu perspektife sahip öznelere ihtiyaç duyarlar. Bunun doğruluğunu görmek için geçmişteki sınıf mücadelelerine bakmak yeterlidir. Öyleyse gün yine; '70'lerin 15-16 Haziran ve Paşabahçe işçilerinden, '80 sonu ve '90'lar başı Bahar eylemcileri ve onu izleyen Zonguldak maden işçilerine, oradan da yakın zamanlardaki Tekel, THY, Kozova, Greif, Feniş işçilerine uzanan mücadele hattını Gezi'nin ilham verici pratikleriyle harmanlayıp güçlendirmek ve ülke sathına yayma günüdür.

Son olarak, ilgisi ve teşvikiyle beni bu baskıya ikna eden Yordam Kitap yöneticisi sevgili Hayri Erdoğan'a ve yayınevi emekçilerine sonsuz teşekkürler.

Tülin Öngen
Nisan 2014, Ankara

İsmail Beşikçi'ye

TEŞEKKÜR

Her emek ürünü yalnız bireysel değil, aynı zamanda belli bir toplumsal birikime de gereksinim duyar. Özellikle bilimsel çalışma gibi tümüyle kolektif üretime dayanan bir etkinliğin, belli derecede bir toplumsal ve entelektüel altyapı olmaksızın gerçekleşmesi son derece güçtür. Bu yüzden bilimsel ve entelektüel sığlığın egemen olduğu, akademik koşulların güdüleyici olmaktan uzak bulunduğu, özgür ve eleştirel düşüncenin kısıtlandığı, hatta cezalandırıldığı bir ortamda ne özgür ne bilimsel düşüncenin gelişmesi, ne de bilim insanının yetişmesi kolaydır.

Türkiye üniversitelerinin 1980 sonrası yaşamakta olduğu akademik ve kurumsal yozlaşma, bilimsel ve özgür düşünce karşısında duyulan ürküntü, düşünen, araştıran ve üreten insanlara içeriden ve dışarıdan yöneltilen baskılar, üniversitenin toplumsal üretime katkısını azaltmakla kalmamış, ayrıca bilimsel çalışmanın ve entelektüel üretimin kendisini de büyük ölçüde değersizleştirmiştir. Sonuçta akademik ve eğitsel standartlar düşerken, toplumsal ilerlemenin de önü tıkanmıştır.

Bu koşullarda herhangi bir akademik çabanın ancak büyük bir özveriyle, inatla, açıkçası meydan okuma tutkusuyla gerçekleşeceği bellidir. Öte yandan tüm özveriye ve kişisel çabaya karşın toplumsal ve akademik koşulların elverişsizliğinden kaynaklanan eksiklikler kaçınılmaz olarak kendini gösterir. Ne var ki, şöyle ya da böyle ses getiren her söz ya da yapıtın

bugüne kadar ister bireysel ister toplumsal nitelikte olsun, belli hesaplaşmalar ve mücadeleler olmaksızın ortaya çıktığı zaten görülmemiştir. Bundan ötürü karşılaşılan güçlükler ve çekilen sıkıntılar da entelektüel üretim sürecinin vazgeçilmez girdileri sayılır. Bunlar, bilincimizi, direncimizi ve hakikati arama tutkumuzu bilerler ve bizi beslerler.

Burada önce yolumu aydınlatanlara teşekkür etmek istiyorum. Ateşi çalanlara ve onu yeryüzüne indirenlere, her gün onun kıvılcımlarından yeniden doğanlara, ellerinde ve beyinlerinde onun ışığını taşıyanlara teşekkür ediyorum. Bana yol gösterdiler, örnek oldular, cesaret verdiler. Varlığımı ve direnme gücümü onlara borçluyum. Öte yandan karşılaştığım tüm engellere de teşekkür borçluyum. Çünkü önümü kesen bu güçlükler olmasaydı, zorbalık öfkelendirmeseydi ve haksızlıklar vicdanımı rahatsız etmeseydi başkaldırmayı seçer miydim? Bunun için haksızlığın ve zorbalığın kör kılıcına da teşekkür ediyorum. Teşekkürler 12 Eylül, teşekkürler YÖK, teşekkürler düzenin bekçileri. Gerçeğin bilgisine ulaşma tutkumu ve daha güzel bir dünyanın varlığına duyduğum inancı sizlere de borçluyum. Zulmünüz, vicdansızlığınız, nefretiniz beni bilerken, bilgisizliğiniz, akılsızlığınız ve korkularınız beni ayakta tutuyor. Her şey bir yana varlığınız bile başımı dik tutmama yetiyor.

Ayrıca bu çalışmaya somut katkısı olan öteki insanlara da teşekkür etmek istiyorum. Yayınlanmadan önce çalışmanın bir kopyasını akademik çevreden birkaç kişiye verdim ve yalnızca bir tek kişi, Prof. Dr. Korkut Boratav baştan sona okudu ve pek çok konuda eleştirileriyle bana yol gösterdi. Kendisine teşekkür ediyorum. Bunun yanında dil konusunda yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Alâeddin Şenel'e, dikkatli gözleriyle pek çok küçük fakat önemli noktayı görmemi sağlayan öğrenci arkadaşım Ergül Acar'a ve kitabın ikinci baskısına yönelik dü-

zeltmelerde yardımını gördüğüm Mehmet Yetiş'e çok teşekkür ediyorum.

Öte yandan bu kitap aracılığıyla bir borcumu daha dile getirmek istiyorum. Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat'ın ve Prof. Dr. Kurthan Fişek'in 12 Eylül'ün karanlık günlerinde uzanan dost elleri olmasaydı, büyük bir olasılıkla bu kitabın yazılması bugün hiç olanaklı olmayacaktı. Kendilerini bir kez daha şükranla anıyorum.

Son olarak bu tür durumlarda uyulması gereken bir kurala sıra geldi. Bilindiği gibi her yapıtta yazarın ailesine teşekkür etmesi bir gelenektir. Ve bu teşekkür çoğu kez bir özür niteliği taşır. Çünkü hemen her yapıt, genellikle sevdiklerimizden esirgenen zamanların, onların ertelenen taleplerinin ve sorumluluklarımız arasında kurmaya çalıştığımız dengelerin bir sonucu olarak dünyaya gelir. Yazarın kadın ve anne olduğu durumlarda bu ikilem daha derin yaşanır. Bu nedenle en başta sevgili kızıma teşekkür borçluyum. Üstelik özür dilememi gerektirmeyen türden özel bir teşekkür bu. Kızım, ondan çalınan zamanların daha güzel bir dünyanın yaratılması uğruna yine onun için harcandığını bildiği için.

Tülin Öngen
Mart 1996, Ankara

Önsöz Yerine

Prometheus, insanı insan yapan değerleri temsil eden bir mitoloji kahramanıdır. Onun yaktığı ateş, insan yaratıcılığı, akıl üstünlüğü ve başkaldırma gücü yanında yenilik ve özgürlük arayışını da simgeler.

Prometheus, akıl gücünün ve yaratıcılığın tanrılara değil, insana ait bir nitelik olduğunu öne sürerek ateşi tanrılardan çalıp insanlara armağan etmiştir. Böylece bağışlanamaz bir suç işlediği için Zeus'un gazabına uğramıştır. Ateşi ele geçiren insan da gerçek yaratıcının kendisi olduğunu, daha doğrusu tanrının insanın kendisinden başka bir şey olmadığını öğrenmiştir.

Prometheus, tanrıların sofrasını paylaşmak yerine ona karşı çıkmayı seçtiği için, başka bir deyişle insanla tanrı arasındaki karşıtlıkta ya da tanrıların egemenliği ile akla ve adalete dayanan bir düzen arasında seçimini insandan yana yaptığı için cezalandırılmıştır. Prometheus'un karşı çıktığı tanrılar düzeninde her tanrıya bir paye verilmiştir. Tanrılar gerçekte elde ettikleri sus payı karşılığında Zeus'un egemenliğine boyun eğmektedir. Bu nedenle Zeus'un gücünün gerisinde ortak çıkarlar ve buna dayanan teslimiyetten başka bir şey bulunmamaktadır. İşte böyle bir çıkar paylaşımına karşı çıkan Prometheus, özgür düşüncenin ve adalet duygusunun satın alınamayacak değerler olduğunu insanlığa kanıtlamıştır.

Prometheus ile Zeus arasındaki çekişme, bir anlamda efendiler ile köleler arasındaki sonsuz mücadelenin de başlangıcıdır. Bundan ötürü özgürlük ve adalet mücadelesinin en trajik öyküsü olan Prometheus destanı, aynı zamanda insanlığın en büyük ütopyasını oluşturur. İnsan, akıl gücünün kaba güçten üstün olduğunu, özgür düşünceye gem vurulamayacağını ve adalet duygusunun yok edilemeyeceğini ilk kez bu ütopyayla dile getirir. Yeryüzünde bu ütopyadan vazgeçmeyen bir tek insan kaldığı sürece Prometheus'un ateşinin sönmeyeceği kesindir.

Gerçekte bugüne kadar insanı köleleştirmeye yönelik tüm girişimler, ne özgürlük ve adalet için verilen mücadelenin önüne geçebilmiştir ne de bu ideali yok edebilmiştir. İnsanlık tarihi, düşüncenin tutsak edilemeyişinin, özgür iradenin teslim alınamayışının tarihidir. Öte yandan ezilenlerin ve tutsakların varlığı, yalnızca zincire vurulanların değil, aynı zamanda zincire vuranların özgürlüğünü de elinden almaktadır. Tanrılar tanrısı Zeus'un gerçekte sonsuza kadar zincire vurduğu Prometheus'un tutsağı olmaktan kurtulamayışında olduğu gibi... O halde gerçek özgürlük ve adalet, yalnızca zincirlerin çözülmesiyle değil, aynı zamanda zincire vuranların ortadan kalkmasıyla gerçekleşecektir. Tıpkı Prometheus'un son haykırışında dile getirdiği gibi:

> Yalnız ölüm kurtarabilirdi beni,
> Oysa benim işkencelerimin sonu yok
> Zeus tahtından düşmedikçe.[1]

1 Söz konusu dize ve Prometheus efsanesine ilişkin bilgi için Azra Erhat'ın *Mitoloji Sözlüğü* (Remzi Kitabevi, 1989) adlı yapıtından yararlanılmıştır.

GİRİŞ

Tarihsel ve toplumsal bir sistem olarak kapitalizm, bugüne kadar üretici güçleri en çok geliştiren üretim biçimi sayılır. Bu yönüyle kapitalist sistem, bilimsel ve teknolojik ilerlemeleri, insan etkinliğinin değişmez değeri olarak en çok yücelten bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak görülmektedir. David Landes'in (1966) sözleriyle Prometheus'un "zincirlerinden kurtulması", kapitalist toplumla gerçekleşmiştir. Günümüzde de bilimsel ve teknolojik ilerlemeler yoluyla üretici güçlerin önemli bir bölümü gelişmesini hâlâ sürdürmektedir.

Öte yandan kapitalist üretici güçler eliyle gerçekleşen böyle bir gelişmenin, insanlık için istenen bir ilerlemeyi ya da özgürleşmeyi temsil edip etmediği tartışmalıdır. Kapitalist üretici güçler, bir yandan gelişmenin ve özgürleşmenin önünü açarken, öte yandan yeni zincirler, yeni yoksunluklar yaratmamış mıdır? Geçmiş dönemlerle karşılaştırıldığında, insanlığın refahının arttığı, emek üretkenliği ile bilgi ve beceri düzeylerinin yükseldiği ve insanoğlunun doğa karşısında daha üstün bir konumda, hatta birbirleriyle olan ilişkilerinde daha çok olanağa sahip bulunduğu doğrudur. Ne var ki, bu gelişmelerin, insanın daha özgür, daha mutlu olmasını sağladığını öne sürmek hiç de kolay değildir. Günümüz insanı hem daha yalnız ve yabancılaşmış, hem de kendi varlığı ve insanlığın geleceği için daha umutsuz ve güçsüz gözükmektedir. Kısaca, zincirlerinden kurtulan Prometheus'un özgürleştirici ateşinin

sönmeye yüz tuttuğunu düşünmek için pek çok neden bulunmaktadır.

Bu sonucu yaratan pek çok etmenden söz edilebilir. Bir kere kapitalist üretim biçimi, doğası gereği, insanın kendi yaratıcı gücünden kopmasını önleyecek bir emek etkinliği ve toplumsal ilişkiler sistemi yaratamamıştır. Tersine, kendinden önceki düzenlerle karşılaştırıldığında daha yabancılaşmış bir toplum doğurmuştur. Oysa Prometheus'un zincirlerinden sonsuza kadar kurtulmasının gizi, insan yaratıcılığının özgürleşmesinde yatmaktadır. Böyle bir özgürleşmenin ön koşulu ise, emeğin yabancılaşmasının maddi temellerinin ortaya konması, dahası bunları yeniden üreten toplumsal örgütlenme biçimlerinin tüm çıplaklığıyla gözler önüne serilmesidir. Bu ise, yalnızca toplumsal yapının anlaşılmasını değil, aynı zamanda onun dönüşümüne ilişkin bir projenin oluşturulmasını gerektirir. Özellikle teknoloji, bilim ve emek başta olmak üzere tüm üretici güçlerin gelişim doğrultularının ve bunların birbirleriyle olan ilişkilerinin yeniden tasarlanması zorunludur.

***

Bugüne kadar gerçekleşen endüstri ve teknoloji devrimleri, toplumsal iş bölümü yapısında köklü değişikliklere yol açmıştır. Toplumsal iş bölümü yapısındaki değişiklikler, teknik iş bölümü süreçlerindeki gelişmelerle birleşerek, hem kapitalist üretim sistemini dönüştürmüş, hem de yeni sorunlara yol açmıştır. Örneğin, sermayenin birikim biçimlerinde, emeğin örgütlenmesinde, çalışma koşullarında, iş gücünün niteliğinde ve bileşiminde ortaya çıkan değişiklikler, yalnızca toplumsal ilişkileri ve yaşamı derinden etkilemekle kalmamış, aynı zamanda sistemin işleyişiyle ilgili çeşitli sorunlara neden olmuştur. İşte, son yüzyıl içinde teknolojinin üretim ve emek süreçlerinde yarattı-

ğı sorunlar, kapitalist toplumun dönüşümüyle ilgili tartışmaların güncelleşmesini ve toplumbilim çalışmalarının bu yönde yoğunlaşmasını beraberinde getirmiştir. Öyle ki toplumbilimlerin gündemindeki tartışmaların büyük bir bölümü, üretim sistemindeki değişikliklerin toplumsal sonuçları ile kapitalist toplumun sınıfsal karakteri üzerinde odaklanmıştır.

Aslında toplumsal farklılaşma ve sınıf, her zaman toplumbilimlerin ilgi merkezi olmuş bir konudur. Gerek toplumsal yapılanmayı, gerek tarihsel ilerlemeyi sınıf dışı dinamiklere dayandıran kuramların bile sınıf sorunuyla ilgilenmekten kaçınamadıkları görülür. Son yüzyıl içinde kişiler veya gruplar arası ilişkilerin çeşitlenmesi veya toplumsal kimlik arayışlarının güncelleşmesi gibi sınıf olgusuyla doğrudan ilgisi bulunmayan gelişmeler bile sınıf ilişkilerine yönelik ilgiyi azaltmamıştır. Özellikle ulusal, ırksal, dinsel, etnik ve cinsel farklılaşmaların yol açtığı gerilimlerin çoğalması, sınıf kimliğinin netleştirilmesi ya da sınıfların tanımlanması sorununu yeniden gündeme getirmiştir. Bu yönüyle sınıf sorunu, günümüzün temel siyasal tartışmalarının başında gelmektedir.

1960 sonlarından günümüze kadar geçen sürede kapitalist toplum içinde gerçekleşen dönüşüm, çeşitli biçimlerde değerlendirilmektedir. Bazı Marksist iktisatçılar, gelişmeleri daha çok tekelci kapitalist gelişmenin devamı niteliğinde görürler (Sweezy, Baran, Mandel). Avrupalı teknokratik kuramcılar ve post-Marksistler, yeni dönemi kapitalist üretimin sınıfsal özünden kopuşuyla özdeşleştirirler ve bu yeni toplumu, "post-endüstriyel" (Bell, Aron, Ossowski) veya "post-kapitalist" (Laclau ve Mouffe) olarak nitelerler. Bazı yazarlar ise, günümüz toplumlarını kapitalist gelişmenin kendi içindeki yapılanmasını anlatacak biçimde "örgütsüz kapitalizm" (Offe, Lash, Urry) veya "yeni zamanlar" (*Marxism Today*) gibi adlar altında sınıflandırırlar.

Yine bir grup yazar, sınıf sisteminde gerçekleşen değişiklikleri kapitalist üretim biçiminin kendini dönüştürücü gücüne bağlayarak açıklama çabasındadır. Örneğin Teknokratik Okul, Frankfurt Okulu ve Yeni Toplumsal Hareketler bu noktada buluşurlar. Kimisi (Dahrendorf, 1988) daha öteye giderek çağdaş çatışmanın sınıflarüstü olduğundan söz etmekte, kimisi ise (Prezeworski, 1977) sınıf mücadelesinin kendisinin bile sınıflar arasında olmaktan çıktığını, sınıflar üzerine gerçekleşmekte olduğunu öne sürmektedir. Buna karşılık bazı yazarlar (Giddens, 1973; Gorz, 1986) ise, işçi sınıfının devrimci özünü tartışarak ya onun ilerici bir kapasiteye gerçekte hiç sahip bulunmadığını öne sürmekte ya da böyle bir rolü ancak kapitalizmin ilk dönemi için geçerli saymaktadırlar (Block, 1984). Sonuçta, içinde "Elveda Proletarya" diyenlerden (Gorz, 1986) veya ironik bir bakış açısı içinde "proletaryanın son dansı"ndan söz edenlerden (Burawoy, 1987: 6) başlayan, sınıf dışı devrimci öznelerin varlığını öne sürenlere (Laclau, Mouffe, Hindess, Hirst, Jones) kadar uzanan oldukça renkli bir yelpaze karşımıza çıkar.

Gerçekten son yüzyılda sermayenin yoğunlaşması ve merkezîleşmesi süreçlerinin, toplumsal formasyonda, ekonominin denetiminde, sınıflar arasındaki ilişkilerde ve özellikle sınıf bilincinde önemli değişikliklere neden olduğu bilinmektedir. Günümüz gelişmiş toplumlarına baktığımızda, işçi sınıfının bilinç, örgütlenme, toplumsal dayanışma ya da kolektif eylem gibi özellikler açısından oldukça farklı bir konumda bulunduğunu görmekten, hatta bu özelliklerinin yapısal mı, yoksa konjonktürel mi olduğunu sormaktan kendimizi alamayız. Söz konusu değişikliklerin, teknik devrim, yönetsel devrim gibi endüstriyel süreçlerin birer sonucu mu olduğu, yoksa tam tersine bunların kapitalizmin yeni bir örgütlenmesine mi yol açtığı sorusu araştırmacıları daha çok uğraştıracağa benzemektedir. Benzer biçimde, içinde bulunduğumuz sürecin ka-

pitalizmin tarihsel serüveninin bir parçasını mı oluşturduğu yoksa tarihsel gelişmenin henüz öngörülmeyen aşamalarına mı işaret ettiği yolundaki sorular da ayrı bir gündem oluşturmaktadır.

Çağdaş toplum kuramları söz konusu olduğunda, önce sınıfın sosyolojik önemini kabul eden görüşler ile sınıf olgusunun gerçekliğini tartışan, dolayısıyla toplum çözümlemelerinde sınıfın kullanılmasını gereksiz, daha ötesi yararsız ve yanıltıcı bulan görüşler arasında bir ayrım yapmak gerekir. İkinci grup görüşler, sınıf temelli veya kolektivist toplum çözümlemeleri yerine bireyselci politikalara olanak veren çözümlemelerle veya anonim özneler yerine tekil öznelere dayanan, hatta belli bir özneye gereksinim bile duymayan toplum çalışmalarıyla kendilerini belli ederler. Bunlar, modern siyaset gündeminin odağına "kimlik", "birey" ve "yurttaş" gibi kavramları yerleştirirler. Post-Marksist kuramlar, postmodern yaklaşımlar ve "Yeni Zamanlar" benzeri tartışmalar bu tür akımlardır.

Öte yandan iki yaklaşım arasındaki ayrımın her zaman çok net olduğu söylenemez; bununla birlikte kitapta çağdaş sınıf sorunsalı, sınıf ilişkilerini toplumsal gerçekliğin temel birimi olarak ele alan kuramlarla sınırlanacaktır. Daha sonra bu çerçeve içinde de iki paradigma birbirinden ayırt edilecektir. Bunlardan ilki Marx'ın, ikincisi ise Weber'in toplum anlayışlarını yansıtmakta olup, aynı zamanda sınıf çözümlemelerinde yöntemsel olarak da iki ayrı geleneği temsil etmektedir. Kitapta, günümüz sınıf ilişkilerinin dönüşümü ve sınıfla ilgili öteki sorunlar, Marksist ve yeni Weberci yazarların ortak tartışma gündemi çerçevesinde incelenecektir. Marksist sınıf kuramının ilke olarak Marx'ın görüşlerine dayandırılması, örneğin Engels'i ya da Lenin'i dışarıda bırakması elbette büyük bir eksikliktir. Ne var ki çağdaş sınıf tartışmaları daha çok Marx'ın modelini temel aldığı ya da Marx'la hesaplaşma içine

girdiği için çalışmanın çerçevesinin Marx'ın çözümlemeleriyle sınırlandırılması zorunluluğu doğmuştur.

Sınıf olgusunu toplumsal ilişkilerin nesnel temeli olarak gören Marksist araştırmacılar, özellikle teknolojinin ve endüstriyel süreçlerin sınıf ilişkileri ve sınıf mücadelesi süreçleri üzerindeki etkileri üzerinde dururlar. Bu alandaki çabaların iki grupta toplandığı gözlenir:

Bir grup, sınıf olgusu ile toplumsal dönüşümün dinamikleri arasındaki tarihsel ilişkinin hâlâ varlığını koruduğu ve kapitalizmin sınıf yapısının devrimci dönüşüm vizyonunu geçersizleştirecek ölçüde önemli bir değişime uğramadığı görüşünü savunur. Bunlar için sınıf, yapısal bir ilişki olma özelliğini korumaktadır; dolayısıyla toplumsal çatışmalara yol açan ulusal, etnik vb. gerginlikler, kapitalizmdeki eşitsiz gelişmeye ya da toplumsal ve ekonomik oluşumun belli bir anına bağlı olarak ortaya çıkan, geçici olarak sınıf ilişkilerinin yerine geçen hareketler olarak görülür. Bu grupta kapitalizmin üretim örgütlenmesini etkileyen öteki gelişmeler yadsınmamakla birlikte, Marx'ın toplum modelini ya da sınıf mücadelesi kuramını geçersizleştirecek ölçüde yapısal bir farklılığın henüz söz konusu olmadığı düşüncesi ağır basar.

Öteki grupta ise daha çok sınıf olgusu ile toplumsal dönüşüm arasındaki ilişkinin kendisini, özellikle işçi sınıfının devrimci rolünü tartışan görüşler yer alır. Frankfurt eleştirel düşüncesiyle başlayan böyle bir akım, işçi sınıfının en önemli toplumsal güç olmaktan uzaklaştığı yolundaki savlara, dolayısıyla günümüzde dönüşümü sağlayacak devrimci öznenin ya da öznelerin sınıf dışında aranması girişimlerine öncülük ederler. Böylece temel sorunsalı, çağdaş aktörlerin devrimci kimliği olan yeni bir sosyolojik gündem gelişmiştir.[1] Bu grup-

1 Frankfurt toplumsal düşüncesinin ilk öncülerinden Horkheimer ve Adorno gibi isimlerin, kapitalizmin sınıf karakterini daha çok klasik Marksist sorunsal bağ-

ta yer alan Marksistlerin çalışmalarında, kapitalist toplumların sınıfsal karakteri kadar sınıf kavramının yeni bir içeriğe kavuşturulması sorunu üzerinde de durulur. Örneğin post-Marksistler, her şeyden önce çalışmanın yeniden tanımlanması gerektiğine işaret ederler ve Endüstri Devrimi'nin ürünü olan çalışma türünün kapitalizme mal edilmesine şiddetle karşı çıkarlar. Bunlar, günümüzde çalışma koşullarının büyük ölçüde iyileştiğini ve işin anlamının değiştiğini, dolayısıyla yeni iş bölümü yapısının ve emek süreçlerinin, sınıfı ekonomik bir farklılaşma kategorisi olmaktan uzaklaştırdığını öne sürerler.

Sınıfı yeniden tanımlama girişimlerinin bir bölümü, sınıf ilişkilerinde ekonomik ve siyasal unsurların birbirleriyle olan bağlantısı üzerinde yoğunlaşır. Örneğin Marksist kuramda öncelikle ekonomik bir kategori olarak görülen sınıfların, "kendi için sınıf" konumunda siyasal bir özneye dönüştüğü kabul edilir. Başka bir deyişle, en üst soyutlama düzeyinde mülkiyet ilişkileri bağlamında tanımlanan sınıfların (kendinde sınıf), daha alt soyutlama düzeylerine inildikçe siyasal ve ideolojik özneler durumuna geldikleri öne sürülür. İşte bu noktada farklı eğilimler karşımıza çıkar. Bazı kuramcılara göre, sınıf ilişkileri, devlet aygıtı başta olmak üzere tüm siyasal kurumları ve süreçleri kapsar. Örneğin yapısalcı gelenekten gelenler, toplumsal formasyon düzeyinde sınıf ilişkilerinin yeniden üretiminin ve yasal ön koşullarının devlet aygıtı olmaksızın gerçekleşemeyeceğini ya da sınıfların mücadele içindeki özneler olarak ancak siyasal alanda örgütlenebileceklerini öne sürerler (Wright,

lamında tartıştıkları, buna karşılık Marcuse, Birnbaum, Habermas, Gorz gibi sonraki temsilcilerinin kuramın temel varsayımlarından, dolayısıyla Marksizmden uzaklaştıkları görülür (Birnbaum, 1971; Gorz, 1986). Bu yazarların işçi sınıfı çözümlemeleriyle, Teknokratik Toplum kuramcılarının tezleri (Dahrendorf, 1959; Bell, 1960) büyük ölçüde buluşmuktadır. Günümüzde sınıf dışı devrimci öznelere dayanan siyaset anlayışlarıyla konuyu güncelleştiren Radikal Demokrasi kuramcılarından (Laclau ve Mouffe) ve Yeni Toplumsal Hareketlerin savunucularından (Touraine) daha sonra söz edilecektir.

1982: 321). Bu arada bazı yazarlar da, sömürü olgusunun ekonomik alanla sınırlanmasına karşı çıkarak, sınıf ilişkilerini her düzeyde siyasal içerik taşıyan bağımlılık ilişkileri olarak değerlendirirler (örneğin Roemfer, 1982: 253-87).

Bunların karşısında bir başka gelenek, sınıfları özel toplumsal konumlar olarak değil, bu konumlara ilişkin toplumsal tutumların sonuçları bağlamında ele alırlar. Örneğin yeni Weberci yazarlar, ekonomik kaynakların dağılımından çok, fırsat eşitsizliklerinin ürünü olan toplumsal farklılaşmanın sonuçlarına öncelik verirler. Böyle bir bakış açısı, genellikle pazar ilişkilerini temel alır. Burada çağdaş toplumsal ilişkilerin başlıca göstergeleri olan eğitim ya da meslek gibi özellikler, sınıfsal bölünmelerden çok, statü farklılaşmalarının ürünü olarak değerlendirilir (Parkin, 1979: 44). Böylece sınıf olgusunu toplumsal farklılaşmanın tüm öteki biçimlerinin üzerinde gören Marksist yaklaşım karşısında yeni Weberci bakış açısı, sınıfı, siyasal bütünleşmenin ve mücadelenin potansiyel temellerinden yalnızca birisi olarak dikkate almaktadır. Bu grup içinde yer alan yazarların büyük bir bölümü, toplumsal farklılaşmayı (sınıfları) üretim ilişkilerinden (artık değer ilişkilerinden) soyutlayarak daha çok gücün dağılımı temelinde, başka bir deyişle siyasal ve ideolojik egemenlik ilişkileri temelinde çözümlerler.

Yeni Weberci kuramlar, çağdaş dünyanın sınıf dışı ilişkiler üzerinde yeniden kurulmakta olduğunu öne süren kimi yeni Marksist görüşlerle birleşerek, günümüzde kapitalist sistemin içsel bir dönüşüme uğramasıyla post-kapitalist ya da post-endüstriyel bir aşamaya ulaştığı sonucuna varmaktadır. Bu yaklaşımların bir başka uzantısı ise, Marksist toplum kuramının öngördüğü türden sınıfsız toplum aşamasının kapitalizmin içsel dinamikleri yoluyla kendiliğinden gerçekleşeceği savıdır. Ayrıca, kuramın tartışmalı alanlarından birisini oluşturan üc-

retli ara katmanlarla ilgili olarak yeni Weberci görüşlerin, bazı Marksist araştırmacılarla benzer ölçütler geliştirdikleri de gözden kaçmamaktadır.

***

Güncel sınıf tartışmaları, öncelikle teknolojik ve endüstriyel gelişmenin, sınıf olgusunu kapitalist toplumun belirleyici özelliği olmaktan çıkarıp çıkarmadığı sorunu üzerinde yoğunlaşır. Bunun yanında sınıf olgusunu toplumsal sistemin en önemli birimi olarak görmeye devam eden yazarların, ya sınıf ile mülkiyet arasındaki tarihsel ilişkiyi tartıştıkları ve yeni ölçütlere duyulan gereksinimi dile getirdikleri ya da sınıfların görünümlerini belirleyen yeni dinamikleri araştırdıkları gözlenir.

İşçi sınıfının gerek toplumsal özelliklerinin, gerek siyasal yönelimlerinin geçen yüzyıldakilerine benzememesi, düşünürleri ve siyasetçileri haklı olarak bunun nedenlerini araştırmaya yöneltmektedir. Modern işçi sınıfının geleneksel proletaryadan ve onun mücadele biçimlerinden uzaklaştığını öne süren savları destekleyen güncel olgular, doğruluğu kabul edilsin edilmesin pek çok yazarı kapitalizmin doğası üzerine farklı düşünmeye sürüklemektedir. Çok sayıda çalışmada, geçen yüzyıldaki sınıf mücadelelerinin canlılığı örnek gösterilerek geleneksel işçi sınıfının devrimci bilincine veya kolektif davranma yeteneğine ne olduğu sorgulanmaktadır. Bazılarında, geleneksel işçi sınıfının devrimci dinamizmi kapitalistleşme sürecinin başlangıcındaki nesnel koşulların ürünü olarak değerlendirilirken, bir başka bölümünde sorun, günümüz işçi sınıfının öznel koşulları açısından irdelenmektedir.

Bu arada sınıf konumlarının çeşitliliği ve bazı sınıf konumları arasındaki sınırların çok belirsiz olması, sorunu iyice

karmaşıklaştırmaktadır. Günümüzde özellikle işçi sınıfı konumlarının çelişkili doğası, sınıf yerlerinin sanki kaygan bir zeminde, deyim yerindeyse yürüyen bir merdivende yer aldıkları izlenimine yol açmaktadır. Bu görüntü, pek çok meslek kategorisinin veya iş gücü türünün sınıfsal niteliği konusunda birbiriyle çelişen görüşlerin gelişmesine neden olmaktadır. Sınıflar arasındaki sınırların bulanıklığı, sınıf sosyolojisinin Marx'tan beri tartışma konusu olan "ara sınıflar" veya "boş yerler" sorununu güncelleştirmiş bulunmaktadır. Böylece işçi sınıfı içindeki farklılaşmanın, "yeni işçi sınıfı" ya da "işçi sınıfının burjuvalaşması" olgusuyla sonuçlandığı görüşünden başlayan ve bunların bir süre sonra tarih sahnesinden silinecek ara veya geçiş niteliğindeki sınıf unsurları olduklarına ya da tam tersi gelişmekte olan "yeni orta sınıf" veya "yeni küçük burjuvazi" gibi kategorileri oluşturduklarına varıncaya kadar uzanan çeşitli savlar karşımıza çıkmaktadır.

Tartışmaların önemli bir bölümü ise, hem sınıf konumlarının, hem de sınıflar arasındaki sınırların, toplumsal yapının hangi ölçütlerine göre belirleneceği sorusunu hedef alır. Gerek Marksist, gerek yeni Weberci yazarlar, genellikle soruyu kendi sorunsallarından ayrılmadan yanıtlama çabasındadırlar. Bu arada çok sayıda araştırmacının, sorunu her iki yaklaşımı uzlaştıran yeni bir paradigma yoluyla çözmeye çalıştığı dikkati çeker. Böylece sınıf sosyolojisi alanında, Marx ile Weber'in sentezine dayanan pek çok eklektik yaklaşım karşımıza çıkar. Gerçekte daha önce de Kerr gibi sosyologların, Galbraith gibi iktisatçıların başını çektiği Yakınsama Kuramlarının (Convergence Theories) benzer görüşler öne sürdüğü bilinmektedir. Söz konusu yazarlar, modern endüstri toplumlarının aralarındaki farklılıklara karşın, gittikçe birbirlerine benzediğinden ve sistem farklılıklarını ortadan kaldıran türdeş bir endüstriyel toplumsal örgütlenmeye yö-

neldiğinden söz etmişlerdir (Kerr, 1960; Galbraith, 1962 ve 1972). Daha sonra 'endüstri ötesi toplum' (Bell, Dahrendorf, Touraine, Aron, Marcuse, Habermas) ya da 'teknokratik toplum' (Brezezinski) savları yoluyla güncelleşen benzer görüşler, endüstri ötesi toplum paradigmasının kuramsal çerçevesini oluşturmuştur.

Çağdaş sosyolojinin sınıf sorunuyla ilgilenmesinin bir başka nedeni, modern toplumun sınıf karakterinin zayıfladığı yolundaki görüşlerin giderek önem kazanmış bulunmasıdır. Böyle bir yönelim, bir yandan sınıf olgusunun geçerliliğini tartışan görüşleri harekete geçirirken, beri yandan sınıf gerçekliğinin daha kapsamlı bir biçimde ele alınmasına neden olmaktadır. Böylece, cinsiyet, ulus ve etnik kimliklerin sınıf konumlarıyla ilişkilerinin araştırılmasına, sınıf indirgemeciliği tezlerinin gözden geçirilmesine ve sınıf içi ve sınıflar arası yelpazenin yeniden tanımlanmasına yönelik yoğun bir çabanın geliştiği gözlenir.

Hangi kuramsal geleneğe yaslanırsa yaslansın, çağdaş sınıf sorunsalını birkaç noktada toplayabiliriz:

(1) Teknolojinin ve ekonomik gelişmenin bugünkü düzeyi, toplumsal yapıyı ve sınıflar arasındaki ilişkileri ne yönde etkilemektedir ve bu etkinin sonuçları nelerdir? Bu çerçeve içinde, ayrıca değişik kapitalistleşme ve endüstrileşme süreçleri izleyen toplumların sınıfsal gelişmelerinin benzer olup olmadığı ya da "model" oluşturan ülkenin hangisi olduğu (Avrupa toplumları mı, ABD mi?) gibi sorular da yer almaktadır.

(2) Günümüzde önemi gittikçe artan bir başka sorun, altyapı ve üstyapı arasındaki ilişkilerin sınıfsal formasyon açısından taşıdığı önemle ilgilidir. Pek çok yazar sınıf ilişkilerini belirleyen temel yapının üretim biçimi ile ilgili olduğu gerçeğini göz ardı etmeksizin, siyasal ve ideolojik süreçlerin ya da kültürel ve etnik ilişkilerin sınıf yapısı üzerindeki etkilerini saptamaya çalışmak-

tadır. Burada, daha çok ideolojik ve hegemonik süreçlere ya da karşı kültür hareketlerine ve söyleme dayalı siyaset biçimlerini içeren yeni stratejiler gündeme gelmektedir.

(3) Bir başka grup araştırmacının, teknolojik devrimlerin ve uluslararası ilişkilerde artan etkileşimin, gerek kapitalist-endüstriyel sistemler, gerek çeşitli üretim biçimleri arasındaki farkı azalttığını ve sistem ayrılıklarını aşan ortak toplumsal yapılara yol açtığını öne sürdükleri görülür. "Teknokratik toplum", "ideolojinin sonu" veya "yakınsama" kuramlarını bu gruba yerleştirebiliriz. Bu grup içinde, günümüz toplumbilimcilerinin kapitalist sınıf ilişkileriyle ilgilenmekten vazgeçtikleri, bunun yerine endüstri ya da endüstri ötesi toplumların teknokratik hiyerarşilerinin anlaşılmasına yöneldikleri yolunda bir yaygın düşüncenin paylaşıldığı göze çarpmaktadır.

(4) Gelişmekte olan ülkelerdeki kapitalistleşme ya da endüstrileşme süreçlerinin izlediği seyir ile bunun sonuçları ya da bu gelişmelerin "klasik modele" uygunluk derecesi ayrı bir gündem oluşturmaktadır. Burada, daha çok "köylü sınıfı", "işçi sınıfının geriliği", "marjinal sınıflar" veya "yarı proletarya" gibi sorunlar tartışma konusu olmaktadır.

(5) Sosyalist ülkelerdeki toplumsal farklılaşma sorunları, yakın zamanlara kadar ayrı bir tartışma gündemi oluşturmaktaydı. Burada, "sınıfsız toplum" ütopyasıyla kurulan toplumlarda gözlenen hiyerarşik ilişkilerin nedenleri, özellikle "bürokrasi", "işçi eliti" ya da "yönetici elit" gibi sorunlar üzerinde durulmaktaydı. Sosyalist olarak adlandırılan sistemlerin çözülmesi gerçeği karşısında söz konusu savların güncelliğini yitirdiği düşünülmemelidir. Sosyalist toplum projesinin kendisi açısından bu ve benzeri tartışmalar, kuramsal ve pratik önemini korumaktadır.

***

Bu çalışma, teknolojik ve endüstriyel gelişme süreçlerinin biçimlendirdiği günümüz sınıf ilişkilerinin gelişim doğrultularını ve bu bağlamda sınıf gerçekliğinin güncel boyutlarını tanımlama amacını gütmektedir. Çalışmada, öncelikle teknolojik gelişme süreçlerinin, üretimin ve emeğin örgütlenmesinde yol açtığı değişiklikler ile bu değişikliklerin sınıf yapıları üzerindeki etkileri araştırılacaktır. Böylece sınıf ilişkilerinin yeniden üretiminin ilk basamağı olan emek sürecinin hareket yasaları ile işçi sınıfının dönüşüm dinamikleri ortaya konmaya çalışılacaktır. Yazar, kapitalist sınıf ilişkilerinin yeniden üretimini kapitalist toplumun dönüşümünün anahtarı olarak gördüğünden, inceleme öncelikle toplumsal ilişkilerin sınıfsal özünün yeniden üretiminde en büyük rolü oynayan emek süreci çözümlemelerine dayanacaktır. Daha sonra, bu çerçeveden yararlanılarak, çağdaş sınıf sorunsalının ampirik temellerine ulaşılmaya çalışılacaktır. Özellikle sınıf çözümlemelerinde emek sürecinin dönüşümü sorununu odağına alan çağdaş Marksistlerin araştırmaları ile bunlarla eleştirel bir diyalog içine giren yeni Weberci yazarların tezleri üzerinde durulacaktır. Kitap, özetle, çağdaş sınıf gerçekliğinin yeni boyutlarının ortaya konulması yoluyla günümüz sınıf sorunsalının klasik yaklaşımlardan farklılığını ve kapitalist sınıf ilişkilerinin son yüzyıldaki serüvenini sergilemek amacını gütmektedir.

Kitapta, çağdaş sınıf sorunsalını oluşturan tüm tartışmalı noktalar üzerinde durulmayacaktır. Örneğin gelişmekte olan ülkelerdeki sınıfsal yapılar ve sosyalist sistemlerdeki toplumsal yapılar ayrı çalışma konuları olacak niteliktedir. Konu daha çok ileri derecede endüstrileşmiş toplumlar bağlamında ele alınacaktır. Yazarın bundan sonra gerçekleştirmeyi tasarladığı araştırmalar için bir kuramsal arka plan veya bir tür altyapı kazısı niteliği taşıyan bu çalışma, daha çok kapitalist

üretim örgütlenmesindeki değişikliklere koşut olarak, sınıf ilişkilerinde gerçekleşen dönüşümün genel doğrultularını ortaya koymaya yöneliktir. Bu yüzden, endüstriyel ve teknolojik gelişme süreçlerinin kapitalist sınıf sistemi üzerindeki etkilerinin kolaylıkla gözlenebileceği gelişmiş toplumlar seçilmiştir. Çünkü sınıf ilişkilerini yeniden üreten emek sürecinin teknolojik ve endüstriyel ilerlemeye bağlı olarak aşırı parçalanmışlığı ve bunun sonucunda emeğin artan bağımlılığı gibi olgular, gelişmiş ülke endüstrilerinde daha kolay gözlenebilmektedir. Ayrıca, gelişmiş endüstriyel süreçlerdeki dönüşümün anlaşılması, bunlara bağımlı bir biçimde gelişmekte olan ekonomilere de ayna tutmakta, hatta teknolojik ve endüstriyel süreçlere bağlı gelişmelerin yönü konusunda önemli ipuçları sunmaktadır.

Yazara göre, uluslararası toplumsal iş bölümü yapısının ve kapitalist üretim ilişkilerinin genel gelişim doğrultularının anlaşılması, yalnızca gelişmiş toplumların değil, aynı zamanda az gelişmiş ülkelerdeki sınıfsal gelişmenin boyutlarının kavranmasının da ön koşuludur. Günümüzde herhangi bir toplumun sınıf haritasının, Yeni Dünya Düzeni olarak tanımlanan uluslararası kapitalist iş bölümü şemasından bağımsız değerlendirilemeyeceği açıktır. Kuşkusuz her ülkenin toplumsal koşullarının ve kendi siyasal geleneklerinin sınıf mücadelesi süreçleri üzerinde belli bir etkisi vardır; ne var ki bunun, kapitalist dünyanın küresel çatışma dinamiklerinden bağımsız gerçekleşmediği ortadadır. Özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde hiçbir politikanın ne kapitalist emek sürecinin genel işleyişinden ne de uluslararası siyasal ve ekonomik güç odaklarından bağımsız hayata geçmesi olasıdır.

Beş bölümden oluşan kitapta, önce sınıf olgusunun toplum çalışmaları açısından taşıdığı önem ortaya konmaya çalışıla-

caktır. İkinci bölümde, Marksist sınıf kuramı ile Marksizmin pek çok varsayımıyla ciddi bir hesaplaşma içinde olmayı sürdüren Weberci geleneğin kuramsal çerçevesi ve bu çerçeve içinde sınıfın nasıl sorunsallaştırıldığı ortaya konacaktır.

Çalışmanın omurgasını oluşturan üçüncü bölüm, çağdaş sınıf sorunsalının ampirik temellerini belirlemeye yöneliktir. Bunun için, sınıf ilişkilerinin yeniden üretildiği üretim ve emek sürecindeki dönüşüm sorunu üzerinde yoğunlaşılacaktır. Sınıf ilişkilerinin yeniden üretimi üzerinde ekonomik alan yanında toplumsal, siyasal, ideolojik, kültürel, hatta entelektüel ve moral ilişkileri içeren öteki alanlar da çeşitli biçimlerde etkide bulunmaktadır. Ne var ki toplumsal ilişkilerin sınıfsal özünün yeniden üretildiği ve sınıflar arasındaki sınırların nesnel ölçütlerinin belirlendiği temel alan, hiç kuşkusuz sömürünün gerçekleştiği veya yeniden üretildiği üretim ve emek süreçleridir. Emek süreci çözümlemeleri, sınıf gerçekliğinin yeni unsurlarına dikkat çekerek çağdaş sınıf sorunsalının yeniden formüle edilmesini kolaylaştırmaktadır.

Çalışmada sınıf sorunsalı üç ayrı eksen göz önüne alınarak tanımlanacaktır. Emeğin maddi temellerindeki dönüşüm ile işçi sınıfının bileşimindeki değişiklikler, sınıfın tanımlanması sorunu bağlamında değerlendirilecek ve birinci ekseni oluşturacaktır. Üçüncü ve dördüncü bölümler, bu eksen üzerine odaklanacaktır. Sınıfın tanımlanması sorunu, sınıf konumlarının nesnel olarak çözümlenmesindeki güçlükleri odağına alan önemli bir tartışma eksenidir. Burada kapitalist üretim sistemi içinde son yüzyılda gerçekleşen gelişmelerin, sınıf konumları ve sınıf ilişkileri üzerindeki etkileri kadar bu etkilerin işçi sınıfını ne yönde değiştirdiği üzerinde de durulacaktır.

Sınıflar arasındaki çatışma ilişkisinin yeni unsurlarını ve sınıf mücadelesinin güncel dinamiklerini içeren ikinci eksen;

siyasetin tanımlanması sorununa ışık tutacaktır. Bu sorun, daha ayrıntılı olarak kitabın beşinci bölümünde tartışılacaktır. Burada nesnel sınıf ilişkilerinden ya da üretim süreci içindeki konumlardan çok mücadele içindeki öznelerin hareketleri üzerinde durulacaktır. Bu yolla sınıfların içinde hareket ettikleri toplumsal, siyasal ve ideolojik süreçlerin işleyiş yasalarından yararlanılarak sınıf çatışmasının çağdaş dinamikleri kavramlaştırılmaya çalışılacaktır.

Son olarak sınıf ile siyaset arasındaki ilişkinin tanımlanması sorunu üzerinde durulacaktır. Çağdaş sınıf kuramının en tartışmalı temalarını içeren bu üçüncü eksen, gerçekte kitabın da temel sorunsalını oluşturmaktadır. Çünkü sınıf sorunuyla ilgili bir çalışmadan yalnızca sınıfların tanımlanmasıyla ilgili güçlüklere dikkati çekmesi beklenemez. Önemli olan toplumun dönüşümüne katkıda bulunacak politikalar üretmek olduğuna göre bu alanda karşılaşılan sorunlar da ortaya konmalıdır. Bundan ötürü üçüncü eksende sınıf konumları ile siyasal ve ideolojik süreçler arasındaki ampirik bağlantının kurulmasıyla ilgili güçlükler ele alınacaktır. Bu çaba, sınıf kapasitesini daraltan koşulları ve sınıf politikalarının yüz yüze bulunduğu sorunları kavramamıza yardımcı olacaktır.

Toplumsal sınıf olgusunun son yüzyıl boyunca geçirdiği evrimi anlama gereksiniminden kaynaklanan böyle bir çalışmada, son olarak sınıf gerçekliğinin güncel bir portresi ortaya konacaktır. Bu amaçla sonuç bölümünde, sınıfla ilgilenen kuramların klasik çerçevesi karşısında çağdaş sınıf sorunsalının temaları belirlenecektir. Yeni savlar ortaya atmaktan, belli sonuçlara varmaktan ya da var olan sorunlara çözüm önermekten çok, günümüz sınıf yapısıyla ilgili kuramsal ve metodolojik güçlükleri göstermeye, kritik noktalara dikkati çekmeye ve işçi sınıfının güncel bir tanımına duyulan gereksinimi dile getir-

meye çalışan kitap, konuyla ilgili akademik gündemi ve yeni tartışmaları seçici ve eleştirel bir bakış açısıyla Türkiyeli okuyucuların bilgisine sunma amacını gütmektedir. Kendisi de büyük bir emek ürünü olan bu çabanın, bundan sonraki çalışmalara yol gösterecek ve iz sürmeyi kolaylaştıracak bir girişim olarak değerlendirilmesi umuduyla.

I

Toplum ve Sınıf

1. Sınıf Kavramı

Sınıf, sosyolojinin en tartışmalı kavramlarından birisini oluşturur. Gerek sınıf olgusunu toplumsal yapının en önemli çözümleme birimi olarak görenler arasında gerekse sınıf ilişkilerinin çağdaş toplumların belirleyici özelliği olmaktan çıktığını düşünenler arasında sınıf kavramının tanımlanmasına veya onun öteki toplumsal birimlerden (statü, meslek ve gelir grubu gibi) farkının ortaya konulmasına ilişkin tam bir görüş birliği yoktur. Toplum çözümlemelerinin temel birimi olarak *sınıfı kullanan Marx'ın* yapıtlarında bile açıkça tanımlanmış bir sınıf kavramına rastlanmaz. Son yüzyıl içinde sınıf sorunuyla ilgilenen yazarların başka başka, hatta çoğu kez birbiriyle çelişen tanımlar ortaya koymalarının gerisinde, işte böyle bir belirsizlik yatmaktadır.

Toplumbilimleri alanında sınıf kavramının genellikle iki biçimde kullanıldığına tanık oluruz. Sınıf, ya toplumsal yapının en önemli belirleyici birimidir ya da daha kapsayıcı bir sistem olarak görülen toplumsal tabakalaşma olgusunun kategorisidir. Örneğin Marx için sınıf, toplumsal yapılanmanın temel kategorisidir; buna karşılık Weber için, toplumu farklılaştıran oluşumlardan yalnızca birisidir. Günümüz dünyasında sınıf

dışı kimliklerin artan önemine ve bunlardan kaynaklanan ulusal, ırksal, etnik, dinsel, hatta cinsel çatışmaların sınıf çelişkilerinin önüne geçmesine karşın, sınıf hâlâ toplumsal yapının en temel ampirik birimlerinden birisi olmayı sürdürmektedir. Bu yüzden toplumsal ilişkilerin çözümlenmesinde sınıf olgusu en önemli anahtar durumundadır. Ayrıca üretim ilişkilerinin sınıfsal nitelikte olmayan bağımlılık ilişkileri üzerindeki etkisi, ikincilerinin birinciler üzerindeki etkisinden her zaman daha fazladır. Dolayısıyla, sınıf yapısının karakteristik özelliklerini hesaba katmayan bir toplum çözümlemesinin eksik kalması kaçınılmazdır.

Toplumsal sınıf terimi, her zaman üzerinde anlaşmaya varılmış ortak bir olguyu anlatmaz. Marx'ın çalışmalarıyla daha geniş ve özgül bir kullanım alanına kavuşmuş olsa da, sözcüğün temsil ettiği toplumsal grupların içeriğine ilişkin tartışma sonuçlanmış sayılmaz. Örneğin Marx'ın sınıftan anladığı ile Weber'in ya da Pareto'nun anladıkları aynı değildir. Gerek Batı dillerindeki, gerek sosyoloji, ekonomi ve siyaset bilimlerindeki kullanımları birbirinden oldukça farklıdır. Marksist sınıf kavramı üzerinde en çok duranların başında Kautsky ve Lukács gelmektedir; ne var ki onların tanımları da birbirine pek benzememektedir.

Tarihsel materyalist şema, ilkel komünal aşamadan sonraki tüm toplumsal sistemleri sınıflı toplumlar olarak sıralar. Latince *classis* kökünden türeyen sınıf sözcüğü, eski Roma'da yurttaşları servetlerine göre bölen çeşitli kategorileri tanımlar. Sınıf sözcüğü Fransızcaya (*classe*) 14. yüzyılda, İngilizceye ise (*class*) 16. yüzyılda girmiştir. 1656'da Thomas Blount adlı bir dilbilimci tarafından hazırlanan İngilizce bir sözlükte, sınıf teriminin ilk kez, "insanların çeşitli hiyerarşik derecelere göre dağılımını ya da sıralanmasını" anlatan bir kavram olarak kullanıldığı belirtilir. Daha sonra, okullardaki ve eğitim prog-

ramlarındaki düzenlemeleri anlatmak amacıyla daha yaygın bir kullanım alanına kavuştuğu görülür. 1767 yılında İskoç aydınlanmasının öncülerinden Adam Ferguson, sözcüğü ilk kez modern toplum içindeki bölünmeyi tanımlamak ve aristokrasi ile demokrasi arasındaki ayrımı belirtmek için kullanmıştır. Aynı dönemde giderek toplumsal gruplaşmayı veya insanlar arasındaki hiyerarşiyi, özellikle alt tabakaları niteleyen bir kavramsal kategori olarak kullanılmaya başlandığı dikkati çeker. Bu arada Aydınlanmanın etkisi altındaki Fransa'da doğal bilimler alanında, türlerin sınıflandırılmasını belirtmek amacıyla da kullanılan sözcük, zamanla daha teknik bir terim niteliğine bürünür. Bu dönemde sınıf sözcüğü, *Encyclopédie*'de, ortak özelliklerine göre farklılaşan insanların oluşturduğu sosyal grupların sınıflandırılmasını anlatan bir kavram olarak kullanılmaya başlar (Calvert, 1982: 12-18).

Sınıfın ekonomik anlamda (teknik bir terim olarak) kullanılması ve toplumsal iş bölümünü yansıtan bir kavram olarak genelleşmesi, Aydınlanmacılar ve Fizyokratlar eliyle gerçekleşmiştir (Meek, 1962: 82). Ne var ki, sınıf sözcüğünün bu amaçla kullanılması uzun sürmemiştir. Çünkü Fizyokratları izleyen klasik iktisatçılar (örneğin A. Smith), modern toplumdaki iş bölümünü anlatmak için tabaka ya da sıralama terimlerini kullanmayı yeğlemişler ve sınıf sözcüğüne daha çok eski Roma toplumlarındaki farklılaşmadan söz ederken başvurmuşlardır.

Zamanla endüstrileşme sürecinin ve fabrikalı üretimin yaygınlaşmasıyla, özellikle geçim koşullarının aşırı ölçüde farklılaşmasıyla, sınıf sözcüğü günümüzdeki anlamına kavuşmuştur. Sözcüğün, kapitalist endüstriyel gelişmenin sonucu artan toplumsal kutuplaşmayı hem tanımlayan, hem de açıklayan bir kavram olarak kullanılması ise, ancak Marx'ın yapıtlarıyla gerçekleşmiştir. Başta Marx'ın kendisi olmak üzere Marksistler için sınıf kavramının yaşamsal bir önemi vardır. Marksist ku-

ramda sınıf, yalnızca toplumsal yapının ampirik birimi olarak değil, aynı zamanda tarihsel hareketin öznelerini oluşturan toplumsal kategorileri tanımlayan bir olgu olarak da özel bir önem taşımaktadır.

Çağdaş sosyolojide sınıf kavramı iki biçimde karşımıza çıkmaktadır. İlkinde, sözcük, geleneksel sosyolojinin *tabakalaşma* sorunu bağlamında ele alınmakta; ikincisinde ise, Marksist kuramdaki *yapılanma* kavramı açısından tartışılmaktadır (bu konudaki sınıflamalar için bakınız, Beneton, 1991: 8; Wright, 1979: 5-6). Tabakalaşma yaklaşımına göre toplumlar, örgütlenme biçimlerine veya yapılarına göre değil, bileşimlerine göre sınıflandırılır ve araştırmacının kendi isteğine göre düzenlediği tabakalardan veya gruplardan oluşur. Burada, toplumsal farklılaşmayı daha çok derecelenme sorunu olarak gören bir anlayış egemen olup, toplumlar ya gelir açısından (Mayer ve Bucklay) ya da sosyal statü açısından ayrışmış (Parsons) hiyerarşik sistemler olarak incelenmektedir.

Toplumsal yapılanma yaklaşımı ise, toplumu, gözlemcinin seçtiği ölçütlere göre değil de, gerçekte işlediği biçimiyle, kısaca nasıl örgütlenmişse ona göre değerlendirmektedir. Burada, sınıfları daha çok ilişkiler olarak gören bir bakış ön plandadır. Bu noktada iki eğilimden söz edilebilir. İlkinde, sınıfları pazar ilişkilerine göre, ikincisinde ise üretim ilişkilerine göre tanımlayan bir anlayış egemendir. Sınıfları pazar konumları olarak gören Weberci paradigma (Willey, Giddens) karşısında Marksist kuram, sınıf konumlarını, üretim süreci içindeki yerlerine göre belirler. Ancak burada da tek bir yaklaşımdan söz edilemez. Sınıfların içinde yer aldıkları üretim ilişkilerinin tanımlanmasına bağlı olarak birbirinden farklı görüşler karşımıza çıkar. Örneğin üretimi teknik bir iş süreci olarak gören "teknokratik" kuramlar (Bell, Touraine) veya üretim ilişkilerini otorite ilişkilerine indirgeyen "çatışma" kuramları

(Dahrendorf, Lenski) ve son olarak üretimi bir sömürü süreci olarak çözümleyen klasik Marksist görüş, sınıfları birbirlerinden çok farklı tanımlarlar.

Sınıfı tanımlama sorununun güçlüğü, toplumsal gerçekliğin karmaşıklığından ve büyük ölçüde saydam olmamasından kaynaklanmaktadır. Toplumsal yapının temelinin, toplumsal ilişkilerin özünün veya öznesinin ne ya da kim olduğu türünden sorular, ancak soyutlama düzeyinde yanıtlanabilirler. Sınıf ilişkilerinin nerede başlayıp nerede bittiği belli olmadığı gibi, ne sınıflar birbirinden kesin çizgilerle ayrılabilen oluşumlardır, ne de sınıf bilinci, sınıf çıkarı ve sınıf kapasitesi gibi olgular ölçülebilir niteliklerdir. Sözü edilen bu güçlükler, sınıf üyelerinin toplum içindeki yerlerinin çoğu kez bireyin toplum içindeki yerini belirleyen öteki konumlarla karıştırılmasına neden olmaktadır. Örneğin mesleki konumlar ya da statü ve güç konumları, tıpkı sınıf konumları gibi toplum içindeki bölünmeleri yansıtmakla birlikte, birbirinden çok farklı kaynaklara sahiptirler.

Bir kere, sosyal üretim ilişkileri ile teknik üretim ilişkileri, ampirik olarak iç içe geçmiş olsa da, toplumsal yapının farklı yönlerini oluştururlar. Birkaç istisna dışında *meslek* yapısı, sınıf hiyerarşisinden bağımsız gerçekleşmez. Ayrıca birinin mesleğinin onun sınıfsal konumu hakkında her zaman doğru ve kesin bir fikir verdiği de söylenemez. Öte yandan sınıfları, meslekleri temel alarak tanımlamak, üretime farklı konumlarda katılan gruplar arasındaki karşıtlıkların göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Örneğin, nitelikli emek grubuna, hem ustabaşı, hem kol gücüne dayalı olarak serbest çalışan birisi, hem de küçük bir işadamı rahatlıkla girebilmektedir.

Benzer biçimde, genel olarak üretim ilişkileri sistemi içinde yer almakla birlikte, statü ve güç konumları da, otorite ve iktidar ilişkileri gibi daha sınırlı toplumsal hiyerarşilere ait ka-

tegorilerdir. *Statü*, her şeyden önce insanların kendi toplumsal konumlarını nasıl algıladıklarıyla ve bu konumun başkaları tarafından nasıl algılandığıyla ilgilidir. Toplum çalışmalarında statüye ağırlık verilmesi, toplumsal farklılaşmanın nedenlerinden çok, yaşam biçimi, tüketim kalıbı gibi genellikle sonuçlarını gösteren olgulara öncelik verilmesine yol açmaktadır. Bu ise, toplumsal gerçeklik hakkında oldukça yanıltıcı görüşlere neden olmaktadır. Örneğin, aynı tüketim kalıbı, toplumda birbirinden çok farklı konumlarda bulunanları kolaylıkla içerebilmektedir. Bu yüzden statü, insanların toplumla ve birbirleriyle olan ilişkilerindeki öznelliklerine çok fazla yer veren ve toplumsal değişimi açıklayıcılıktan uzak bir değişkendir. Gelir dağılımı bile, sınıf ilişkilerinin kaynağını belirlemede yeterli bir gösterge sayılamaz (Callinicos,1994: 11). Kişinin göreli geliri, toplumsal ürünün kendi payına düşen parçasını nasıl elde ettiğini her zaman açıklamaz. Bunların hiçbiri kapitalist toplumun (dolayısıyla sınıfın) *antagonistik* karakterini yansıtmaz. Görüldüğü üzere, sınıf ile öteki toplumsal konumları yansıtan kavramlar, birbirleriyle ilişki içinde gözükseler bile, birbirleri yerine kullanılamazlar.

Sınıf olgusunun temelindeki toplumsal farklılaşmanın kaynağıyla ilgili tartışmalar, Marksistler arasında da önemli görüş ayrılıklarına yol açmaktadır. Sınıf olgusunun, başka bir deyişle sömürünün kaynağında üretim ilişkilerini gören geleneksel yaklaşımlar ile maddi üretimle ve ekonomik alanla sınırlı olmayan bir sömürü anlayışından yola çıkarak toplumsal farklılaşmayı açıklamaya çalışan "yeni sol" ya da post-Marksist yaklaşımların sınıf tanımları birbirinden çok farklıdır. İlkinde, sömürünün kaynağında artık ürünün bulunduğu ve sınıf ilişkilerinin, artık ürünü üretenler ile buna el koyanlar arasındaki gerilimden doğduğu düşünülmektedir. İkinci yaklaşımın bir ucunda, tüm eşitsizlikçi ilişkileri sömürü ilişkileri olarak gö-

ren ve sonuç olarak cinsiyet, ırk, din vb. tüm bağımlılık ilişkilerini çağdaş çatışmanın kaynağı olarak gösteren görüşler bulunmaktadır. Bunlar, çoğunlukla Marksist toplum kuramının kapsamı dışında değerlendirilmelidir. Öteki ucunda ise, ya artık ürüne el koyma biçimlerini daha geniş bir çerçevede yorumlayan, dolayısıyla sermaye ve emek arasındaki gerilimi daha çoğulcu bir temele oturtan görüşler bulunmakta ya da artık ürün ile sınırlı olmayan bir sömürü kavramından yola çıkan ve toplumsal farklılaşmayı birden fazla eşitsizlikçi ilişkiye dayandıran yazarlar yer almaktadır. Örneğin geniş bir sömürü kavramının öncüsü olan çağdaş Amerikan iktisatçısı J. Roemer (1983), örgütsel hiyerarşiden, sınıf içi katmanlaşmadan veya devletle olan ilişkilerden kaynaklanan sömürüden, hatta sosyalist sömürüden söz etmektedir. Yazar, artık değere dayalı kapitalist sömürüyü yadsımamakla birlikte, bunun günümüz toplumlarındaki ekonomik eşitsizliklerin tamamını tek başına açıklamadığı görüşündedir.

2. Toplum Çözümlemelerinde Sınıf Olgusunun Önceliği

Toplumsal yapının ya da toplumsal ilişkilerin açıklanabilmesi, daha önemlisi bunların dönüşümünün anlaşılabilmesi için belli bazı çözümleyici kategorilere gereksinim vardır. Bunun yanı sıra çözümlemenin genelleştirici ve toparlayıcı kavramlar yoluyla yapılması da gerekir.

Toplumbilimlerinde toplumsal kimliklerin ve ilişkilerin tanımlanmasında ilk başvurulan kategori, çoğunlukla toplumsal sınıftır. Çünkü yaş, cinsiyet, meslek, etnik köken, aile ve yaşanan yer gibi özellikler, kişinin kimliğini, tutumunu ve ilişkilerini biçimlendirmekle birlikte, toplumsal profillerin belirlenmesinde sınıf üyeliğinin maddi koşulları kadar etkili değillerdir. Öte yandan gündelik yaşamda dinsel ya da ırksal

baskıların, zaman zaman sınıf egemenliğinden daha fazla sorunlar doğurduğu görülmekle birlikte, toplumsal dokunun tanımlayıcı ilkesi, hemen her zaman sınıfsal bölünmedir. Sınıf olgusunun, çağdaş toplumun yeniden üretimini öteki toplumsal kategorilere göre daha iyi açıkladığı söylenebilir. Ayrıca ırksal ya da cinsel egemenlik biçimlerinin, genellikle sınıf ilişkilerini belirlemekten çok, sınıf ilişkilerince belirlendikleri de ampirik bir gerçektir (Burawoy, 1987: 9).

Sınıf ilişkilerinin toplumsal yapının tanımlanması açısından taşıdığı stratejik önem, kapitalizmin ve burjuva devrimlerinin yol açtığı siyasal ve toplumsal süreçler içinde daha iyi görülmüştür. Zaten sınıf olgusu ilk kez bu dönemde bilimsel bir nitelik kazanmıştır. Tarihe baktığımızda, ilk önce klasik iktisatçıların sınıf olgusuyla ilgilendiklerini görürüz. Klasikler, sınıfsal koşulları genellikle ekonomik örgütlenmenin ve ekonomik ilişkiler sisteminin çerçevesi içinde ele almışlardır. Ne var ki bunların (örneğin Smith'in ve Ricardo'nun) yaklaşımlarında, gerek sınıfların varlığı, gerek bundan kaynaklanan eşitsizlikçi ilişkiler, zorunlu, doğal, hatta meşru görülmüştür. Sınıf olgusunun toplumsal yapının ve eşitsizlikçi ilişkilerin kaçınılmaz ve evrensel bir sonucu olmadığının, tam tersine sınıfın kendisinin eşitsizliklerin kaynağı olan ve ortadan kaldırılması gereken bir toplumsal gerçeklik olduğunun görülmesi, Marx'ın çalışmalarıyla gerçekleşmiştir.

Öte yandan sınıf olgusunun toplumsal ve siyasal yaşam üzerindeki etkisi, yalnızca Marksist araştırmacıların kabul ettiği bir gerçeklik değildir. Günümüzde modern toplumu çözümlemeye çalışan pek çok yazarın, Batı toplumlarını sınıf ilişkilerine dayanarak çözümledikleri görülür. Bunlar, tarihsel dönüşümü gerçekleştiren güçlerin tanımlanması başta olmak üzere, toplumsal ilişkilerin büyük bir bölümünün sınıf olgusu

dışında anlaşılmayacağı düşüncesindedirler (örneğin Giddens, 1973: 132-34, 294). Benzer biçimde, çağdaş toplumların yapısı ile siyaset arasındaki ilişkiyi Marksist kurama yaslanmadan kurmaya çalışan pek çok yazar da, toplumsal çatışmayı sınıfların örgütlü hareketlerine dayandırmadan açıklayamamaktadır. Örneğin yeni Weberci araştırmacılar Goldthorpe ve Parkin, çalışmalarında toplumsal değişmenin öznesi olarak sınıfları temel alırlar (Goldthorpe, 1980; Parkin, 1979).

Buna karşılık sınıfları, kurumsallaşmış toplumsal ve siyasal davranış biçimlerinin kaynağını oluşturan ilişki sistemlerinden yalnızca birisi, başka bir deyişle, cinsiyet, yaş, etnik köken gibi insanlar arasındaki ilişkileri etkileyen etmenlerden biri olarak değerlendiren yaklaşımlar da söz konusudur. Bunlara göre sınıfsal kimlik, kişilerin seçim davranışlarını, siyasal ilişkilerini ve eğitim durumunu etkileyen koşullardan yalnızca birisidir. Buna karşılık sınıf olgusunun açıklamadığı öyle toplumsal ilişki alanları vardır ki, bunlar sınıf ilişkilerinden daha kapsayıcı bir rol oynayabilirler.

Marksist araştırmacılar, sınıf ilişkilerinin eşitsizliklerin kaynağını oluşturan en önemli toplumsal olgu olduğunu düşünmekle kalmazlar, bunu ampirik olarak da kanıtlamaya çalışırlar. Örneğin *rol ve statü kalıpları ya da meslek grupları* gibi sınıf dışı olguların toplumdan topluma değiştiğini ve bunların her toplum içindeki sektörel dağılımlarının birbirinden çok farklı olduğunu somut olarak gösterirler (Wright, 1979: 121; Calvert, 1982: 207). Pek çok araştırmacı, sınıf olgusunun, ekonomik dayanağı olan tek gerçeklik olduğunu açıkça kabul ederler. Sınıf araştırmacılarının çoğu, hem sınıf kadar insan gruplarını nesnel olarak birbirinden ayıran ve karşı karşıya getiren bir başka toplumsal olgunun bulunmadığını, hem de sınıf kadar toplumsal birliği kurma kapasitesine sahip bir başka tarihsel ve evrensel öznenin olamayacağını düşünürler.

Toplumsal yapıda gördüğümüz çeşitli konumların hemen hepsinden daha geniş ve kapsamlı olan sınıfların, üyelerinin yaşam deneyimleri ve kolektif davranma yetenekleri açısından da daha türdeş ve bütünlüğü olan toplumsal gruplar oluşturdukları görülür. Ayrıca daha kalıcı ve istikrarlı olan sınıf üyeliğinin, sonradan edinilen öteki toplumsal kimliklerin hepsinden daha güçlü ve birleştirici olduğu genellikle kabul edilen bir görüştür. Örneğin, tabakalaşma kavramının tanımladığı toplumsal sıralamanın, günümüz endüstri toplumlarının coğrafi ve mesleki akışkanlığı karşısında toplumsal gruplar arasındaki ayrımları yeterince açıkladığı söylenemez. Toplumsal tabaka ya da statü, ya başkalarının nesnel konumlarına göre belirlenen ya da öznel değerlendirmelerine bağlı olgular niteliğindedir (Calvert, 1982: 207).

Yukarıda sıralanan nedenler yanı sıra, stratejik önemi (iktidar ile ilişkiler) nedeniyle global toplumu en iyi temsil eden birimin yine sınıf olduğu söylenebilir. Sınıflar, kalıtım ya da hukuksal yolla kazanılan bir kimliği değil, fiilî bir durumu gösterdiklerinden, aile, klan ya da yandaş topluluğunda görüldüğü türden bir birlikteliği değil, nesnel olarak var olan toplumsal grupları temsil ederler. İşte bu yüzden sınıflar, ortak nesnel çıkarlar temelinde birlik sağlayan biricik toplumsal güçler olarak tarih sahnesine çıkabilmektedirler. Gerçekten, sınıf kadar ekonomik ve siyasal açıdan ortak payda oluşturan bir başka toplumsal gruptan söz etmek oldukça güçtür.

Öte yandan sınıf olgusunun toplumsal önemi konusunda çağdaş sosyolojide az çok gerçekleşen uzlaşma, politik sınıf hareketleri söz konusu olduğunda ortadan kalkmaktadır. Örneğin, sınıf ile siyasetin ilişkisini araştıran pek çok güncel çalışma, siyasal tutumlar ile sınıfsal köken arasındaki ilişki üzerine farklı bulgular sunarlar. Bazı araştırmalar, sınıfsal konumların oy vermede hâlâ en önemli belirleyici etken olduğunu

kabul ederler (örneğin 1983 seçimleri üzerine Curtice, Heath ve Jowel tarafından 1985'te İngiltere'de yapılan araştırmalar). Bazıları ise, bu etkinin günümüzde azaldığını (Franklin) ve konut gibi daha gündelik gereksinimlerin ön plana çıktığını (Rose ve McAllister) öne sürerler (aktaran Hindess, 1987: 2). Gelişmiş ülkelere ilişkin çalışmaların çoğunda, sınıf ilişkilerinin, siyasal değerler ya da oy verme davranışları üzerinde doğrudan etkide bulunmaktan çok, dolaylı olarak, örneğin iş bölümü içindeki bazı konumların kimi sosyal ve siyasal değerlerin benimsenmesini kolaylaştırması açısından etkili oldukları görüşü yaygındır.

Buna karşılık Marksist yaklaşıma göre sınıf, oy verme davranışları üzerindeki etkisinin çok ötesinde önemi olan bir toplumsal güç durumundadır. Benzer biçimde siyaset de, oy verme davranışlarına indirgenemeyecek kadar çok yönlü bir toplumsal eylemdir. Kurama göre, son derece karmaşık bir süreç olan siyasal mücadelenin özneleri sınıflardan başkası değildir. Daha önemlisi, gerek sınıf dışı unsurların, gerek öteki toplumsal konumların hemen hiçbirinin tarihsel hareketin tekerleği olacak ölçüde toplumsal bir güç oluşturdukları görülmemiştir. Bu yüzden sınıf sorunuyla ilgilenen Marksist bilimcilerin büyük bir bölümü, sınıf üyeliğinin tarihsel dinamiklerinin tanımlanmasına özel bir önem vermişlerdir (Carchedi, 1975; Poulantzas, 1975; Wright, 1985).

Kapitalist Üretim Biçimi ve Sınıf

Teknolojik ve endüstriyel süreçlerle iç içe gelişen kapitalist üretim biçimi, kendine özgü bir sınıf sistemiyle var olur. Tarihsel bir kategori olan işçi sınıfının ortaya çıkıp gelişmesinin kaynağında, Endüstri Devrimi ve endüstrileşme süreçleri bulunur. Endüstri toplumları; (1) iş gücünün önemli bir çoğunluğunun ikincil ve üçüncül sektörlerde, başka bir deyişle

sanayide ve hizmetlerde yoğunlaştığı, (2) geleneksel toplumların statik karakteri karşısında verimlilik artışına yönelik dinamik bir ilerleme düşüncesinin egemen olduğu, (3) teknolojik yeniliklerin artış oranının daha önce görülmediği derecede yüksek bir seyir izlediği toplumlar olarak tanımlanabilir.

Buna karşılık kapitalizm sözcüğü, gerek tarihçiler, gerek sosyologlar tarafından değişik anlamlarda kullanılır. Tarihsel bir form olan kapitalizmin ekonomik tanımına önem veren Marx'ın karşısında Weber'in, kapitalist toplumun rasyonel ve modern örgütlenme yapısına öncelik verdiği görülür. Ancak her iki bilimcinin de, değişik derecelerde de olsa, kapitalizmi "endüstrileşme"[2] ile bir arada değerlendirdiği söylenebilir. Weber'in kapitalizmin temeli olarak gördüğü endüstrileşmeyi, Marx, kapitalizm içindeki ikincil bir süreç olarak görmüştür. Weber "endüstri toplumu" kavramını, Saint-Simon'un tanımına benzer biçimde, geleneksel toplumlar ile modern toplumları birbirinden ayıran toplumsal ve ekonomik ilişkiler sistemini anlatmak için kullanmıştır. Ona göre makineleşme, tekniğin

2 En yalın biçimiyle, "cansız enerji kaynaklarının üretici etkinliğe uygulanması yoluyla insan emeğinin dönüştürülmesi" anlamına gelen endüstrileşme, tüm cansız enerji kaynaklarının, fabrikalar yoluyla üretime sokulmasını anlatır. Kavramın, üretim teknikleri ve emek rejimleri değiştikçe eski anlamını yitirdiği görülür. Geleneksel kullanımına dayanarak, endüstri toplumları, "ekonomi içinde pazarlanabilir malların üretiminde endüstriyel sektörün egemen duruma geldiği" toplumlar olarak tanımlanabilir. Böyle bir tanım, hem endüstrileşmenin derecesini, hem de endüstri toplumları ile geleneksel toplumlar arasındaki ayrımı belirleyen ölçütleri içerir. Günümüzde ise, endüstri toplumlarının yerini hizmetlere ve bilgi üretimine dayanan endüstri ötesi toplumlarının almakta olduğu öne sürülmektedir.
Kapitalizm ile endüstrileşmenin bir arada değerlendirilmesi, genellikle her ikisinin tarihsel olarak eş zamanlı gelişmesiyle ilgilidir. Bu yüzden birini ötekinden ayrı düşünmek ya da ele almak doğru olmaz. Marx için endüstriyel gelişmenin ve ilerlemenin tek yolunun kapitalist gelişme olmadığı açıktır. Teknolojik gelişmeye ve endüstriyel ilerlemeye karşı olmayan Marx, kapitalizm çözümlemelerinde hemen her zaman kapitalist toplumla üretici güçleri geliştiren endüstriyel süreçleri bir arada değerlendirmiştir. Marksistler, kapitalizmin ileri derecede endüstrileşmeyi öngördüğünü, buna karşılık her endüstri toplumunun kapitalist olmak zorunda olmadığını düşünürler.

rasyonelleşmesinden, fabrikalı üretim ise, insan emeğinin rasyonelleşmesinden başka bir şey değildir. Bu yüzden Weber'in kuramında tekniğin rasyonelleşmesi olgusu, modern kapitalizmin gerek ekonomik, gerek toplumsal bir sistem olarak ayırt edici özelliğini oluşturmaktadır.

Kapitalist gelişmenin "manifaktür" döneminden "makineli üretim" dönemine kadar olan tüm aşamalarını inceleyen Marx da yapıtlarında, tekniğin rasyonelleşmesi olgusuyla ilgilenmiştir. Ancak Marx'ın çözümlemelerinde tekniğin rasyonelleşmesi olgusu, sınıf yapısı yanında ikincil bir unsurdur. Çünkü kapitalizmin ayırt edici özelliği, onun kendine özgü sınıf yapısı olup, endüstriyel ve teknolojik gelişme, kapitalist sınıf sisteminin uzantısı olmaktan öte bir anlam taşımaz. Tarihsel materyalist şemaya göre, feodalizm ile kapitalizm arasındaki fark, geleneksel ile modern toplum arasındaki karşıtlığa indirgenemeyecek kadar "yapısal" bir farktır. Marx'ın yaklaşımından, kapitalizmin ileri derecede endüstrileşmeyi gerektirmesine karşılık, her endüstri toplumunun kapitalist gelişme sürecini izlemesinin zorunlu olmadığı sonucu rahatlıkla çıkarılabilir.

Bazı benzerliklerine karşın Marx'ın ve Weber'in kapitalizm çözümlemeleri pek çok noktada birbirinden ayrılır. Weber, Marx'ın çözümlemelerinden büyük ölçüde yararlanmakla birlikte, kapitalizmin tanımlanması konusunda tümüyle farklı düşünmektedir. Weber'in kapitalizm çözümlemesine ilişkin olarak Marx'tan ayrıldığı noktalar, günümüzdeki izleyicileri eliyle daha belirginleşmiş durumdadır. Kapitalizmi, emek gücünü pazarda satılan bir meta durumuna getiren bir *üretim biçimi* olarak tanımlayan Marx'a göre, "üretim araçlarından uzaklaşma" olgusu, kapitalizmi ayırt eden temel unsurdur. Buna karşılık kapitalist toplumu, feodalizm sonrası Batı dünyasına özgü bir *işletme biçimi* olarak değerlendiren Weber için asıl önemli olan, "yönetim araçlarından soyutlanma" olgusu-

dur. Günümüzde her iki gelenek arasında karşıtlıktan çok kesişme varmış gibi gözükse de, gerçekte ilkinde sınıfların *üretim ilişkileri* temelinde, ikincisinde ise *pazar* (bölüşüm) *ilişkileri* temelinde çözümlenmesi gibi oldukça önemli bir kuramsal ve metodolojik fark söz konusudur.

Sınıf Kuramının Gelişmesi

Felsefenin yatağında beslenip büyüyen sosyolojik düşüncenin ayrı bir disiplin olarak gelişmesi, endüstriyel kapitalizmin bir ürünüdür. Özellikle Aydınlanma düşüncesinin aşırı rasyonalizmi, Fransız Devrimi'nin yarattığı kargaşa ve Endüstri Devrimi'nin yıkıcı egoizmi karşısında duyulan ürküntü, felsefi düşüncenin karşılayamadığı toplumsal düzen sorununa yeni yaklaşımları gerekli kılmıştır (Dawe,1973: 542). Sosyolojinin geleneksel konusunu oluşturan düzen teması, Comte'ta "sosyal düzen", Weber'de "bürokratik düzen" ve Durkheim'da "toplumsal dayanışma" biçiminde kendini göstermektedir. Pozitivist yaklaşım içinde *endüstri toplumu* ve *sınıf* olgusu ile ilk ilgilenen, sosyolojinin babası olarak bilinen Saint-Simon'dur. Sistematik bir düşünce yapısı bulunmamakla birlikte, antik çağdan modern endüstri toplumlarına gelinceye kadar Avrupa'nın geçirdiği tarihsel gelişmeyi şemalaştıran düşünür, bu yolla sınıf kuramının da temellerini atmıştır.

Günümüzde yeni pozitivist düşüncenin, "ortak değerler sistemi", "toplumsal yapı", "fonksiyon", "denge" ve "yapısal farklılaşma" gibi kavramsal kategoriler yoluyla, Parsons'un fonksiyonalizmi başta olmak üzere Batı sosyolojisinin önemli bir bölümünde egemenliğini sürdürdüğü görülür. Pozitivist sosyoloji içinde daha çok meslek, gelir düzeyi ve eğitim durumu gibi sonradan edinilen kazanımlara ve bunların sağladığı toplumsal konumlara öncelik verilmektedir. Bu nedenle sınıflar, daha çok Weberci bir bakış açısıyla, pazar içindeki ekonomik

konumlar olarak değerlendirilmektedir. "Sınıf konumları", tabakalaşma ölçeği üzerindeki öteki toplumsal konumların bir boyutu (Parsons, 1954) ya da örgütlü davranmayı sağlayan ortak ekonomik koşulların ve ortak grup deneyimlerinin gerisindeki olanaklardan birisi olarak görülmektedir (Lipset ve Bendix, 1951). Bu gelenek içinde sınıf kadar sınıf çatışması da, toplumdaki öteki çatışma alanlarından yalnızca birisi durumundadır (Dahrendorf, 1957).

Zamanla Endüstri Devrimi'nin ve burjuva devrimlerinin yarattığı siyasal ve düşünsel ortam içinde pozitivist anlayışın yanı sıra bir başka toplum anlayışının daha geliştiğine tanık oluruz. Burada toplumsal düzenin korunması yerine, "insanın özgürleşmesi" düşüncesini öne çıkaran ve insanın kendi oluşturduğu tarihsel koşullar ya da toplumsal kurumlar üzerinde "denetim" ve "egemenlik" kurmasını amaçlayan bir toplum anlayışı ön plandadır. Başlangıçta pazarın gereksinimlerini karşılamak üzere emeğin özgürleşmesine ve emek pazarının denetim altında tutulması düşüncesine dayanan böyle bir anlayış, daha sonra ütopik ve bilimsel sosyalistlerin elinde farklı bir içeriğe kavuşur. Sonunda, sistem karşısında toplumsal özneye öncelik veren ve düzen yerine "değişme" temasına yaslanan ya da toplumsal değişmeyi gerçekleştirecek güçlerin ve dönüşümün yasalarının neler olduğunu sorgulayan yeni bir bilim dalı doğar. Marksizm olarak adlandırılan bu yeni bilim anlayışının ana varsayımı, toplumsal sistemin altyapı ile üst yapılar arasındaki diyalektik ilişkiye dayanan *sui generis* bir bütün olduğudur. Burada dönüşüm, hem sistemin tarihsel hareketini (tarih içindeki ilerleyişi) hem de sistem içi (organik) hareketi içeren bütüncül bir süreç olarak kavranır.

Dönüşüm teması, bilindiği gibi yalnızca Marksist kuramla sınırlı değildir. Batı sosyolojisinin bir bölümü, örneğin yapı-

salcı fonksiyonalistler de (Parsons) bu sorunla ilgilenmişlerdir. Ne var ki bu gelenekte yalnızca sistem içi değişme üzerinde durulmaktadır. Bu yüzden sorunsalı yapısal değişme olan toplumbilim anlayışı, kendini en iyi Marksist düşünce içinde geliştirmiş ve yeni kavramlara duyulan gereksinimi en çok bu çerçeveden karşılamıştır. Böylece, nesnel ve ampirik bir kavram olduğu kadar yapısal ve dinamik bir toplumsal kategori olan "sınıf", Marksist yazarlar eliyle sosyolojinin dönüştürücü öznesi durumuna gelmiştir. Sınıf kavramının toplum çözümlemelerine dahil olması, hem radikal ve dinamik sosyolojik akımların gelişmesini, hem de konformist ve pozitivist yaklaşımların gözden geçirilmesini sağladığı için önemlidir.

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Marksizmin Batı bilim anlayışı üzerindeki etkisinin arttığı gözlenir. Böylece farklı sosyoloji anlayışları arasındaki etkileşim arttığı gibi, bu etkileşimden son derece verimli bir diyalog gelişmiştir. İki bilim anlayışı arasındaki diyalogdan, Marksist temel üzerinde değişme sorunsalını ele alan sosyolojik düşüncenin gelişmesini, hatta bir anlamda yeniden kurulmasını sağlayan çok sayıda kuramcı yetişmiştir. Bunlar arasında özellikle Althusser, Godelier, Poulantzas, Balibar, Bottomore, Birnbaum, Zeitlin, Hobsbawm, Giddens, Colletti, Meyer, Needleman gibi Marx'ın ilk dönem çalışmalarından epistemolojik olarak ayrılanlar sayılabilir.

Aynı dönemde sınıfla ilgilenen sosyoloji içinde, sınıf olgusunun çağdaş geçerliliği konusunda hararetli bir tartışmanın başladığı görülür. Bir yanda bazı yazarlar, "sınıfın sona erdiği"ni ilan edercesine sınıfsız toplum savını çağdaş bir mit olarak yüceltirler; öte yanda başka bazı yazarlar ise, işçi sınıfının devrimci rolünü sorgularlar. Dahrendorf, Schelsky, Aron, Crozier, Bell, Lipset, Riesman, Galbraith, Crosland, Ossowski, Bottomore ve Marcuse gibi kuramcılar, endüstriyel-kapitalist

gelişmenin 20. yüzyıl içindeki serüvenini Marx'ın ve Weber'in öngörüleri açısından değerlendirirler.

Refah devleti döneminde işçi sınıfının maddi koşullarında ve siyasal yönelimlerinde geçen yüzyıla göre önemli değişikliklerin gerçekleştiği savı, pek çok yazarın benimsediği bir görüştür. Bunlar, kapitalist toplumdaki bölüşüm ilişkileri konusunda benzer düşüncelere sahip bulunmakla birlikte, toplumsal dönüşüme ve toplumu dönüştürecek öznenin ya da öznelerin niteliği konusundaki görüşleri bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Örneğin Bottomore, Harrington, Hobsbawm, Marcuse, O'Brien, Abendroth, Goldman, Gorz, Habermas, Lefebvre, Mallet, Touraine gibi yazarlar, yeni siyasal olasılıklar ve özgürleşmenin yeni boyutları üzerinde durmuşlardır. Dahrendorf, Geiger, Anderson, Bendix, Gintis, Bowles gibi yazarlar ise, toplumsal çatışmanın değişen doğasını ve yeni egemenlik biçimlerini tartışarak, klasik sınıf mücadelesi yaklaşımları yerine günümüz toplumları için daha geçerli olduğunu düşündükleri yeni mücadele stratejileri önermişlerdir.

Sınıfı konu alan toplum çalışmalarına ilginin arttığı '60 sonrası dönemde, özellikle *Sosyal Bilimsel Marksizm* içinde sistematik, yapısal sınıf çözümlemeleri yoluyla pek çok çağdaş sorun tartışmaya açılmıştır. Bunların başında kamu sektörünün büyümesi, parasal mülkiyet sahipliğinin etkin mali denetimden ya da ekonomik mülkiyetin tasarruftan ayrılması, karmaşık ve hiyerarşik örgüt yapılarının ya da kişisel olmayan, profesyonel, rutin yönetim ve denetim yapılarının gelişmesi sayılabilir. Bu tür konumların ele alınmasıyla başlayan zengin tartışma ortamı, Marksizmin Rönesansı (Emmison, 1991: 24) sayılabilecek bir entelektüel birikime yol açmıştır. Özellikle Poulantzas, Carchedi, Braverman, Wright gibi yazarlar, çağdaş üretim ve örgüt yapılarını çözümleyerek, Marksist sorunsalın yeniden tanımlanmasına olanak veren önemli bulgular ortaya

koymuşlardır. Sonuç olarak geleneksel yaklaşımların zaaflarını gözler önüne seren ve tabakalaşma kuramlarıyla fonksiyonalizmin sosyolojideki egemenliğini kıran çok sayıda yeni Marksist ve yeni Weberci yazar yetişmiştir. Özellikle Weberci çatışma kuramcılarının (örneğin Giddens ve Parkin) kapsamlı eleştirilerinin, fonksiyonalizmin üstünlüğünü büyük ölçüde azalttığı söylenebilir.

Günümüzde sınıf araştırmalarının daha çok iki koldan geliştiği gözlenir. Bir yanda, sınıfları üretimin ve sömürü ilişkilerinin nesnel yapısı içinde çözümleyen Marksist araştırmacılar, öte yanda sınıfları toplumsal eylemin bir sonucu veya bir pazar olgusu olarak değerlendiren yeni Weberci yazarlar yer alır. Bunlar hem kendi gelenekleri içinde günümüz sınıf ilişkilerinin pek çok önemli sorununu tartışırlar, hem de Weber'i ve Marx'ı birleştiren kuramlar ve toplum şemaları üretirler. Özellikle "orta sınıf", "beyaz yakalı" ve "kamu çalışanları" gibi emek ile sermaye arasında yer alan ara tabaka unsurlarının sınıfsal konumlarına ilişkin savlar, yeni Webercilerle yeni Marksistlerin ortak gündemlerinin başarılı ürünlerindendir.[3]

Yeni Weberci yazarların (Goldthorpe, Lockwood, Dahrendorf, Giddens, Parkin gibi) toplumsal grupların pazar içindeki konumlarını içeren Weberci şemayı sınıf konumlarını içeren Marksist çözümlemelerle birleştirerek geliştirdikleri meslek farklılıklarına dayanan sınıf tipolojileri ünlüdür. Benzer biçimde yeni Marksist yazarların bir bölümünde, Marksist sınıf çözümlemesinin özünü oluşturan üretim araçları sahipliği olgusundan uzaklaşan ve Weberci kategorile-

3 Örneğin işçi sınıfı ile ara sınıf konumları arasındaki sınırı, Giddens (1973) ve Poulantzas (1975) kol işi ve kafa işi ayrımına; Dahrendorf (1959) ve Carchedi (1977) denetleyici emek ve denetleyici olmayan emek ayrımına; Collins (1979) ve Poulantzas (1975), üretken olan ve üretken olmayan emek ayrımına; Goldthorpe (1982) profesyonel veya yönetici çalışan ve rutin çalışanlar ayrımına; Parkin (1979) ve Wright (1985) işin nitelik ve özerklik derecesine göre belirlemişlerdir.

re dayanan şemalara yaklaşan bir tutumun geliştiği gözlenir. Örneğin Wright'ın, gerek gelir farklılıklarını yansıtan eşitsizlik şemaları, gerek sınıf modelinde kullandığı temalar (denetim, egemenlik) Marksist terminolojiden çok, Weberci kavramları çağrıştırmaktadır. Benzer biçimde Poulantzas'ın "egemenlik ilişkileri", Braverman'ın "emek denetim süreci" kavramları da, Marx'ın emek süreci çözümlemesinde kullandığı terimlerden (tabiyet gibi) çok, Weberci terimleri yansıtmaktadır.

Bundan sonraki bölümde, günümüz sınıf sosyolojisinin köklerini oluşturan iki önemli gelenek, Marx'ın ve Weber'in toplum kuramları temel çizgileriyle ele alınacaktır. Böylece kapitalist ve endüstriyel gelişmenin ürünü olan sınıf sisteminin anlaşılması sorununda odaklanan bir sosyolojik gündemin geleneksel çerçevesi belirlenmiş olacaktır. Klasik kuramların sınırlarını çizdiği böyle bir çerçevenin ortaya konması, günümüz sınıf ilişkilerinde gerçekleşen değişikliklerin kavranmasını, dolayısıyla çağdaş sınıf sorunsalının tanımlanmasını büyük ölçüde kolaylaştıracaktır.

II

Klasik Sınıf Kuramları

1. Marksist Paradigma

Marksist toplum çözümlemelerinin temelini sınıflar oluşturur. Bu yüzden, sınıf olgusuyla ilgilenen sosyolojik düşünce, hâlâ en güçlü dayanağını Marksist kuramda bulmaktadır; dolayısıyla Marksist kurama başvurmaksızın sorun kolay kolay ele alınamamaktadır.

Marx'ın kuramı, sosyal hareketi ve tarihsel ilerlemeyi sınıf mücadelelerinin ürünü olarak ele alan bir toplum anlayışına dayanır. Örneğin *Komünist Manifesto* (1969: 108-109) ilkel komünal evreden sonraki toplumların tarihinin sınıflar arasındaki mücadelenin ürünü olduğunu en yalın biçimiyle dile getirir. Sınıf olgusunun Marx'ın kuramının temelini oluşturmasının nedeni, işte bu noktada aranmalıdır. Çünkü Marx'a göre sınıflar, yalnızca toplumun anlaşılmasını sağlamakla kalmazlar, aynı zamanda onun değişmesinin anahtarını oluştururlar. Marx, toplumsal dönüşümün, dolayısıyla tarihsel hareketin yönünün öngörülmesini, bilimsel çalışmanın amacı olarak görür. Bunun için 1845'te *Feuerbach Üzerine Tezler*'de, "filozofların dünyayı yalnızca yorumlamakla kaldıklarını, önemli olanın onu değiştirmek" olduğunu yazar. Hegelci felsefeye yönelik eleştirilerinde ise, dönüşümün öznesini ve yönünü açıkça gös-

terir: "Felsefe proletaryanın ortadan kalkmasıyla gerçekleşir; proletarya ise felsefenin gerçekleşmesiyle ortadan kalkacaktır." Bu düşünce, gerçekte proletaryanın dönüştürücü gücünün en çarpıcı biçimde ortaya konulmasından başka bir şey değildir. Öte yandan tüm ilgisini bu konuya yöneltmiş bulunmakla birlikte Marx'ın, kapitalist toplum çözümlemelerinden ayrı genel bir sınıf kuramı bulunmamaktadır. Bu yüzden Katz, Marx'ın tarih kuramının yeniden yazılması gerektiğini söyler ve sınıf mücadelesine ilişkin mekanizmaların, *Kapital* ve *Grundrisse* gibi tarihsel çalışmalarından kolaylıkla çıkarılabileceğini öne sürer (Katz, 1989).

Marx'ın kuramının özünü oluşturan "tarihin öznesinin ne olduğu" sorusu, oldukça eski bir tartışmayı sonuçlandırmayı hedefler. Gerçekten Hegelci düşünce ile Marx arasındaki tartışmanın başında, tarihin öznesiyle ilgili görüş ayrılıkları gelir. "Tarihin kitleler tarafından değil, eleştirel düşünceye sahip bireyler tarafından yapıldığı" yolundaki Hegelci anlayışa Marx, "tarihin, bireylerin değil, insan kitlelerinin eylemlerinin ürünü olduğunu" söyleyerek karşı çıkar. Kurama göre, "kitleler" ile toplumsal sınıflar kastedilmektedir. Öte yandan bireyin önemi yadsınmamakla birlikte, bireysel etkinliklerin ancak sınıfsal eylemler bağlamında dikkate alındığı görülür.

Marx, toplumsal farklılaşmanın ve eşitsizlikçi ilişkilerin kökeninde sınıf ilişkilerinin bulunduğunu göstererek, toplumbilimcilerle filozofların eskiden beri üzerinde uğraştıkları bir konuya açıklık getirmiştir. Antik çağdan başlayarak günümüze kadar gelen tüm toplumlar (köleci, feodal ve kapitalist) sömüren ve sömürülen olmak üzere iki temel sınıftan oluşmakta ve bunlar arasındaki mücadele, ancak belli bir üretim biçiminden tarihsel olarak daha ileri bir üretim biçimine geçilmesiyle sona ermektedir. Burada, durmaksızın gelişen üretici güçler karşısında bir süre sonra buna ayak uyduramayarak geride ka-

lan üretim ilişkilerinin yol açtığı uyuşmazlığın, ancak üretim ilişkilerinin üretici güçlerin gelişim düzeyine uygun olarak yeniden örgütlenmesiyle, başka bir deyişle yeni bir üretim biçimi sistemine geçilmesiyle giderileceği varsayılmaktadır.

Tarihsel materyalizm, *üretim biçimini*, ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel tüm kurumların belirleyicisi olarak görür. Var olan üretim biçimi koşullarında insanlar geçimlerini sağlamak için üretimde bulunurken, birbirleriyle zorunlu olarak ilişkiye girerler. Bu nedenle üretim süreci içindeki toplumsal ilişkilerin (*üretim ilişkileri*) niteliği, üretim biçimi tarafından belirlenmektedir. Üretim ilişkilerinin genel olarak iki yönü, başka bir deyişle iki tarafı vardır. Bir yanda dolaysız üreticiler, öteki yanda artık ürüne el koyanlar bulunur. İşte üretim ilişkisi içinde karşı karşıya gelen bu iki taraf, o ilişkiye özgü sınıfları oluşturur. Marx, üretim biçimi ile üretim ilişkileri arasındaki tarihsel ilişkiyi ve kapitalist iş bölümünün gelişmesiyle tarih sahnesine çıkan burjuvazi ile proletarya arasındaki ilişkiyi *Alman İdeolojisi*'nde ayrıntılı bir biçimde tartışmıştır (Marx ve Engels, 1971).

Marx'ın tarih anlayışını eleştiren bazı yazarlar, tarihsel materyalist şemada kullanılan sınıf kategorisinin daha çok toplum içinde hiyerarşik olarak sıralanmış grupları gösterdiğini, buna karşılık bugün kullanılan sınıf kavramının, modern endüstri toplumları açısından geçerli olan bir toplumsal kategoriyi temsil ettiğini öne sürerler (Beneton, 1991: 22). Oysa Marx'ın kuramında sınıfın kapsadığı grupların neler olduğundan çok, onu yaratan olgunun, başka bir deyişle sömürünün kaynağının önemli olduğu bellidir. Bunun için, Marx'ın, sınıflardan söz ederken artık ürün yaratan tüm toplumsal üretim biçimlerini kastettiğini düşünmek daha doğrudur.

Marx'ın kuramına göre toplumsal dönüşüm (*devrim*), çatışmayı sonuçlandıran ve yeni bir toplumsal sistemin kurul-

masını sağlayan tarihsel harekettir; dönüşümü gerçekleştirecek toplumsal güçler ise sınıflardan başkası değildir. Devrim, "yeni bir topluma gebe olan eski toplumun ebesidir" Ona göre toplumsal dönüşümün dinamiği, toplumun maddi üretici güçleri ile var olan üretim ilişkileri (mülkiyet ilişkileri) arasındaki çatışmadan kaynaklanır. Ancak Marx'ın kuramında daha öteye gidilmemekte ve dönüşüm için herhangi bir model sunulmamaktadır. Bilimci, birkaç istisna dışında kuramda ne dönüşümün kendisini, ne de sosyalizme geçiş sorunlarını tartışmıştır. Örneğin *Gotha Programının Eleştirisi*'nde, toplumsal gelişmenin aşamaları arasındaki karşıtlıklara ilişkin kısa ve genel değerlendirmeler, Önsöz'de, altyapıdaki değişmenin önceliğine vurgu ve *Alman İdeolojisi*'nde ise söz konusu sürece ilişkin bazı sonuçların sıralanması dışında konunun pek fazla ele alınmadığı görülür (Marx, 1971: 20-22 ve Marx ve Engels, 1970: 94-95).

Bununla birlikte yapıtlarına dayanarak Marx'ta, kapitalist üretim biçiminin ortadan kalkışıyla ilgili birden fazla senaryonun (modelin) bulunduğu öne sürülmektedir. Bir bölüm kuramcı, Marx'ın tarihsel materyalizm anlayışının doğrusal bir gelişmeyi veri aldığını ve tarihsel ilerlemenin birbiri ardından gelişen aşamalardan geçerek gerçekleşeceğini varsaydığını söylerler. Bunlar, klasik modeli (Batı Avrupa) tüm toplumlar için geçerli sayarlar. Buna karşılık ikinci bir grup, Marx'ın tek ve doğrusal bir gelişme çizgisini hiçbir zaman öngörmediği görüşündedir. Bunlar, her toplumun *özgüllük* ilkesi uyarınca birbirinden farklı biçimlerde ve farklı doğrultularda gelişeceğini kabul ederler. Bu sav, Batı Avrupa modelinin tarihsel gelişmenin tipik şemasını yansıtmadığı, dolayısıyla her toplumun kesin olarak feodalizm, kapitalizm ve sosyalizm evrelerini izlemek zorunda kalmayacağı düşüncesine dayanır. Böyle bir yorum, endüstriyel kapitalist gelişmeyi gerçekleştiremeyen

toplumların bu evreyi atlayarak dönüşebileceklerini, başka bir deyişle doğrudan feodal geleneksel yapılardan sosyalist aşamaya geçebileceklerini varsaymaktadır. Bu görüşe kanıt olarak Marx'ın son dönem çalışmalarını (özellikle *Kapital*'in üçüncü cildi ile *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri* ve *Alman İdeolojisi*'ni) örnek gösteren yazarlar, Marx'ın Doğu toplumlarında ya da Rusya'nın mîr'lerinde böyle bir gelişmeyi öngördüğünü öne sürerler (örneğin Levine, 1978: 162-76).

Kapitalist toplumda sınıf mücadelesinin kaynağının, mücadele biçimlerinin ya da mücadelenin sınırlılıklarının neler olduğu gibi doğrudan sınıf çatışmasıyla ilgili sorunlar, Marksist kuramın merkezinde yer alır. Başta Marx'ın kendisi olmak üzere Marksist yazarların çoğu için sınıfların kurulmasının ve sınıf ilişkilerinin çözümlenmesinin amacı, sınıf mücadelesini tanımlayabilmek ve ona yön verebilmektir. Temel önerme, sınıfların, sınıf mücadelesinin ana aktörleri olduklarıdır. Sınıf mücadelesi, verili bir üretim biçimini dönüştürmenin itici gücü olduğu kadar, onun süregiden yeniden üretiminin de bir parçasını oluşturur. Bu yüzden sınıf mücadelesinin anlaşılması ve mücadele stratejilerinin geliştirilmesi, ancak verili somut yapıdaki üretim ilişkilerinin çözümlenmesiyle olanaklıdır.

Kurama göre, sınıf yapısı ile sınıf mücadelesi arasında diyalektik bir ilişki bulunur. Çatışmanın kaynağı, biçimleri, tarafları ve sonuçlarıyla doğrudan ilgili olan unsurlar, sınıf ile sınıf mücadelesi arasındaki diyalektik ilişkiyi belirler. Bu konuda tarihsel materyalizm içinde iki farklı yönelimden, başka bir deyişle tarihin farklı yorumlanmasından kaynaklanan iki ayrı gelenekten söz edilebilir:

1. Birinci görüşü savunanlar, daha çok tarihin teknolojik yorumunu yaparlar ve onun, *üretici güçlerin* gelişmesinin öyküsü olduğunu öne sürerler. Burada, ilerlemeyi sağlayan üretici güçlerin üretim ilişkilerinin oluşturduğu toplumsal yapı

tarafından engellenmedikçe hem kendisinin, hem de tarihin gelişmesini sağlayacağı düşüncesi egemendir.

2. Tarihin itici gücünün sınıf mücadeleleri olduğunu düşünen ikinci grup ise tarihin *üretim ilişkilerinin* gelişmesinin ürünü olduğu görüşündedir.

Üretici güçler kuramcıları, Marx'ın tarih anlayışının da bu doğrultuda olduğu düşüncesindedirler.[4] Sınıf mücadelesini açıkça yadsımayan bu yazarlar, sınıftan bağımsız bir gelişme gösteren üretici güçlerin ve teknolojinin toplumsal ilerlemenin asıl motoru olduğu sonucuna varırlar. Bunlar, üretici güçlerin önünü tıkayan koşullar oluşmadıkça, kapitalist toplumun herhangi bir bunalımla karşılaşmayacağını, dolayısıyla sınıf mücadelesinin gelişmesinin nesnel koşullarının oluşmayacağını öne sürerler (aktaran Katz, 1989: 176). Tarihin teknolojik yorumunda, üretici güçlerin gelişmesi genellikle insanın tarihsel hareketinden soyutlanarak ele alındığından, determinist ve doğrusal bir gelişme varsayılır.

Buna karşılık tarihin sınıf mücadelelerinin ürünü olduğu görüşünü benimseyenler, sınıf hareketlerini üretim ilişkileri temelinde çözümleyerek, üretim ilişkileri çerçevesinde gelişen toplumsal devinimi tarihsel ilerlemenin ön gereği sayarlar.

Marx'ın tarih anlayışının her iki yorumu birden içerdiği söylenebilir. Bazı çalışmalarında üretici güçlerin gelişmesine, bazılarında ise üretim ilişkilerine ağırlık vermekle birlikte, Marx'a göre bunlar, birbirinden ayrılamaz. Örneğin, kapitalizmin gelişmesini incelediği ilk dönem çalışmalarından biri olan *Felsefenin Sefaleti*'nde, üretici güçlerin gelişmesine öncelik vermiştir. Ancak bu yaklaşım, tek yönlü ve basit bir teknolojik

4 Teknokratik kuramcılar, *Ücretli Emek ve Sermaye*'de, teknik iş bölümünün gelişmesinin sınıf ilişkileri üzerindeki etkilerinden söz edildiğini, *Alman İdeolojisi*'nde ise kafa ve kol emeği arasındaki ayrımın gelişmekte olduğunun ima edildiğini öne sürerek, bunları, Marx'ın da teknokratik bir bakış açısına sahip bulunduğunun göstergesi olarak değerlendirirler.

determinizme indirgenmemelidir. Çünkü Marx, işçi sınıfının devrimci rolünden ve üretici güçlerin sonuna kadar gelişmesini sağlayamayan sınıfın tarih sahnesinden silineceğinden söz ederken, gerçekte üretici güçlerin gelişiminden çok yeni üretici güçlerin "canlı taşıyıcıları" olan sınıflardan söz etmektedir (Marx, 1963: 172-175; Marx ve Engels, 1970: 82).

Buna karşılık kapitalizmi sınıflı toplumun bir aşaması olarak çözümlediği metinlerinde Marx'ın, daha çok sınıf mücadelelerinin ürünü olan bir tarih anlayışını benimsediği görülür. Ancak bu çözümlemelerde, maddi üretici güçlerin gelişiminden bağımsız bir üretim ilişkileri anlayışının bulunduğunu söylemek doğru değildir (Marx, 1973).[5] Kapitalizmin, başlangıcında üretici güçleri geliştirici kapasitesi yüksek olan bir üretim biçimi olduğunu ve bu kapasiteyle uyumlu bir toplumsal ilerlemeyi gerçekleştirdiğini gören Marx, bu gelişmeyi tarihsel bir aşama olarak kabul etmektedir. Nitekim *Kapital*, kapitalizmin içsel dinamiklerini, çelişkilerini, bunalım ve gelişme mekanizmalarını ayrıntılı olarak inceler. Althusser, Marx'ın *Kapital*'e "Ekonomi Politiğin Eleştirisi" alt başlığını vermekle, tüm ekonomik olguların sınıf ilişkileri içinde gerçekleştiğini, dolayısıyla üretim etkinliğini ve toplumsal dönüşümü sınıflardan ve siyasetten ayırmanın güçlüğünü göstermeye çalıştığını belirtmektedir (Althusser, 1989: 67-68).

Marx'ın sınıf kuramının en ayırt edici özelliği, çözümlemelerin tanımlayıcı olmaktan çok açıklayıcı bir nitelik taşımasıdır. Çünkü Marx'ın sınıfla ilgilenmesinin gerçek nedeni, kapitalist toplumun hareket yasalarını tanımlamaktır. Sermayenin yoğunlaşmasına ve merkezileşmesine yol açan kapitalist gelişme süreçleri, hemen her yerde sınıf mücadelesinin yoğunlaşmasının biçimleri olarak incelenmiştir. Sınıf ilişkilerini denetim ilişkileri temelinde değerlendiren yazarlar, kapitalizmdeki

5 "Weydemeyer'e Mektup", 1973: 528; "Önsöz", 1973: 5026)

sınıf mücadelesi karakterinin kendisini en iyi biçimde kapitalist iş sözleşmesinde yansıttığını düşünen Marx'ın, bu yüzden ücretlilik ilişkisinin çözümlenmesine özel bir önem verdiğini söylerler. Bunlara göre, emek gücünü ücret karşılığı satan işçi, gerçekte emeği ve üretim sürecinin pek çok alanı üzerindeki denetiminden vazgeçmiş olmaktadır. Bu nedenle sınıf kavgası, vazgeçilen ya da yitirilen denetimin ele geçirilmesinden başka bir şey değildir (Giddens, 1992: 6). Öte yandan Marx'ın toplum çözümlemelerinin önemli bir bölümünde, toplumsal gücün ve egemenlik ilişkilerinin kaynağında mülkiyet ilişkilerinin bulunduğu vurgulanmaktadır. Benzer biçimde 19. yüzyılın büyük bir bölümü ile 20. yüzyılın ilk dönemindeki Marksistlerin çalışmalarında da, mülkiyet sisteminin, devletin ele geçirilmesinin ve egemen ideolojinin biçimlenmesinin, sınıf mücadelesinin hareket yasalarına olan bağlılığı üzerinde epeyce durulmuştur (Birnbaum, 1971: 101).

Marksist toplum kuramı için merkezî bir önem taşıyan sınıfla ilgili pek çok kavram, Saint-Simon'dan, klasik Alman felsefesinden ve Smith ile Ricardo'un klasik politik iktisadından esinlenerek geliştirilmiştir. Yapıtlarında, açık ve kesin bir tanım verilmemiş bulunmakla birlikte, Marx'ın sınıfla neyi kastettiği kapitalizm çözümlemelerinden kolayca anlaşılabilir.

Kurama göre, sınıf ilişkilerini belirleyen *toplumsal iş bölümü* yapısıdır. Başka bir deyişle üretim ilişkilerinin kaynağında toplumsal iş bölümü olgusu bulunur. Teknik iş bölümü ise, uzmanlaşmaya, işlevlerin eşgüdümüne ve üretim birimleri arasındaki farklılaşmaya yol açmakta olup, üretim ilişkilerinden çok, üretici güçlerin gelişmesiyle ilgili olan bir toplumsal bölünmeyi gösterir. Marx, ilk çalışmalarında, insan kapasitesini ve yaratıcılığını bölen, toplumları sınıflara ayırarak insanı parçalayan toplumsal iş bölümünü yabancılaşmanın kaynağı olarak nitelemiştir. Bununla birlikte Marx'ın toplumsal iş

bölümünü ya da yabancılaşmayı ortadan kaldıracak sosyalist toplumu açıkça betimlememiş olması, kuramının en çok eleştirilen yönlerinden birisini oluşturur (Giddens, 1973: 89). Öte yandan Marx'ın toplumsal iş bölümüne ilişkin görüşleri de açık değildir. Buna karşılık Engels'in, modern teknolojinin iş bölümünü gerektirdiğini, dolayısıyla sosyalist sistemde de belli bir iş bölümünün ve otorite hiyerarşisinin kaçınılmazlığını vurguladığı dikkati çeker (Engels, 1973).[6]

Marksist sınıf anlayışının ikinci ayırt edici özelliği, sınıfın *nesnel* bir ilişki olarak ele alınmasıdır. Kişinin sınıfsal konumu, kendisinin veya başkalarının kişisel algılamalarına, öznel tutumlarına göre değil, üretim ilişkileri sistemi içindeki fiilî yerine göre belirlenir. Marksistler sınıfı, "toplumsal üretim ilişkileri içindeki ortak konumlar" olarak tanımlarlar (Wright, 1979: 17). Sınıf ilişkilerinin ana ekseni, pazar düzeneğinden çok, onu da içine alan maddi üretim sistemidir. Sınıflar, toplumsal üretim sistemi içinde teknik iş bölümünün ya da otorite ilişkilerinin birer yönü olarak değil, sömürü ilişkilerinin öğeleri olarak değerlendirilir.

Sınıfı öteki toplumsal gruplardan ayıran bir başka özellik, sınıf ilişkilerinin *antagonistik* niteliğidir. Sınıf ilişkilerinin antagonistik özüne, üretim araçlarına sahip olanların veya denetleyenlerin, doğrudan üreticilerin artık ürününe el koymaları yol açar. İşle bu yüzden sınıf, *sınıf mücadelesinden*, başka bir deyişle artık değeri yaratanlarla ona el koyanlar arasındaki çatışmadan bağımsız değildir. Öte yandan söz konusu antagonistik ilişki, *üretim süreci* ve *emek süreci* içinde biçimlenmektedir. Marksistlerin sömürünün ve sınıf mücadelesinin kaynağı olarak üretim ve emek sürecini görmelerinin ve sınıf ilişkilerini bu temelde çözümlemelerinin nedeni budur. Mülk sahibi ve yönetici sınıfların, üretim araçları ve doğrudan üreticilerin

6 Konu, "Otorite Üzerine" adlı bölümde tartışılır.

emeği üzerinde denetim sağlama çabaları, sınıf mücadelesinin temelidir.

Marksist sınıf tanımına yönelik eleştirilerin başında, ekonomik ilişkilere verilen öncelik gelir. Oysa Marx, ekonominin tek belirleyici unsur olduğunu hiçbir zaman söylememiştir; yalnızca son kertede belirleyici olan etmenin, maddi üretim olgusu olduğunu vurgulamıştır. Engels de (*Bloch'a Mektup*'unda) bu noktayı işaret etmekte ve ekonomik etmenler ihmal edilmemek koşuluyla üstyapının çeşitli unsurlarının tarihsel süreçteki etkilerinin dikkate alınması gerektiğini söylemektedir (Marx ve Engels, 1973: 487-489). Marksistler, genellikle siyasal mücadelenin doğrudan sınıflara ve sınıf çıkarlarına indirgenmesine (*sınıf indirgemeciliği*) karşı çıkarlar. Örneğin siyasal ve ideolojik mücadeleyi sınıf terimleriyle kavramlaştıran Lenin bile, siyaseti yalnızca sınıf çatışmasına indirgeyen tutumu aşırı sol bir bakış açısı olarak nitelemiştir (Lenin, 1964: 355-356).

Ekonominin belirleyiciliği ilkesi, hem teknik, hem de toplumsal ilişkileri biçimlendiren ve sınıflar arasındaki sınırları çizen asıl yapının üretim ilişkileri olduğu düşüncesine dayanır. Bu yüzden Marksizme göre sınıflar, ancak üretim ilişkileri temelinde tanımlanabilirler (Wright, 1979: 17). Bunu, toplum çözümlemelerinde ekonomi dışı unsurlara ağırlık veren yazarlar bile kabul ederler.

Birnbaum, Marx'ın sınıfa çok özel bir anlam yüklediği kanısındadır; sınıflar, "üretim araçları ile ortak bir ilişki içinde olan ve bu ilişkinin etkin bilinci içinde onu değiştirmek için örgütlenmiş olan insan toplulukları"dır (Birnbaum, 1971: 6). Sovyet ansiklopedilerindeki tanım da (Lenin'den alınmıştır) aşağı yukarı benzer bir anlayışı yansıtmaktadır. Kısaca, tarihsel olarak belirlenmiş bir toplumsal üretim sistemi içindeki yerlerine ve üretim araçlarıyla olan ilişkilerine (toplumsal

zenginliklerin elde ediliş biçimlerine) göre birbirinden ayrılan insan gruplarının, Marksizmin klasik sınıf tanımının içeriğini oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Terminolojik bir bağımlılık içinde gözükmeyen Marx'ın, zaman zaman sınıf yerine tabaka, zümre ve benzeri kavramları kullandığı görülür. Örneğin, *Komünist Manifesto*'da sınıf, her toplumda birbirinin karşıtı olarak var olan temel toplumsal grupları; *Alman İdeolojisi*'nde ise, daha dar ve daha özel bir toplumsal kategoriyi nitelemektedir. Marx'ın tabaka, zümre ve toplumsal grup gibi kavramları kullanışındaki sıklık ya da sınıf kavramını daha çok sınıf içi bölümler ve alt sektörler için kullanma eğilimi, çeşitli yorumlara yol açmıştır. Kimisi, Marx'ın sınıf anlayışının çelişkili olduğunu, kimisi ise kuramda birden fazla sınıf modelinin bulunduğunu öne sürmektedir (Giddens, 1973: 27-28; Bottomore, 1965: 23). Gerçekte daha ayrıntılı incelendiğinde, sınıf ve zümre kavramları arasındaki terminolojik farkı gözeten bir tutumun bulunduğu hemen dikkati çeker. Marx, *Alman İdeolojisi*'nde sınıfları, kapitalist üretim biçimi içinde pazarın kurulması ve ulusal ekonominin ortaya çıkışıyla kimlik kazanan bir kategori, özellikle ekonomik bir olgu olarak; buna karşılık tabaka, kast ve benzeri terimleri, sınıflardan bağımsız olmamakla birlikte ekonomi dışı unsurları da içeren bir toplumsal kategori olarak değerlendirmiştir (Marx ve Engels, 1973: 61). Marx'ın tarih anlayışı içinde sınıf olgusunun yeri konusuyla özel olarak ilgilenen Croix, ilk dönem (1840'lar) çalışmalarında, gerek Marx'ın kendisinin, gerek Engels'in, sınıf ile statü ve toplumsal grup gibi kavramlar arasındaki ayrımı çok fazla gözetmeyen bir tutum içinde bulunduklarını; buna karşın 1848'den sonra bu tür yöntemsel ve kavramsal karışıklıklara meydan vermeyecek bir yol izlediklerini belirtmektedir (Croix, 1985: 29).

Marx'ın kullandığı biçimiyle sınıf, dönemin tarihçilerinin ve toplumbilimcilerinin tanımlarından çok farklı değildir. Marx'ın

yaptığı, kavramı, toplumsal değişme çerçevesinde ele almak ve kapitalizm çözümlemesini buna dayandırmak olmuştur (Bottomore, 1965: 18). *Paris El Yazmaları*'ndan başlayarak ölümüne kadar tüm çalışmalarında Marx'ın, sınıfı politik iktisadın en önemli olgusu olarak ele aldığı görülür. Ricardo'nun gerek sınıf kategorilerini, gerek emeğin tüm değerin temeli olduğu yolundaki düşüncesini benimseyen Marx'ın klasik iktisatçılardan ayrıldığı nokta, kuramını, emeğin yarattığı değere öteki sınıfların el koyması olgusuna dayandırmasıdır. Kendisine göre artık ürüne el koyma olgusu, sınıfları tanımlamanın ve sınıflar arasındaki ilişkileri açıklamanın biricik kaynağıdır.

Marksist kuramda, sınıfsız toplum veya sınıf çatışması gibi kavramların da özel anlamları vardır. Örneğin, *sınıflı toplum*, içinde sınıflar barındıran bir toplumdan çok, sosyal yapının anlaşılmasında sınıf ilişkilerinin belirleyici rol oynadığı bir sistemi tanımlamaktadır. *Sınıfsız toplum* ise, özel mülkiyetin ortadan kalktığı, toplumdaki ekonomik ve siyasal işlevler arasındaki bölünmeyi temsil eden devletin giderek kendini olumsuzladığı ve üretim ile dağıtım alanında pazar mekanizmasının yerini yönlendirici denetimin aldığı sosyalist aşamayı izleyecek komünist toplumdan başkası değildir. Çünkü Marx'ın kapitalizmi ayrıntılı bir biçimde çözümlemekteki asıl amacının, sınıfların, dolayısıyla sömürünün ortadan kalktığı bir düzenin olanaklı olduğunu gösterebilmek olduğu bellidir.

Sınıf çatışması kavramı, sınıflar arasındaki karşıtlığın sınıf terimleriyle anlatımıdır. Sömürüden kaynaklanan çatışma ilişkisi, ona karşı çıkma olgusunu da içerir; bununla birlikte çatışmanın varlığı, tek başına sınıf bilincini ya da buna bağlı olarak gelişen kolektif eylemi veya siyasal örgütlenmeyi içermek zorunda değildir. Söz konusu unsurlar, ancak sınıfların gelişmesinin belli bir aşamasında gündeme gelirler (ya da gelmezler) (Croix, 1985: 28).

Daha sonra değinilecek olmakla birlikte, sınıf tanımıyla ilgili olarak Marx için yaşamsal önemi olan bir başka ayrımdan burada kısaca söz etmekte yarar var. Sınıfların nesnel ve öznel konumları arasındaki farkı gören Marx, bir sınıfın üyesi olmanın yalnızca nesnel bir aidiyeti gösterdiğini özellikle vurgular. Marx, *kendinde sınıf* konumunu sınıfların oluşumu için yeterli görmez. Çünkü ona göre, sınıf üyelerinde ortak bir aidiyet duygusundan veya ortak bir yaşam biçiminden kaynaklanan benzer tutum ve inançlar gelişmedikçe, sınıf bilincinden söz edilemez. Marx'a göre asıl önemli olan, sınıf üyelerinin kendi nesnel ve çelişkili durumlarının ve öteki sınıflarla antagonistik ilişkilerinin farkına varmaları, dolayısıyla çıkarlarını korumak için belli bir siyasal bilince (*sınıf bilinci*) ve sınıfsal bütünleşmeye (*örgütlenmeye*) sahip olmalarıdır. Bu ise, ancak siyasal mücadeleyle olanaklıdır. Kitleler ancak mücadele içinde bir araya gelirler ve *kendi için sınıf* konumunda oluşumlarını tamamlarlar (Marx ve Engels, 1968: 211).

Sınıf bilinci içinde de çeşitli düzeyler ya da dereceler söz konusudur. Sınıf bilincinden söz edebilmek için kendi sınıfsal kimliği kadar öteki sınıfların varlığının kabulü de gerekir. Burada sınıfsal kimliklere ilişkin belli bazı bilgilerin bulunması zorunlu olup, kendi sınıfına ya da öteki sınıflara ilişkin belli bir kabul veya tanıma olmaksızın duyulan aidiyet duygusu, yalnızca *sınıfsal durumun farkında olmak* diye adlandırılabilecek bir bilinç derecesine işaret eder. Bu evrede sınıfsal gerçekliğin, hatta zaman zaman sınıfların varlığının reddine kadar varan tutumlar gelişebilmektedir. Buna karşılık sınıf bilincinin netleştiği durumlarda, kişinin kendi konumuna ilişkin çelişkili tutumlarının azaldığı gözlenmektedir (Giddens, 1973: 112).

Marx'ın sınıf bilincinin kaynağına ilişkin görüşleri, daha çok emek ile sermaye arasındaki egemenlik ilişkisinin maddi temellerini ortaya koymaya yöneliktir. Çatışmanın yoğunlaşması, bir

yandan sınıf bilincinin gelişmesine, öte yandan işçilerin büyük işletmelerde toplanmalarına veya üretken etkinliklerin rutin biçimlerine bağımlı duruma gelmelerine bağlıdır. İşçi sınıfının bilinçlenmesi ve politik olgunlaşması üzerinde önemle duran Marx, 1848'den sonra devrimci çatışmaların gelişmesi konusunda oldukça iyimser bir tutum içine girmiş ve sınıf bilincinin eylem içinde, başka bir deyişle devrimci mücadele içinde diyalektik olarak olgunlaşacağına kesin gözüyle bakmıştır.

Marx, *Kapital*'de (ilk cildinde) ve *Komünist Manifesto*'da, gerek manifaktür, gerek tekelci kapitalist üretim aşamalarında devrimci sınıf bilincinin gelişmesinin koşullarını ayrı ayrı ele almıştır. Emek sürecinin yeni yoğunlaşmaya ve proleterleşme sürecinin yeni gelişmeye başladığı manifaktür üretim döneminde, sermayenin emek üzerindeki baskısının ve egemenliğinin daha doğrudan yollarla gerçekleştiği gözlenir. Bu dönemde kapitalist toplum ilişkileri, yeterince olgunlaşmadığından, sermaye artık değere ancak devlet aygıtının siyasal gücü aracılığıyla el koyabilmektedir. Manifaktür üretim aşamasında doğrudan üreticiler arasında kolektif ve siyasal bir bilinçten çok, özel bir bilinç biçiminin geliştiği gözlenmiştir. Söz konusu özel sınıf bilinci, yalnızca aynı işletme içinde bulunan işçilerin birbirleriyle ve kendi işverenleriyle olan ilişkilerine dayanmaktadır; buna karşılık farklı işyerleri veya öteki emekçiler arasında herhangi bir ilişkiyi veya sınıfsal dayanışmayı içermemektedir. Bu yüzden kapitalizmin erken dönemlerindeki sınıf çatışmaları, genellikle toplumsal sistemin kendisine ya da sermayenin iktidarına yönelik olmaktan çok, üretim araçlarına karşı saldırılarla (makine kırma eylemleriyle) sonuçlanmıştır. Marx, manifaktür aşamada doğrudan üreticilerin enerjilerinin büyük bir bölümünün, proletaryanın olgunlaşmasına yol açacak koşullara karşı kullanıldığı görüşündedir (Marx, 1990: 1021, 1027).

Sermayenin yoğunlaşmaya başlamasıyla birlikte büyük ölçekli endüstrilerin ortaya çıktığı görülür. Bunların en önemli özelliği, üretim sürecinin yeniden yapılanmasında emek gücünün kendisinden çok emek araçlarının etkili duruma gelmiş bulunmasıdır. Böyle bir gelişme, insan emeğini üretim araçlarının teknolojik girdilerine bağımlı kılan (emeği sermayenin gerçek tabiyeti altına sokan) emek rejimlerinin bir sonucudur. Emeğin sermayenin mutlak egemenliği altına girmesiyle birlikte hem üretim biçiminin ve iş gücü verimliliğinin, hem de emek ile sermaye arasındaki ilişkilerin değişmesi kaçınılmaz olmuştur. Kapitalist üretim ilişkilerinin tüm toplumsal sistemi belirleyecek kadar olgunlaştığı bu dönemde, proleterleşme artmış ve çalışanlar, direnişlerini maddi üretim araçları yerine onları kullanan toplumsal biçimlere yöneltecek derecede bir sınıfsal bakış açısı kazanmıştır. Kapitalist sömürüye karşı örgütlü direnişin ilk biçimleri olan "birlikler" (ve ardından sendikalar) sınıf bilincinin gelişmesinin ve yaygınlaşmasının nesnel koşullarını hazırlamıştır (Marx, 1990: 1035; 493, 554-555). Sınıf bilincinin gelişmesi, sınıf mücadelesinin niteliğini değiştirirken, aynı zamanda siyasal içerikli (kendi için sınıf) kolektif hareketlerin ortaya çıkışını kolaylaştırmıştır.

Marksist kuramda, sınıf bilincinin en üst noktasını oluşturan ve devrimci eylemin ön gereği sayılan *devrimci sınıf bilincinin* koşulları da belirtilmiştir. Kurama göre, sınıf çatışmasının çelişkiden kaynaklandığı ve yoğunlaştığı durumlar içinde olgunlaşan devrimci bilinç, sınıflar arasındaki kutuplaşmayı arttıran nesnel koşullara bağlı olarak gelişir (Marx, 1974: 490). Bunlar: (1) ikili sınıf yapısının kesinliğini bozan ara ya da alt sınıfların ortadan kalkması, (2) işçi sınıfı içindeki bölünmelerin ileriye dönük olarak önemsizleşmesi, (3) sermaye ile ücretli emeğin maddi zenginlik açısından iyice farklılaşması biçiminde sıralanabilir. Bu arada devrimci bilince yol açacak bir başka önemli etmen,

belli bir toplumda düzenin meşruiyetini yitirmesi ve bunu böyle algılayan insanların düzeni değiştirmek için harekete geçmesidir. Bu tür bir algılama, doğası gereği politik sınıf mücadelesi açısından yaşamsal önemdedir. Sınıf bilinci olgusundan kaynaklanan ve belli bir siyasal hedefe yönelik örgütlü siyasal eylemin sosyalist mücadelede oynadığı rol yadsınamaz.

Marksist yazında zaman zaman birbirine karıştırılan iki kavramı (çatışma ve çelişki) daha ayırt etmekte yarar vardır. Marx'ın yapıtlarında, çatışma ile çelişki kesinlikle farklı olguları gösterir: *Sınıf çatışması*, sınıf çıkarlarının karşıtlığını anlatan bir kavramdır. Bu bağlamda *çatışma bilinci* düzeyinde bir sınıf bilincinden söz edebilmek için, bu tür çıkar karşıtlığının varlığının bilincinde olmak zorunludur. *Çelişki* kavramı ise, genel olarak ekonomik ilişkilerin türleri ve düzeyleri arasındaki karşıtlığı anlatan ve bu karşıtlığın unsuru olan bir durumla ilgilidir. Örneğin işçilerle kapitalistler, üretim ile tüketim, değer ile artık değer, üretici güçlerle üretim ilişkileri vb. arasında her zaman temel çelişki vardır. Bunlar kendiliğinden ya da irade dışı var olan çelişkiler olup, bilinçten bağımsız olarak gelişirler (Marx, 1974: 856).[7]

Kendinde ve kendi için sınıf ayrımı ile çelişki ve çatışma olgularının farklılığı, sınıflar arasında olduğu varsayılan bağımlılık ve çatışma ilişkilerinin anlaşılması açısından önem taşır. Marx için sınıflar, birbirleriyle olan ilişkileri içinde var olan öznelerdir. Bağımlılık ilişkisi, iş bölümü tarafından belirlenmekte ve bir sınıfın varlığının öteki sınıfın varlığına bağlı olduğunu anlatır. Çatışma ise, sömürü ilişkisinin belirlediği çıkar karşıtlığına dayanan bir ilişki türüdür. Açıkça belirtil-

7 Mao, çelişkiyi diyalektik olarak evrensel ve kaçınılmaz bir olgu olarak görmekte, dolayısıyla yalnızca kapitalizme özgü olmadığını düşünmektedir. 1937'de yayınladığı ünlü "Çelişki Üzerine" adlı broşüründe, çelişkinin sosyalizm sonrası toplumlarda da görülebileceğini, ancak bu tür çelişkilerin "uzlaşmaz olmayan çelişkiler" niteliğinde olduğunu yazmıştır.

memekle birlikte, Marx'ın yapıtlarında, bağımlılık ve sömürü ilişkilerinin birbirinden bağımsız olarak ele alındığı gözlenir. Marx, hiçbir yerde işçi sınıfının en çok baskı altında olan ya da en fazla bağımlı olan sınıf olduğunu, bu yüzden sosyalizm için mücadele ettiğini yazmamıştır (Aronowitz, 1992: 21). Onun savunduğu tek şey, kapitalist üretim biçimi içinde en çok sömürülen sınıfın proletarya olduğudur. Çünkü Marx'ın sömürü kavramı, üretim ilişkileriyle doğrudan ilgili olan bir olguyu anlatır. O, sınıfları, sömürü ilişkilerinin bilincinde olsunlar ya da olmasınlar, üretim ilişkileri içindeki rollerine göre belirlenen çıkar grupları olarak değerlendirmiştir.

Sınıf bilinci sorunu kuşkusuz ideolojiden bağımsız düşünülemez. Kuramda, işçi sınıfının bilinçlenmesine yönelik farklı görüşler söz konusudur. Burada, Marksist yazında son derece geniş ve tartışmalı bir yer tutan ideoloji konusunun ayrıntılarına girmeksizin, yalnızca Marx'ta ve Engels'de birden fazla ideoloji anlayışının, dolayısıyla bilinçlenme süreçlerine ilişkin birden fazla yaklaşımın bulunduğuna işaret edilecektir. Gerçekten *18. Brumaire*'de, "her sınıfın kendi sınıf çıkarlarıyla uyum içinde kendi inanç sistemini oluşturduğu"ndan (Marx, 1973: 117-18); buna karşın *Alman İdeolojisi*'nde "tüm sınıfların egemen sınıf tarafından empoze edilen inanç sistemini paylaştıkları"ndan (Marx ve Engels, 1970: 64-66) söz edilmektedir. Böylece, ilkinde sosyal sınıfların ideolojilerini ve bilinçlerini kendilerinin belirlediği, ikincisinde ise, işçi sınıfının bağımsız bir ideoloji geliştirmesinin güç olduğu dile getirilmektedir. Metinlerin yazıldığı zaman ve bağlamların farklılığı göz önüne alındığında, söz konusu düşüncelerin birbiriyle çelişkili olmaktan çok, ideolojik ve sınıfsal tutumların farklı yönlerine dikkati çektiğini söylemek yanlış olmaz.

Son olarak, hem sınıfların kurucu unsurlarını oluşturan, hem de sınıf çatışmasının en önemli dinamiklerini oluştu-

ran *sınıf çıkarı* ve *sınıf kapasitesi* kavramlarının, Marx'ın kuramı açısından taşıdığı stratejik öneme değinmek gerekir. Marksistlere göre, insanları sınıf biçiminde ortak bir toplumsal konum içinde bir araya getiren asıl etmen, *nesnel sınıf çıkarları*dır. Özünde soyut bir kavram olan sınıf çıkarı, sınıflar karşı karşıya geldiklerinde, başka bir deyişle çatışma içinde somutlaşmaktadır. Öte yandan Marx, işçi sınıfının sınıf mücadelesine yalnızca çıkarı olduğu için değil, bu mücadeleyi gerçekleştirecek gücü (*sınıf kapasitesi*) olduğu için girişeceğini yazmıştır. Marksizme göre proletarya, insanlık tarihi içinde kendi çıkarlarını tüm insanlığın çıkarları olarak genelleştirme ve evrenselleştirme gücüne sahip ilk sömürülen sınıf olduğu için devrimcidir. Marx'ın *18. Brumaire*'inde sözünü ettiği devrimci kapasite, günümüzde kuramın en çok eleştirilen yönlerinden birisi durumundadır.

Sınıf Modeli

Marx'ın sınıf modelinin ilkeleri, başta *Kapital*'in üçüncü cildi olmak üzere yapıtın tamamından, *Paris El Yazmaları*'ndan, *Felsefenin Sefaleti*'nden, *Alman İdeolojisi*'nden, *Komünist Manifesto*'dan, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkıya Önsöz*'den ve *18. Brumaire*'den çıkarsanabilir. Bu yapıtların tamamında toplumsal çözümlemenin odağında sınıf olgusu bulunmaktadır. Bu arada pek çok yazarın Marx'a ait çeşitli alıntıları bir araya getirerek, *Kapital*'in son bölümünü tamamlama girişimleri bulunmaktadır."[8]

8 *Kapital*'in "Sınıflar" başlığını taşıyan son bölümü tamamlanmamıştır. Buna karşın Althusser (1989) sınıfların *Kapital*'in sonunda değil, tamamında yer aldığını söyler. Çünkü Marx'ın tüm çalışmaları, sınıflar arasındaki iş bölümünün ve ekonomik, siyasal, toplumsal ilişkilerin veya çatışmaların çözümlenmesinden oluşmaktadır.
Bu arada Dahrendorf'un (1959), Bendix ve Lipset'in (1966), Furbank'ın, Mackenzie'nin, Rattansi'nin, "Sınıflar"ı tamamlama girişimleri söz konusudur. 'Kesme ve birleştirme' yöntemiyle Marx'ın sınıf kuramını yazma gi-

Marx, kapitalist toplumu, öncelikle işçi sınıfının sömürüsüne yol açan bir sistem olarak irdelemiştir. Örneğin *El Yazmaları*'nda kapitalizmi, Hegel'den aldığı yabancılaşma kavramını kullanarak çözümlemiştir. Marx'a göre kapitalizmin işçi açısından tanımlanması demek olan yabancılaşma olgusu, emek ile yarattığı ürün arasındaki ilişkinin nesneleşmesini anlatır. Önce emeğin kendi etkinliği ve emek ürünleriyle ilişkisinde gerçekleşen yabancılaşma, daha sonra üretimin kendisinin de yabancılaşmasına yol açarak tüm öteki toplumsal ilişkiler üzerinde etkili olmaktadır. Başka bir deyişle, (1) işçinin emek ürünleriyle kurduğu ilişkinin, ona yabancı nesnelerle kurduğu ilişkiye dönüşmesiyle başlayan yabancılaşma (2) üretim eyleminin kendisinin, emek sürecinin ve işçinin dışında bir ilişki durumuna gelmesiyle ve (3) bunlara bağlı olarak yaşamın kendisinin bir yaşam aracına dönüşmesiyle (başka bir deyişle, insanın üretici etkinliğinin onun fiziksel varlığının aracı durumuna gelmesiyle) derinleşmekte ve (4) kendisine, yaratıcı etkinliğine ve tüm yaşamına yabancılaşan insanın öteki insanlarla karşı karşıya gelmesiyle sonuçlanmaktadır.

Başlangıçta yalnızca kapitalist toplumun sınıfsal görüntüsünü resmetmeye çalışan Marx'ın (Marx, 1969: 111-119) daha sonra (1850'lerden sonra) artık değer kavramını benimsediği ve sınıf ilişkilerini, yabancılaşma yerine sömürü (artık değer) olgusu temelinde çözümlemeye başladığı görülür. Örneğin *Kapital*'in birinci cildinde, özel bir meta olarak emek gücünü, onun sahip olduğu değeri ve bu değerin nasıl biçimlendiğini sorgulayan yazarı, üçüncü ciltte, sınıfları neyin oluşturduğu sorusuyla uğraşırken buluruz (Marx, 1972: 167-173 ve 885-886). Marx, kârın kaynağını oluşturan artık değerin kapitalist

---

rişimlerinin kuşkusuz eleştiriye açık pek çok yönü bulunmaktadır (So ve Suwarsono, 1990: 37-38). En önemli eksikliğin, gerek kavramların, gerek çözümlemelerin kendi bağlamlarından koparılarak keyfi bir biçimde bir araya getirilmesinden kaynaklandığı söylenebilir

sınıf ilişkilerinin ana eksenini oluşturduğunu ortaya koymakla, artık değeri göz ardı eden ve bu yüzden kapitalizmin sömürü gerçeğini gözden kaçıran klasik iktisadın da köklü bir eleştirisini yapmaktadır.

Marx'ın sınıf kuramı, hem kapitalist gelişmenin ilk örneğini ve yeni sınıflı toplumun klasik modelini oluşturan İngiltere'ye ilişkin gözlemlerinden, hem de sınıf çatışmasının devrimci modelini simgeleyen Fransız deneyimine ilişkin izlenimlerinden oluşmaktadır. Öte yandan buna bakarak, Marx'ın sınıf modelinin tarihsel materyalizmin şemalaştırılmasının basit bir ürünü olduğu düşünülmemelidir. O, çözümlemelerinde, kapitalizmin ortaya çıkışını sağlayan koşulları kavramak için zaman zaman soyutlamaya gitmekle ve tarihsel gelişmeyi şemalaştırmakla birlikte, toplumları yalnızca zorunlu tarihsel yasalara bağlı yapılar olarak değil, aynı zamanda değişik tarihsel süreçlerden geçerek ortaya çıkmış başka başka formasyonlar olarak değerlendirmiştir. İşte bu ayrımı gözden kaçıranlar, Marx'ta birden fazla sınıf modelinin, dahası birbiriyle çelişkili iki ayrı çözümleme yönteminin bulunduğunu öne sürerler. Bu konudaki savların, daha çok üst soyutlama düzeyindeki çözümlemenin ürünü olan "iki sınıflı" şema ile belli bir tarihsel ve toplumsal formasyona göre tanımlanmış "çok sınıflı" toplum modelinin Marx'ın yapıtlarında bir arada bulunmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Kapital'in (üçüncü cilt) sonunda yer alan "ara" ya da "alt" sınıf unsurlarının zamanla ortadan kalkacakları ya da iki temel sınıf karşısında önemsiz duruma gelecekleri yolundaki sözler, ikili bir modeli çağrıştırmaktadır. Buna karşın *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*'nde ve *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri*'nde, küçük toprak sahipleri, mali burjuvazi, endüstriyel burjuvazi, ticaret burjuvazisi, küçük burjuvazi, küçük çiftçiler, köylüler, tarım işçileri, sanayi işçileri ve lümpen pro-

letarya gibi alt ya da ara sınıf unsurları tek tek tanımlanmıştır. Bu farklılık, sınıfların, ilkinde üretim biçimi düzeyinde, ikincisinde ise toplumsal formasyon düzeyinde çözümlenmesinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden Marx'ın çalışmaları söz konusu olduğunda, üretim biçiminin soyut resmi ile konjonktürlerin somut görünümleri bir arada düşünülmelidir.

Tarihsel materyalist kurama göre, üretim biçimi düzeyinde kapitalist toplumun iki kutuplu bir görünümü vardır. Öte yandan, hiçbir toplumsal kuruluş somutta tek bir üretim biçiminden oluşmadığından, her toplum bir önceki üretim biçiminin kalıntılarını veya bir sonraki sınıfsal oluşumun embriyonunu taşır, dolayısıyla çeşitli derecelerde geçici, geçiş ya da ara sınıf unsurlarını bir arada barındırır. Bu yüzden, üretim biçimi düzeyinden somut toplumsal yapı düzeyine inildikçe, iki kutuplu şemadan uzaklaşmak ve daha çoğulcu bir tabloyla karşılaşmak kaçınılmaz duruma gelir. Toplumsal ilişkilerin çeşitliliğini ve çok yönlülüğünü her zaman göz önünde bulunduran Marx, özellikle siyasal ve toplumsal olguları incelediği tarihsel metinlerde, toplumsal yapının karmaşıklığına çözümlemelerinde yer vermiştir.

Kapitalist toplumda iki temel sınıf dışında kalan unsurlar, kısaca ikili sınıf modelinin istisnaları şöyle sıralanabilir (Giddens, 1973: 30):

(1) *Geçiş niteliğindeki sınıf unsurları*, bir sonraki üretim biçimine ait sınıfların çekirdeğini ya da bir önceki toplumun kalıntılarını oluştururlar. Burjuvazinin ve özgür kentli işçinin feodal sistem içindeki ilk oluşumları ya da feodal ve yarı feodal unsurların kapitalist toplumda bir süre daha yaşamayı sürdürmesi, bu grubun başlıca örnekleridir. Bunlar, var olan üretim ilişkilerinin gelişmesiyle zamanla ortadan kalkacak olan geçici unsurlardır.

(2) *Yarı sınıf* denilen toplumsal gruplar, var olan sınıf sistemi içindeki temel sınıfların belli bazı özelliklerini taşımakla ve onların

sınıf çıkarlarını paylaşmakla birlikte, o sınıflara ait yelpazede marjinal konumda bulunurlar. Örneğin Ortaçağ toplumlarının bağımsız köylüleri veya kapitalist toplumdaki küçük burjuvazi, bu grup içinde değerlendirilebilir.

(3) Öte yandan sınıfların kendi içindeki farklılaşmalarını içeren *alt sınıflar*, ikili yapının görünümündeki kesinliği bozan en önemli unsurdur. Kendi içinde de türdeş bir yapıya sahip olmayan sınıflar, hemen her zaman belli bir hiyerarşi oluştururlar. Bu hiyerarşi değiştiğinde bile, sınıf içi bölünmelerin şu ya da bu biçimde varlıklarını sürdürdükleri görülür.

Marksist sınıf araştırmalarında en önemli sorun, iki kutuplu şema ile yukarıda sıralanan unsurları da içeren çok sınıflı şemanın birbiriyle bağdaştırılmasıdır. Sermaye ve emek gibi soyut kavramların burjuvazi ve proletarya gibi daha somut sosyal kategorilere çevrilmesi, ancak bu iki tablonun bağdaştırılmasıyla olanaklıdır. Yoksa bazı sınıf unsurlarının, kapitalist sınıf şeması içine yerleştirilmesi güçleşir. Örneğin orta sınıf sorununun, daha doğrusu Marksist kuramın orta sınıfları ihmal ettiği savının gerisinde böyle bir güçlük bulunmaktadır. Gerçekte Marx'ın modelinde orta sınıf olgusu ihmal edilmiş değildir. Tam tersine, *Kapital*'in son cildinde, Marx'ın Ricardo'yu gittikçe büyüyen orta sınıfları yeterince dikkate almadığı için eleştirdiği görülür. Marx orta sınıf katmanlarını, "çalışanlar ile sermaye ve toprak sahipleri arasında bir yerde duran; bu yüzden bir yandan emekçi yığınlar üzerinde ağır bir yük oluşturan, öte yandan daha üstteki grupların gücünü ve güvenliğini sağlayan" toplumsal gruplar olarak değerlendirmiştir (Marx, 1969b: 573). Bununla birlikte Marx'ın orta sınıflarla ilgisi, bundan öteye pek gitmemiştir. "Küçük burjuva" olarak adlandırdığı orta sınıf olgusunun kapitalizmin gelişmesiyle önemini ve ağırlığını yitireceğini düşündüğünden, bu konudaki çözümlemelerini daha fazla derinleştirme gereğini duymamıştır.

Marx'ın Sınıf Çözümlemesi

İngiliz modelini incelemekle işe başlayan Marx'ın, kapitalizm kavramını belli bir anlamda kullandığı hemen dikkati çeker. Özel bir meta üretimi biçimini anlatan kapitalizm, daha çok bir pazar sistemi olarak değerlendirilmektedir. Gerçekten kapitalizm, emeğin kendisinin bile bir meta olarak alınıp satıldığı pazar ekonomisinden başka bir şey değildir. Bu yüzden kapitalist üretim, ancak kapitalist meta üretiminin çözümlenmesiyle anlaşılabilir. Çünkü kapitalist üretim, kullanım değerini evrensel olarak değişim değerine dönüştüren tek üretim biçimidir (Marx, 1990: 951). Bu ise, kapitalist sömürünün gerçekleştiği artık değer üretimine ilişkin süreçlerin incelenmesini gerektirir. Çünkü meta, her zaman somutlaşmış emekten daha fazla bir emek miktarını (*artık değer*) içerir. Kapitalist üretim, özünde artık değer üretimi olduğundan, artık değere el koyma biçimlerinin çözümlenmesi, sınıf ilişkilerinin mekanizmalarını, dolayısıyla üretim biçiminin iç yapısını ortaya koyar.

Öte yandan Marx'ın sınıf çözümlemeleri, tek başına artık değer üretimine de dayanmaz. Önemli olan, artık değere *el koyma biçimlerinin* çözümlenmesidir. Artık değere el koyma biçimlerinin çözümlenmesi ise, kapitalist sınıf ilişkilerinin işleyiş mekanizmalarının ve kapitalist sömürünün örgütlenme yapısının gözler önüne serilmesi demektir. Burada sistemin kapitalist niteliğini belirleyecek olan unsur, artık değere el koyma mekanizmalarının egemen sömürü ilişkileri içinde gerçekleşip gerçekleşmediğidir. Ne var ki kapitalist üretim biçiminde artık ürüne el konulması olgusu, daha önceki üretim sistemlerinde olduğu kadar açık ve basit değildir. Kapitalist pazarda artık değerin el değiştirmesi, dolaylı yollardan gerçekleşmektedir. Günümüz sınıf ilişkileri söz konusu olduğunda, artık değere el koyma mekanizmalarının daha da çeşitlendiği görülmektedir. Bunun için, sınıf araştırmalarında artık değere el koyma

biçimlerinin incelenmesine öncelik verilmektedir. Özellikle üretken olan ve olmayan emek ayrımı açısından konu oldukça karmaşıklaşmıştır.

Marx, *Kapital*'in son cildinde, emeğin kendi içindeki bölünmesi olgusuna değinmiş, ancak bunun sonuçlarına herhangi bir açıklık getirmemiştir. *Üretken emek*, doğrudan artık değer üreten, başka bir deyişle değişim değeri yaratan emeği; *üretken olmayan emek* ise, üretim araçlarından kopmuş olmakla birlikte üretimdeki rolü artık değer üretmek olmayan, hatta üretken emeğin artık değerine el konulmasıyla varlığını sürdüren bir emek türünü gösterir. Öte yandan Marx'ın üretken emek tanımı da oldukça tartışmalıdır. Marx'ın yapıtlarında üretken emeğin genel tanımı ile kapitalist tanımının birbirinden farklı olması, işçi sınıfının kapsamına ilişkin tartışmaları derinleştirmektedir.

Marx'ın yapıtlarına baktığımızda, üretim biçimi temelindeki çözümlemelerde üretim araçlarına sahip olmayan tüm toplumsal katmanların işçi sınıfı içinde değerlendirildiğini görürüz. Böylece, işçi sınıfı ile ücretlilik arasında bir özdeşlik kurulmaktadır. Buna karşılık somut bir toplumsal sistemin ele alındığı durumlarda böyle bir özdeşlik göze çarpmaz (Marx, 1974: 50-89). Gerçekte Marx'ın üretken olan ve olmayan emeğe ilişkin tanımlarını, emeğin içinde yer aldığı toplumsal üretim ilişkilerinden çıkarsamak daha doğrudur. Belli bir üretim biçiminde üretken emeği belirleyecek olan unsur, onun bu üretim biçimine ait egemen sömürü ilişkileri içinde yer alıp almadığıdır. Bunun sonucu, belli bir üretim biçiminde üretken olan bir emek türü, başka bir üretim biçiminde üretken olmayabilir (Poulantzas, 1975: 211).

Üretken emek ile emeğin kullanım değerinin birbirine karıştırılmaması gerektiğine işaret eden Marx, emeği, hem kullanım, hem de değişim değeri gerçekleştiği anda üretken olarak

değerlendirmektedir. Çünkü emek süreci, kendini ürün (ya da meta) biçiminde gerçekleştirdiğinde üretken sayılmaktadır. Marx, kullanım değeri olarak tüketilmek için satın alınan emeği üretken saymamaktadır. Ayrıca emeğin hizmet biçiminde gerçekleştiği durumlarda, kapitalist de kendi rolü içinde gözükmemektedir. Burada önemli olan nokta, ücretin sermayeden değil de, gelirden ödeniyor olması ya da paranın sermaye biçimini değil de, dolaşım aracı biçimini alıyor olmasıdır. Bunun için Marx, "her üretken emeğin, ücretli emek olduğunu; ancak, her ücretli emeğin üretken olmayacağını" vurgulama gereğini duymuştur (Marx, 1974: 508).

Öte yandan kapitalist üretim süreci içinde hemen hemen tüm etkinliklerin değeri, ücretli emeğin fiyatını belirleyen pazar yasalarına bağlıdır. Bu yüzden hizmet de, sonunda ücretli bir iş durumuna gelmektedir. Dolayısıyla hizmet işi gören işçi, üretken emeğin özelliklerini paylaşarak ücretli emek niteliğini kazanmakta dır. Marx, kapitalist açısından ne emeğin kullanım değerinin, ne de fiilen istihdam edilen somut emeğin niteliğinin önemli olduğunu; emeğin, onun için artık değer üretiminin aracı olmaktan öte bir anlam taşımadığını vurgular. Üretken olan emekle olmayan emek arasındaki ayrım, kapitalist için sermaye birikimi (artık değer üretimindeki rolü) açısından önemlidir. Marx'a göre hizmet, emeğin kullanım değerinin bir gerçekleşme biçiminden başka bir şey değildir. Başka bir deyişle hizmet, kullanım değerinin maddi olarak değil, bir etkinlik olarak yararlı duruma gelmesinden ibarettir (Marx, 1990: 1039-1048).

O halde emek, yararlılığından veya somut biçimlerinden bağımsız olarak yarattığı değişim değerine göre üretken sayılacaktır. Marx *Kapital*'de (ikinci cilt, bölüm IV) ulaşım, depolama, malların dağıtımı gibi bugün tekelci kapitalizmde özellikle önem kazanmış olan dolaşım alanının üretim süreciyle

olan ilişkilerini tartışırken, satış sonrası hizmetlerdeki emeği (örneğin onarım işlerini) üretken saymamıştır. Çünkü burada ürün ya da etkinlik, yalnızca kullanım değeri olarak tüketilmektedir. İşte karışıklık yaratan nokta burasıdır. Bundan yola çıkarak bazı yazarlar, berberden hukukçuya, doktordan öğretmene kadar tüm hizmetlerde üretken olmayan emeğin egemen olduğunu öne sürmektedirler. Buna karşılık pek çok yazar, Marx'ın öğretmenle sosis işçisi arasında yaptığı ünlü karşılaştırmasını anımsatarak, kapitalistin zenginleşmesine katkıda bulunan her emeğin üretken sayılması gerektiğini söylemektedir. Onlara göre, kullanım değerinin aldığı biçimlerden bağımsız olarak emeğin değişim değeri yaratıyor olması, üretken sayılması için yeterli koşuldur (aktaran Poulantzas, 1975: 221).

Marx'ın üretken emek tanımına ilişkin tartışmalar, kuramın güçlük çektiği kafa ve kol emeği arasındaki ayrımı daha da belirsizleştirmektedir. Sorun, kafa ve kol emeği ayrımının, üretken olan ve olmayan emek biçimindeki bölünmeyle tam bir çakışma içinde bulunup bulunmadığı noktasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Marx, kafa ve kol emeğini de tanımlamamıştır. Geleneksel görüş, Marx'ın "kolektif emek" tanımının kafa ve kol emeği arasındaki ayrımı önemsizleştirdiği, daha doğrusu otomasyon sonucu üretken kolektif emeğin ortaya çıkışıyla kafa ve kol emeği ayrımının anlamının kalmadığı yolundadır. Bu yoruma karşı çıkan bazı yazarlar, Marx'ın tüm çalışmalarında üretken emeği, içinde yer aldığı siyasal ve ideolojik koşullar bağlamında değerlendirdiğini öne sürerler. Onlara göre Marx, kolektif emeğin gelişmesini emek sürecinin toplumsallaşmasına bağlı görmekte ve bunun da, emeğin parçalanmasını derinleştireceğini düşünmektedir (Poulantzas, 1975: 273).

Marx'ın üretken emeği, maddi üretim süreci koşullarında tanımlaması, bu kez maddi üretim alanı dışında kalan emek türlerinin niteliğini tartışmalı kılmaktadır. Bir kere, ticaret,

bankacılık, reklamcılık sektörlerinde olduğu üzere dolaşım sürecinde gerçekleşen, dolayısıyla artık değer üretimine ve artık değerin gerçekleşmesine doğrudan katkıda bulunmayan emeğin, üretken olmadığı kesindir. Buna karşılık maddi üretim süreci içinde yer alan bazı hizmet elemanları ve özellikle de teknisyen ve mühendisler söz konusu olduğunda konu, hiç de açık değildir. Bu noktada Marx'ın iki farklı yaklaşımının bulunduğu söylenebilir. Kendini genellikle ekonomik alanla ve maddi üretim süreciyle sınırlayan Marx'ın, *Grundrisse* ve *Artık Değer Teorileri*'nde, bilimin gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan kolektif işçi elemanlarını işçi sınıfı kapsamı içinde değerlendirme eğilimi içinde olduğu görülür. Buna karşılık *Kapital*'de, bilimin doğrudan bir üretici güç olmadığını, yalnızca bilimin kullanımının üretim sürecine girdiğini yazmaktadır. Bu durumda kolektif işçi elemanlarının, işçi sınıfı içinde değerlendirilmesi güçleşmektedir. Çünkü bilimin kullanımı, doğrudan artık değer üretimine yol açmamakta, ancak onun gerçekleşmesine ya da artmasına katkıda bulunmaktadır.

Marx, bilimin üretime girmesine bağlı olarak gelişen teknolojik ve endüstriyel süreçlerin, kapitalist üretim koşullarında *işin* ve *emeğin* kapitalist karakterini ortadan kaldıran önemli değişikliklere yol açtığını görmüştür. *Grundrisse*'de ve *Kapital*'de, birleşik emeğin gelişmesinden, kısaca *kolektif işçinin* ortaya çıkmasından sorumlu olan "emeğin, kapitalizm tarafından nesnel olarak toplumsallaştırılması" olgusunu ele almıştır. 'Kolektif işçi'nin yanı sıra *global işçi*[9] deyimini de kullanan Marx, kapi-

9 Marx'ın, *Kapital*'in birinci cildinin 7. bölümü olarak düşündüğü ve büyük bir olasılıkla birinci cilt ile ikinci cilt arasında köprü görevi görmesini istediği el yazması bölüm ("Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları"), üretim yöntem ve tekniklerinin gelişmesinin emek süreci ve işçi üzerindeki etkilerini tartışmaktadır. İlk kez 1933'te basılan, 1960'lardan sonra öteki dillere çevrilen ve geniş bir ilgi uyandıran el yazmaları, özellikle fabrikalı üretimde işçinin sermayeye olan biçimsel bağımlılığından gerçek bağımlılığa geçiş olgusunu ve kolektif

talizmin ileri aşamalarında ortaya çıkan mühendisleri, teknokratları, hatta bazı yönetici kategorilerini bu kavram içinde değerlendirmektedir (Marx, 1990: 945). Emeğin toplumsallaşmasına ve kolektif işçinin gelişmesine bağlı olarak meydana gelen emek süreci değişikliklerini, Marx, "Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları" başlıklı bölümde ayrıntılı olarak incelemektedir.

Marx'ın Emek Süreci Çözümlemesi

Marx, emek sürecini üretim süreci bağlamında ele almıştır, başka bir deyişle, ayrı bir kapitalist emek süreci çözümlemesi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, çağdaş Marksistler arasında sınıf çözümlemelerini teknik emek süreci bağlamında yapma yönünde güçlü bir eğilim söz konusudur. Bu nedenle, daha sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz güncel emek süreci çözümlemelerinin birbirinden ve Marx'ın yaklaşımından ayrıldıkları noktaları göstermek amacıyla *Kapital*'in emek süreci çözümlemesini burada ayrı bir başlık altında genel çizgileriyle sunacağız.

Soyut bir kavram olan emek, insanla doğa arasındaki organik ilişkiyi göstermekte olup, emek süreci de herhangi bir toplumsal formasyondan bağımsız olarak var olan özel bir ilişki alanını tanımlar. Emek süreci, emeğin maddeleştiği, başka bir deyişle insanın kendisiyle doğa arasındaki organik ilişkiye müdahale ettiği, denetim altına aldığı ya da onu düzenlediği bir alandır. İnsan emek süreci içinde gereksinimlerini karşılamak üzere doğayı dönüştürürken, aynı zamanda kendi doğasını da değiştirmektedir.

Marx'a göre emek sürecinin temel unsurları, (1) amaçlı hareket, başka bir deyişle *işin kendisi*, (2) emeğin nesnesi, başka

işçinin gelişmesini anlatmakta ve Marx'ın emek sürecindeki dönüşüme ilişkin tüm saptamalarını içermektedir. Söz konusu bölüm, *Kapital*'in bazı baskılarında 6. bölüm, bazılarında ise 'Birinci Cilde' Ek (Marx, 1990: 941-1084) olarak yer almaktadır.

bir deyişle *işin gerçekleştirildiği nesneler* ve (3) *iş araçları* olmak üzere üç tanedir. Burada sözü edilen emek nesnelerini, toprak, doğal kaynak gibi emek tarafından bir önceki süreçte dönüştürülmüş bulunan "hammaddeler" oluşturur. Emek araçları ise, işçinin kendisiyle emeğinin nesnesi arasında, işi gerçekleştirmek için kullandığı mekanik, fiziksel ve kimyasal araçlardır. İş araçları ile işin nesneleri, birlikte *üretim araçları* denen bir bütünü oluşturur. İşte emek süreci, insan etkinliğinin emek nesnesi üzerinde amaçlı bir biçimde yol açtığı bir değişiklik olup, böyle bir değişikliğin sonucunda bir kullanım değeri gerçekleşecektir. Kullanım değeri, bir parça doğal maddenin belli bir insan gereksinimini karşılamak üzere biçim değişikliğine uğramasını anlatan bir kavramdır. Böylece, emek süreci en soyut biçimiyle, kullanım değerleri üretmeye yönelik amaçlı etkinlikler biçiminde tanımlanabilir. Üretim araçlarının kendileri de emek süreci içinde tüketilen birer kullanım değerinden ibaret olduğundan, söz konusu süreç, bir "üretken tüketim"; harcanan emek ise "üretken emek" niteliğindedir.

Öte yandan ne soyut bir emek sürecinden, ne de yalnızca insanla doğa arasındaki ilişkiyle sınırlı bir emek etkinliğinden söz edilebilir. Her emek sürecinin belli bir tarihsel biçimi, daha doğrusu içinde yer aldığı bir toplumsal formasyon söz konusudur. Örneğin kapitalist emek süreci, feodal emek sürecine benzemez. Kapitalist emek sürecinden söz edildiğinde, kapitalist üretim biçimine özgü iki olgu hemen dikkati çeker. Bunlardan birincisi, işçinin emeğini satın alan kapitalistin denetimi altında çalışması; ikincisi ise, gerçekleşen ürünün onu üreten işçinin değil, kapitalistin malı olmasıdır. Bu yüzden emek gücünün kullanımı, dolayısıyla hem emeğin kendisi, hem de yarattığı kullanım değeri kapitaliste ait olur. Bu açıdan bakılınca emek süreci, satın alınan bir malın (emek gücünün) tüketilmesi sürecinden başka bir şey değildir. Bu arada kapitalist

de emek gücünü tüketirken aynı zamanda üretim araçlarını kullandığından, emek süreci, kapitalistin satın aldığı şeylerle gerçekte emeğe ait olan şeyler arasındaki ilişkinin gerçekleştiği bir alan durumundadır.

Kapitalist üretim süreci, emek süreci ile değerlenme (*valorization*) sürecinin birlikte oluşturduğu bir bütün olarak meta üretimi sürecinden başka bir şey değildir. Çünkü emek süreci, ücret karşılığı gerçekleşen iş miktarı noktasında sona erdiğinde yalnızca artık ürün gerçekleşmiş olmaktadır; yoksa artık değer gerçekleşmemektedir. Ne var ki kapitalist emek süreci burada sona ermemekte, tam tersine her zaman toplumsal olarak gerekli zaman miktarının tüketilmesinin çok ötesine, daha doğrusu yatırılan değişen sermaye değerinin yenilenmesini sağlayacak bir zaman diliminin ötesine geçmektedir (Marx, 1990: 291-292, 304, 992).

Kapitalist iş günü içinde genellikle iki tür emek kullanımı gerçekleşir. İlki, 'gerekli emek' olarak adlandırılır ve işçinin kendi emek gücünün karşılığına eş değer bir ürün yaratmak için harcadığı emek miktarını gösterir. İkincisi, 'artık emek' olup, işçinin günün geri kalan bölümünde sermayenin el koyacağı değeri (artık değeri) üretmek için harcayacağı emek miktarını gösterir. Kapitalist üretimin amacı gerekli emek miktarını azaltmak, buna karşılık artık emek miktarını çoğaltmaktır. Bunun için kapitalist üretimin uyguladığı ilk yöntem, iş günlerinin uzaması yoluyla *mutlak artık değer* miktarını artırmak olmuştur. Mutlak artık değer artışını sağlayan, emeğin sermayenin denetimi altında çalışmasını sağlayan örgütlenme biçimidir (Marx'ın *biçimsel tabiyet* diye adlandırdığı). Kapitalizmin ilk dönemlerinde söz konusu olan mutlak artık değer artışına dayanan birikim süreçleri bir süre sonra tıkanmış ve sermayenin genişlemesi için (göreli artık değer artışını sağlayacak) yeni yöntemlere gereksinim duyulmuştur. *Göreli*

artık değer artışı ise, ancak emeğin sermayenin *gerçek tabiyeti* altına girmesini sağlayacak teknik emek süreçleriyle olanaklı olmuştur. Bu ise, emek ile sermaye arasındaki mutlak tabiyet ilişkisi temelinde gelişen özel yöntemler, araçlar ve koşullar gerektiren belli bir kapitalist üretim biçimiyle gerçekleşmiştir. Sonuç olarak çalışanların emek süreci üzerindeki denetim gücü azalırken, sermayenin denetimi güçlenmiştir (Marx, 1990: 645).

Kapitalist emek sürecinin bir diğer özelliği, beyin ile eli birbirinden ayıran bir üretim biçimine dayanmasıdır. Oysa doğada ya da müdahale edilmemiş bireysel çabada, zihin ile el etkinliği doğal olarak bir arada bulunur. Marx'ın kolektif emeğin ortaya çıkışının nedeni olarak gördüğü böyle bir süreçte, ürün, tek tek işçilerin ürettiklerinin doğrudan toplumsal ürüne dönüştürülmesiyle gerçekleşmektedir. Başka bir deyişle, kapitalist üretimde ürün, üretim nesnesinin gerçekleşmesine farklı noktalardan katılan bireysel işçilerin birlikteliğini anlatan kolektif emeğin ortak ürünü olarak kendini göstermektedir. İşte emek sürecinin bu "kooperatif" karakteri, üretken emek ile onun canlı taşıyıcısı olan üretken işçinin ortaya çıkışının kaynağıdır (Marx, 1990: 643). Bunun gerekçesi ise, kapitalist üretimin artık değer yaratma amacına dönük bir üretim biçimi olmasıdır. Kapitalist emek sürecinde kullanım değerinin yaratılması, tek başına ulaşılması gereken bir amaç değildir. Çünkü kapitalist, kullanım değerini, değişim değerinin taşıyıcısı olduğu için yaratmaktadır. Kapitalist üretimin son amacı mal üretmektir; başka bir deyişle, kapitalist üretimde kullanım değeri değil, *değer* yaratma amacı söz konusudur. Öte yandan kapitalist, bununla da yetinmez. Çünkü kapitalist üretim yalnızca değer yaratmakla değil, aynı zamanda artık değer yaratmakla gerçekleşen bir üretim biçimidir. Bu, meta üretimi biçimidir ve meta, kullanım değeri ve değerden oluşan nihai ürün-

den başka bir şey değildir. Böylece emek süreci boyunca sürekli bir dönüşüm içinde bulunan işçinin emeği, sonunda belli bir üründe somutlaşır. Üretken emek, yalnızca işçi ile ürünü ya da iş etkinliği ile onun yararlı etkisi arasındaki ilişkiyi değil, aynı zamanda üretimin özgül toplumsal ilişkilerini; işçiyi sermayenin doğrudan değerlenme aracı durumuna getiren tarihsel bir ilişkiyi tanımlar. Marx bu tarihsel ilişkiyi, "Üretken işçi olmak bir şans değil, tam tersine bir şanssızlıktır," sözleriyle dile getirmiştir (Marx, 1990: 644).

Kapitalist üretim, tüm emek araçlarını sermayenin değerlenme sürecinin unsurlarına dönüştürdüğü için, başka bir deyişle, üretilen her ürün, kullanım ve değişim değerlerinin bir bileşimi (meta) durumuna geldiği için, üretim sürecini, emek süreci ve değerlenme süreci olarak ayırmak olanaklı değildir. Kapitalist üretim süreci, emek ve değerlenme süreçlerinin birbirinden ayrılamaz birlikteliğine dayanır. Emek süreci içinde kullanım değerleri dönüşüme uğrayarak *ürün* biçimini alırken, aynı zamanda sermayenin *gerçek* biçimini de sunmuş olur. Bu, bir yandan sermayenin emek sürecinin zorunlu bir unsuru olduğunu, öte yandan emek sürecinin, sermayenin değerlenme sürecinin tek aracı ve gerçekleşme biçimi olduğunu gösterir (Marx, 1990: 951, 980, 982, 1009).

Marx'ın kuramı açısından emek sürecinin önemi, kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin merkezi olmasıdır. Aynı zamanda gerçek emek süreci olan dolaysız üretim süreci, emek ve sermayenin değerlenmesi süreçlerinin birliğini oluşturur. Dolaysız üretim sürecinin sonuçları, yalnızca maddi nitelikte olmayıp, kapitalizmin özgül toplumsal karakterinin üretimini de kapsar. Kapitalist emek sürecinin özgül toplumsal karakteri ise, emeğin sermayenin boyunduruğu altına girmesi olgusunda gizlidir. Çünkü Marksist kurama göre artık değer üretimi, yalnızca sermayenin kârının kaynağını ya da gizini

değil, aynı zamanda acımasız egemenlik mantığını da içeren böyle bir süreçte gerçekleşir.

Marx, kapitalist üretim koşullarında emek ile sermaye arasındaki bağımlılık ilişkisinin aldığı biçimleri ayrıntılı olarak incelemiştir. 16. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın sonlarına kadar İngiltere'de gözlenen basit işbirliği dönemi ile onu izleyen manifaktür dönemdeki emek rejimleri, Marx'ın "emeğin sermayeye biçimsel tabiyeti" olarak adlandırdığı bir bağımlılık ilişkisine; buna karşılık makineli üretimin gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan emek süreci ise, "emeğin sermayeye gerçek tabiyeti" olarak adlandırılan bir ilişkiye dayanmaktadır."[10] Biçimsel tabiyet ilişkisinin ayırt edici özelliği, sermayenin, henüz emeğin doğrudan alıcısı ve üretim sürecinin dolaylı sahibi durumunda gözükmemesidir. Örneğin zanaat üretimi koşullarında, işçinin üretim araçları üzerindeki sahipliği ile emek süreci üzerindeki denetimi henüz varlığını sürdürmektedir. Zanaatçıların yalnızca tüccar sermayenin sömürüsü altında bulunduğu bu dönemde, kapitalist, üretim sürecine doğrudan karışmamakta ve mutlak egemen güç konumunda bulunmamaktadır.

Benzer biçimde zanaat üretiminin son dönemleri ile onu izleyen evrenin başlarında, fabrika çatısı altında bir araya gelmeye başlayan işçilerin emek süreci üzerinde göreli bir denetim gücüne sahip oldukları gözlenir. Burada özellikle işyerinde

10 Buradaki "tabiyet" sözcüğü, Marx'ın kullandığı *subsumption* deyimine karşılık olarak kullanılmaktadır. Marx'ın sözünü ettiği *subsumption*, emeğin sermaye tarafından içerilmesini ve onun bir parçasına dönüşmesini anlatan bir kavramdır. Marx, *subsumption* yanı sıra bağımlılık, egemenlik (*dependancy, subordination, domination*) gibi kavramlara da yer vermekte ve her birini farklı bağlamlarda, birbirinin yerine geçirmeksizin kullanmaktadır. Buna karşılık Türkçede söz konusu kavramlar arasındaki ayrım çok net değildir. Türkçeye çevrilmiş kimi metinlerde, "bağımlılık" ya da "tabiyet" sözcüklerine yer verilmektedir (örneğin, *Marksist Düşünce Sözlüğü*'nde tabiyet deyimi kullanılmaktadır). Gramsci ise, hegemonya kavramını kullanmakta ve bununla, sermayenin emek üzerindeki boyunduruğunun ideolojik olarak yeniden üretimini kastetmektedir (Gramsci, 1971).

üretim araçlarının kullanımı ile bilgi ve beceri üzerinde tasarrufta bulunan nitelikli işçilerin, göreli özerkliği dikkati çeker. Buna karşın sermaye, üretim süreci ile üretim araçlarından tümüyle soyutlanmış bulunan çalışanlar üzerinde belli bir denetim gerçekleştirmiştir. Böylece, artık değerin elde edilmesinin aracı olan emek süreci, sermayenin *kendi* süreci durumuna gelirken; sermaye de, emeğin değer elde etme gücünü kendi öz değerlenmesine indirgeyerek, işçiyi kendi varoluşunun bir unsuruna dönüştürmektedir.

Emeğin sermayenin biçimsel tabiyeti altında üretimde bulunduğu dönemlerde kapitalistler, sermayeyi kişisel olarak temsil etmektedirler. Bu dönemde sermayenin artık değeri artırmak için kullandığı yöntem, iş günlerini uzatarak emek sürecini yoğunlaştırmaktan ibarettir. Kapitalizmin ilk dönemlerindeki uzun iş günleri, sermayenin "mutlak artık değer" artışının biricik kaynağı durumundadır. Marx, sermayenin emek üzerindeki biçimsel tabiyetini, işin daha sürekli ve düzenli yapılmasının ön koşulu olarak görmektedir.

Zamanla, emeğin toplumsallaşmasına, ölçeğin büyümesine ve bilimin üretime girmesine yol açan endüstriyel süreçlerin gelişmesine bağlı olarak doğrudan üreticiler, emekleri üzerindeki denetim olanaklarını tümüyle yitirmişlerdir. İşçi, artık emeğini kendisine yabancı, düşman bir güç olarak görmeye başlamıştır (Marx, 1990: 1022). Gerçekten makine kullanımı, üretim sürecini hiyerarşik, katı bir kışla disiplinine zorlarken, emeği ve emek sürecini iyice parçalamıştır. Emeğin sürekliliğini ve yoğunluğunu artıran makineli üretim, emek koşullarının sahipleri ile işçiler arasındaki ilişkiyi bir tür alım-satım ilişkisine dönüştürmüştür. Sonunda makinenin işçi üzerindeki egemenliği, işin ve iş sürecinin sürekliliğinin ön koşulu durumuna gelmiştir. İşçinin makineyi değil, makinenin insanı kullanır duruma geldiği böyle bir süreci, Marx,

canlı emek ile "somutlaşmış" ölü emeğin karşı karşıya gelmesi olarak görmüştür.

Marx, emeğin sermayeye gerçek tabiyetini sağlayan emek örgütlenmesinin, *despotik* bir nitelik taşıdığını saptamıştır. Kendi içinde çeşitlilikler göstermekle birlikte "despotik emek rejimi", Marx'a göre, endüstriyel gelişmenin prototipini oluşturmaktadır. Marx, *Kapital*'de (birinci cilt) tekstil endüstrisine ilişkin gelişmeleri çözümlerken, sermayenin işçiler üzerindeki otokratik gücünün zamanla nasıl arttığını gözlemlemiştir. Pazarın anarşik doğası ile üretimin despotik karakteri arasındaki zorunlu ilişkiyi veri alarak, buna dayanan emek sürecini "pazar despotizmi" olarak adlandırmıştır. Böyle bir rejimde, fiziksel emek ile tasarımın (el ile beynin) birbirinden ayrılmasıyla başlayan süreç, yedek emek ordusunun varlığıyla kendini sürekli yenilemektedir.

Sınıf Mücadelesi Kuramı

Sermaye ile emek arasındaki toplumsal ilişkilerin odağına artık değer olgusunu yerleştiren Marksistler, genellikle sınıf mücadelesi çözümlemelerinde de aynı yöntemi uygularlar. Öte yandan Marx'ın sınıf mücadelesine ilişkin görüşlerinin yeterince sistematik olduğu söylenemez. Gerek Marx'ın çözümlemeleri, gerek Marx sonrası tartışmalar, kendi aralarında pek çok görüş ayrılığı içermektedir.

Marx, *Felsefenin Sefaleti*'nde, sınıfı nesnel ve ekonomik bir kategori (*kendinde sınıf*) olarak tanımlamıştır. Burada, ne *kendi için sınıf* boyutu, ne de nesnel sınıf durumundan öznel sınıf durumuna dönüşümün teorik ve pratik sorunları üzerinde durulmuştur. Buna karşılık *Paris El Yazmaları*'nda, politik iktisadın en önemli olgusu olarak gördüğü sınıfı, toplumsal mücadelenin tarafları olarak değerlendirmiştir. Benzer biçimde *Alman İdeolojisi*'nde, "Bireyler, bir başka sınıfla ortak bir

mücadele içine girmedikçe bir sınıf oluşturamazlar," diye yazmıştır. Ortak mücadele her zaman bilinçli bir oluşumu içermeyeceğine göre, burada kastedilen mücadelenin, sınıfın bilinçli eylemine dayanıp dayanmadığı sorusu yine yanıtsız kalmaktadır.

Marx, başlangıçta kapitalizmin gelişmesinin ve makineleşmenin, işçi sınıfının türdeşliğini ve kitleselleşmesini artıracağı görüşündedir. Buna dayanarak üretim sürecinin nesnel koşulları içinde proletaryanın kendi için sınıf konumuna yükseleceği varsayılmaktadır denebilir. Bu düşüncenin izlerine iki ayrı kaynakta rastlanır. Örneğin, *Kapital*'deki (üçüncü cilt) "kapitalist üretici güçlerin gelişmesine bağlı olarak işçilerin çıkarları, yaşam ve çalışma koşulları ile işin ve iş gücünün nitelikleri açısından eşitlenecekleri" (Marx, 1974: 645) cümlesinden, proletaryanın sınıfsal oluşumunu, üretimin nesnel koşulları içinde tamamlayacağı sonucu çıkarılabilir. Üretimin nesnel koşulları, sınıf yapılanmasının saydamlığını artıran, sınıf çıkarlarının tanımlanmasını ve algılanmasını kolaylaştıran ve böylece sınıfın kolektif (örgütlü) bütünlüğünü sağlayan etmenler içerir.

Komünist Manifesto'da da, kendinde sınıf ile kendi için sınıf bir arada değerlendirilmiştir. Marx, ikisi arasındaki ayrımın pratiğine ilişkin en çarpıcı örneği, ilk kez *18. Brumaire*'de vermiş ve burada sınıf mücadelesinin yalnızca sınıfların nesnel varoluşlarına dayanmadığını, aynı zamanda üyelerinin sınıf çıkarlarının bilincinde olmaları koşuluna da bağlı olduğunu açıkça yazmıştır. *18. Brumaire*'de *kendi için sınıf*, "üretim sürecinde ortak konumları paylaşan sınıf üyelerinin, toplumsal koşullara ve kolektif eylem deneyimlerine bağlı olarak ortak çıkar duygusu çevresinde birleşmelerini" anlatan bir kavram niteliğindedir. Burada bilinçlenme, kolektif tutum ve siyasal eylem gibi etmenler, sınıfsal oluşumun başlangıcından beri var olan özellikler olmaktan çok, sürecin belli bir aşamasında geli-

şen ve ancak bu noktadan sonra kolektif özneyi gerçekleştiren koşullar olarak görülmektedir.

Yapıtları bir bütün olarak değerlendirildiğinde, *kendinde* ve *kendi için* sınıf ayrımının, Marx'ta sorun yaratan bir nokta olduğu söylenemez. Çünkü Marx'ın sınıftan ya da sınıf çatışmasından söz ettiği her durumda, tamamen olmasa bile, öncelikle siyasal bir mücadelenin varlığını öngördüğü bellidir. Kurama göre, sınıf üyeleri, üretim sürecindeki konumlarından ötürü öteki sınıflarla ilişkiye geçtikleri andan başlayarak bir sınıf oluştururlar ve sınıf çatışması içinde yer alırlar. Bu çatışma, özü bakımından her zaman siyasal bir içerik taşır.

Buna karşılık bazı yazarlar, Marx'ın sınıf tanımının bir önceki paragraftaki gibi yorumlanmasını sakıncalı bulurlar. Bunlar, kolektif özne koşullarının sınıfın kurucu unsurları arasında sayılmasının pek çok tarihsel kategoriyi sınıf kapsamı dışında bırakacağını öne sürerler. Örneğin sınıf bilincine sahip olmayan "köleler" ya da "köylüler" bu durumda nasıl sınıf sayılacaklardır? Bu ve benzeri yorumlar, sınıf bilincini veya ortak politik etkinliği, sınıfsal oluşumun zorunlu unsuru olarak gören bir düşüncenin ürünüdür (Croix, 1985: 26). Böyle bir bakış açısı, sınıf üyelerinin kolektif bilincine ve örgütlü hareketlerine dayanan *kendi için sınıf* durumunu, devrimci öznenin siyasal mücadelesiyle karıştırmaktan kaynaklanmaktadır. Oysa Marksist kuram, sınıf bilinci ile *devrimci bilinç* arasındaki ayrımı kesinlikle gözetmekte ve devrimci öznenin kurulmasını, sınıfsal oluşum süreci içinde tarihsel olarak ayrı bir uğrak olarak değerlendirmektedir. Daha açık bir deyişle, devrimci özne, ancak belli tarihsel, toplumsal ve siyasal süreçler içinde "kendi için sınıf" olma koşullarını gerçekleştirerek politik güç durumuna gelebilen kolektif bir bütünü simgelemektedir. Devrimci bilinç ile karıştırılmaması gereken sınıf bilinci olgusu, sınıf üyelerinin üretim süreci içinde yer aldıkları andan başlayarak

değişik derecelerde sahip oldukları bir aidiyet duygusunu içermektedir. Örneğin bir köle, toplumsal konumuna ilişkin herhangi bir sınıf bilincine sahip gözükmese de, efendisinin kızını sevemeyeceğini ya da köle sahibi bir kadınla evlenemeyeceğini bilir. İşte burada kölenin bunu bilmesini, anlamasını sağlayan, sınıf bilincinden kaynaklanan bilgisidir.

O halde *kendinde* ve *kendi için* sınıf durumlarını, sınıfsal oluşumun ayrı aşamaları ya da birbirini tamamlayan unsurları olarak değil, sınıfsal görünümün birbirine bağlı farklı yüzleri, farklı uğrakları olarak düşünmek, Marx'ın sınıf anlayışı açısından daha doğru gözükmektedir. Araştırmacılar, tarihsel hareketin çeşitli üretim biçimlerine özgü genel ve soyut ilkelerini ortaya koyabilmek için, sınıfları, daha çok nesnel sömürü ilişkileri bağlamında (kendinde sınıf temelinde) değerlendirmek; buna karşılık, somut bir yapı içindeki toplumsal özneleri tanımlayabilmek için, sınıfları, öznel unsurları açısından (kendi için sınıf temelinde) ele almak zorundadırlar. Zaten sınıf çözümlemesi, bu iki toplumsal düzey arasındaki ya da sınıfsal görünümün iki boyutu (uğrağı) arasındaki ilişkiyi kuran bir yöntemden, başka bir deyişle toplumsal gelişmeyi somut tarihsel özneler arasındaki mücadeleye bağlayan bir bakış açısından başka bir şey değildir.

Kendi için sınıf (mücadele içindeki kolektif özneler) koşulları, Marx'ın zamanından çok günümüzde sorun yaratan bir konudur. Bunun başlıca nedeni, kuşkusuz işçi sınıfının devrimci yönelimlerinde beklenen gelişmenin bir türlü gerçekleşememesidir. Özellikle Marx'tan sonra işçi sınıfının devrimci özüne ne olduğu sorusu, Marksistlerin gündeminden hemen hiç düşmemiştir. İşçi sınıfının devrimci kapasitesine veya bu kapasitenin harekete geçirilmesine ilişkin gerek Marksizm içinde, gerek dışında oldukça zengin bir literatür gelişmiştir. Kuramın içindeki tartışmaların önemli bir bölümü, işçi sınıfının devrimci

bir özne durumuna *nasıl* geleceği ya da getirileceği sorusu üzerinde odaklanmaktadır. Bunlar içinde Luxemburg'un "kendiliğindencilik" savı ile Lenin'in "öncü kuramı", en fazla bilinen tartışmalardır. Luxemburg'un görüşleri, sınıfların süreç içinde kendiliğinden kolektif öznelere dönüşeceklerini, başka bir deyişle nesnel sınıf ilişkilerinin zamanla siyasal olgunlaşmanın ve bilinçlenmenin koşullarını yaratacağını öngörmektedir. Luxemburg, sınıfın kendiliğindenci dinamizmine aşırı bir güven duymakla birlikte, sınıfı ekonomik düzeyden siyasal düzeye yükseltecek örgütlenmeleri de ihmal etmiş değildir. Örneğin ona göre, bir yanda parti örgütü, öte yanda genel grev türünden kitle hareketleri, sınıf çatışmasını yoğunlaştıracak ve siyasal bütünleşmenin gerçekleşmesini sağlayacak önemli mücadele odaklarıdır (Netti, 1969: 137).

Buna karşın Lenin, kendiliğinden hareketlerin, işçi sınıfını siyasal mücadeleye ve devrimci bilince götürmekte yetersiz kalacağı görüşündedir. Ona göre, kendiliğinden sınıf hareketlerinin reformist ve ekonomist bir bakış açısıyla sonuçlanması kaçınılmazdır. Nesnel sınıf koşullarından siyasal ve ideolojik olarak gelişmiş bir kolektif öznenin ortaya çıkması, ancak sınıfın bilinçli öncülerinin müdahaleleriyle, örneğin partinin somut tarihsel koşullar altındaki siyasal ve ideolojik öncülüğüyle gerçekleşebilir (*Ne Yapmalı*).

Kautsky ise, Marx'ın *Komünist Manifesto*'da proletaryadan söz ederken daha çok sınıf mücadelesi süreci içindeki kolektif bir özneyi kastettiğini, dolayısıyla proletaryanın siyasal olgunlaşmayı kendiliğinden gerçekleştireceğini öngördüğünü öne sürmektedir. Kautsky'ye göre parti, işçi sınıfını siyasal olarak olgunlaştıracak bir güç değildir; parti, olsa olsa proletaryanın siyasal mücadelesinin bir parçası olarak, mücadelenin biçimlerinden birisi olarak önemli ya da gerekli görülebilir (Kautsky, 1971: 183). Bir kere Kautsky'nin "proletarya" kavramının, ge-

rek Marx'ın tanımından, gerek 19. yüzyıl için geçerli olan geleneksel tanımlardan çok farklı olduğu kesindir. Proletaryanın geleneksel tanımı, her şeyden önce kol işçilerinden, özellikle endüstri işçilerinden oluşan özel bir kategoriyi niteler. Örneğin Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto*'daki proletarya tanımı, böyle bir içeriğe sahiptir. Engels'in, *Manifesto*'nun 1888'deki İngilizce baskısında, söz konusu tanımı destekleyen bir dipnotu yer almaktadır. Burada, "Proletarya, kendi adlarına hiçbir üretim aracına sahip olmayan, yaşamak için emek güçlerini satmak zorunda kalan modern ücretli işçilerden oluşan toplumsal kesimleri tanımlar," diye yazmaktadır. 19. yüzyıl için tümüyle geçerli görülen bu tanım, Marx'tan sonra gelişen yeni meslek türleri ve çalışma biçimleri karşısında epeyce yetersiz kalmıştır. Özellikle üretim araçları üzerindeki sahiplik olgusuna dayanan geleneksel tanımın, daha sonra ortaya çıkan sekreter, yönetici, öğretmen, hukukçu, polis, hemşire, bilgisayar kullanıcısı gibi beyaz yakalı diye adlandırılan meslekler-de ücretli olarak çalışanları kapsayıp kapsamadığı, oldukça tartışmalıdır. Bu nokta da, "... kendilerini ötekilerden daha iyi durumda gören... burjuvaziye ait olduklarını düşünen... üçüncü bir proletarya kategorisinden... eğitimli proletaryadan" söz eden Kautsky'nin görüşleri (Kautsky, 1971: 36, 40), geleneksel görüşlerden çok, günümüz yeni sol yazarlarının görüşlerine yakın gözükmektedir.

2. Weberci Paradigma

Marx'ın toplum kuramına yönelik ilk ve en ciddi eleştirilerin Alman sosyolojisinden geldiği bilinmektedir. Bunlar içinde en önemlisi, Weberci gelenektir. Weber ile başlayan toplum anlayışı, Geiger, Renner, Dahrendorf, Aron ve Ossowski gibi çağdaş yazarlar aracılığıyla günümüzde de etkisini sürdür-

mekte ve Batı sosyolojisi içinde toplumsal farklılaşmanın "tabakalaşma" bağlamında ele alınmasının kuramsal temellerini oluşturmaktadır.[11]

Marx'ta olduğu kadar kapsamlı ve net bir kapitalizm çözümlemesi bulunmayan Weber'in çeşitli yapıtlarından (başta *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, *Ekonomi ve Toplum* ve *Genel Ekonomi Tarihi* olmak üzere) yararlanarak, toplum ve sınıf anlayışının genel çizgilerini ortaya koyabiliriz. Söz konusu yapıtlar, yazarda, düşüncelerin rolünü daha önemli bulan

11 Bu yazarların bir bölümü (Dahrondorf, Aron) Marx'ın sınıf kuramına tümüyle karşı çıkmazlar. Bunlar, kuramda birbirine karıştırıldığını düşündükleri unsurların, örneğin felsefi ve pozitif olan önermelerin birbirinden ayrılmasıyla, Marx'ın çözümlemelerinin daha kabul edilebilir bir çerçeveye oturacağını düşünürler. Bunun için Dahrendorf, Marx'ın felsefi ve ideolojik nitelikteki çalışmalarıyla pozitif ya da ampirik çözümlemelerinin birbirinden ayrı değerlendirilmesini önerir (Dahrendorf, 1959).

Bu görüşün Marx'ın anlayışıyla bağdaşmadığı kimi noktalar vardır. Bir kere, Marx'ın kuramını farklı çözümleme kompartımanlarına ayırarak değerlendirmenin olanağı bulunmadığı gibi, bu, onun bilim anlayışını anlamamak ya da onun düşünce sisteminin bütünlüğünü göremek demektir. Marx'a göre, toplumsal gerçekliğin tek ve bütün olmasının zorunlu sonucu olarak tek bir bilim vardır, bu da tarihtir. Marx tarihin iki yönünü (a) doğanın tarihini (diyalektik materyalizm) ve (b) insanın tarihini (tarihsel materyalizm) bir bütünlük içinde inceler. Toplumsal gerçeklik içinde yer alan olguların, örneğin bir ekonomik olgu ile bir kültürel olgunun yöntemsel olarak ayrı ayrı incelenmesi olanaklıdır; ancak bu durum, söz konusu olguların birbiriyle bağlantılı veya aynı bütünün parçaları olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. Marx'ın bilim anlayışının bütüncüllüğü, kuram ile pratik arasındaki bütünlüğü (praksis) içerir ve olgulara dayanan çözümlemelerin ya da önermelerin, siyasal ve ideolojik olanlardan kolaylıkla ayrılamayacağı düşüncesine dayanır. O halde Marx'ın kuramını kendi içinde bölmek yerine, çözümlemeleri veya önermeleri, ait oldukları bağlamlarda ele almak daha doğru gözükmektedir.

İkinci nokta, söz konusu yazarların aynı yöntemi kendilerine de uygulamaları durumunda ortaya çıkar ki, bu bindikleri dalı kesmek anlamına gelir. Örneğin teknokratik kuramcıların önemli bir bölümü günümüz endüstri toplumlarının gelişme süreçlerini çözümlerken, endüstriyel ve teknolojik gelişmenin kapitalist süreçlerden bağımsız dinamiklere sahip olduğunu öne sürmektedirler. Buradaki varsayımın pozitif bir önerme olarak kabul edilmesi güçtür. Çünkü kapitalist sistemin kendi iç dinamikleri yoluyla dönüşüme uğrayarak başka bir toplumsal aşamayı gerçekleştirdiği savı ampirik olgularla uyuşmamaktadır. Ayrıca söz konusu gelişmenin çatışmasız ve sınıfsız bir toplum yaratlığı savı da, felsefi ve ideolojik bir önerme niteliğindedir.

bir tarih anlayışının bulunduğunu göstermektedir. Örneğin Weber, Batı kapitalizmine ivme sağlayan asıl gelişmenin rasyonalite etiği olduğunu ve bunun gerisindeki asıl gücün ise, kültürel ve ahlaksal evrim olduğunu düşünmektedir. Benzer biçimde, dini ekonomiyle değil, ekonomiyi dinsel düşüncenin gelişmesiyle açıklamaya çalışmaktadır (Giddens, 1992: 85). Weber, gerek kapitalizm öncesi toplumların tarihsel gelişmelerini yorumlayış biçimi bakımından, gerek kapitalizm sonrası toplumsal gelişmenin geleceği bakımından pek çok noktada Marx'tan ayrılmaktadır.

Modern kapitalizmin doğuşunu hazırlayan koşullara ilişkin Marx'ın çözümlemelerini büyük ölçüde benimseyen Weber, kapitalizmi, kaynağı bakımından öncelikle bir Batı olgusu olarak değerlendirmiştir. Weber'e göre "Batılılığın" ayırt edici özelliği, kapitalist üretimin rasyonelleşmesi olgusunda gizlidir (Giddens, 1992: 9 ve 81). Rasyonalite kavramının yüceltilmesine dayanan Weberci paradigma, tekniğin ve yönetimin modernleşmesini (rasyonelleşmesini), kapitalizmin gelişmesiyle bir arada ele almaktadır.

Weber (Marx'ta olduğu gibi) feodal Avrupa'nın son dönemlerinde kentli manifaktür sınıfın yükselişini ve üretim araçlarından koparak yaşamak için pazarda emek güçlerini satmak zorunda kalan özgür ücretli işçi kitlesinin ortaya çıkışını, çözümlemelerine başlangıç noktası olarak almaktadır. Ancak bu noktadan sonra Marx'tan ayrıldığı görülür. Weber, mülksüzleşme sürecini üretim ilişkileriyle sınırlamamakta, tam tersine ekonomi dışı alanlardaki yoksunlaşma olgusunu da içeren çözümlemelere yönelmektedir. Böyle bir çözümleme çerçevesinde, üretim araçlarından soyutlanma olgusundan çok, yönetim araçlarından uzaklaşma olgusunun önemli görülmesi doğaldır. Bu yüzden bürokrasi sorunu, Weber'in kuramında öncelikli bir yer tutar.

Weber bürokrasiyi, Marx'tan daha geniş bir anlamda kullanmakta, yalnızca devleti değil, ticari şirketleri, dernekleri, siyasal partileri, üniversite, hastane ve benzeri tüm büyük çaplı kuruluşları da kapsayan bir örgütlenme biçimi olarak tanımlamaktadır. O, özünde antidemokratik olduğuna inandığı bürokratik örgütlenmenin, üretim ve yönetim araçlarından soyutlanma olgusunun sorumlusu olduğunu düşünmektedir. Ona göre, işçi sınıfının üretim sürecinden kopuşu, gerçekte "üretim araçlarının denetiminden" kopuşuyla gerçekleşmektedir. Weber, bireysel işçinin üretim araçlarından soyutlanmasının çoğu kez teknik etmenlerce belirlendiğini, buna karşılık asıl önemli olanın, çalışanların tamamını üretim sürecinden koparan ekonomik etmenler olduğunu belirtir. Bunlar: (1) yönetimin tümüyle yönetim elemanlarının eline geçmesi ve (2) yönetsel işlevlerin, üretim araçlarını elinde bulunduran mülk sahiplerinin ya da onların atadığı kişilerin elinde toplanmasıdır. Yazar, *Ekonomi ve Toplum* adlı yapıtında, mülkiyetten kaynaklanan çıkarların, yönetsel otoriteyi kullanan insanlara nasıl denetim olanağı sağladığını ortaya koymaktadır (Giddens, 1992: 75-76).

Öte yandan Weber, bürokratik egemenlik sorununun düşünüldüğünden daha belirleyici olduğuna, bu yüzden bunun aşılmasının da çok güç olacağına inanmaktadır. Çünkü ona göre, işletme yapısının ve yönetimin rasyonelleşmesi, kapitalist sınıf yapısına doğrudan bağlı olmayan, sistematik ve hiyerarşik bir iş bölümünü zorunlu olarak yaratmaktadır. İşte böyle bir iş bölümü yapısının gelişmesinin kaçınılmaz sonucu olan bürokratik yapılar, bir süre sonra "sosyalist" toplumla sonuçlanacaktır. Bürokrasi konusundaki görüşlerinin doğal bir sonucu olarak Weber, devletin aşılması gibi bir sorunu da anlamlı bulmamakta ve sosyalist toplumun, zamanla genişleyen bir bürokratik egemenlikle kuşatılacağına kesin gözüyle bak-

maktadır (Giddens, 1992: 10-11). Weber'in öngördüğü sosyalist aşama, yeni bir toplumsal örgütlenmeden çok kapitalizmde var olan yönelimleri tamamlayan ve yaygınlaştıran bir yapılanmadan ibarettir. Böylece Marx'ın "ekonomik" olandan "siyasal" olana doğru evrilmesi olarak tanımladığı kapitalist gelişmeyi, Weber, ters yönde tanımlamakta ve modern ulus-devletin ortaya çıkışıyla başlayan bürokratik gelişmenin, ekonomik örgütlenme biçimlerini zamanla değiştireceğini düşünmektedir.

Sınıf Tanımı

Weber'in kuramında, sınıf olgusunun iki belirleyici unsuru bulunur. Buna göre sınıflar: (1) birden fazla toplumsal konum içeren, başka bir deyişle çoğulcu bir görünümde olan ve (2) hem nesnel, hem de öznel nitelikte olan olgulardır. Öte yandan sınıf olgusunun öncelikle pazar konumları olarak değerlendirilmesi, sınıfsal bölünmenin iki türünün ayırt edilmesini gerektirir. Bunlar: (1) mülkiyete dayalı sınıflar; (2) toplumsal kapasite farklılaşmasına dayanan sınıflar olarak tanımlanabilir. İlkinde, gelir elde etmeye yarayan mülkiyet kaynaklarına sahip olma olgusuna dayanan bir toplumsal hiyerarşi; ikincisinde ise pazarlanabilir bir hizmet sunmaya ya da böyle bir hizmet kapasitesini elinde bulundurmaya dayanan bir toplumsal hiyerarşi öngörülmektedir. Böylece, mülksüzler de kendi içlerinde "pazarlanabilir becerilerinin" tekelleşme derecesine veya türüne göre ayrılmaktadır.

Weber'in şemasında, geniş bir orta sınıf yelpazesi içinde bir uçta olumlu ayrıcalıklı sınıflar (mülk sahipleri), öteki uçta ise olumsuz ayrıcalıklı sınıflar (hem mülkiyete, hem de pazarlanabilir herhangi bir beceriye sahip olmayanlar) yer alır (Calvert, 1982: 96-97). Mülk sahipleri, gelirlerini ranttan ya da ticaretten, mülksüzler ise, uzmanlaşmış eğitim ve beceriye dayanan iş güçlerinin satışından elde ederler. Sınıftan söz edebilmek için

önce belli sayıda bireyin yaşam şansları bakımından özgün ve ortak özellikler taşıması; ikincisi, söz konusu ortak özelliklerin bir yandan mülkiyet ya da gelir elde etme olanakları açısından ekonomik bir görünüme sahip olması, öte yandan mal ve emek pazarında sunulması zorunludur (Hindess, 1987: 37, 38).

Weber'in çözümlemelerinde sınıflar, öteki toplumsal gruplardan ayrı değerlendirilmektedir. Öte yandan sınıf temeli üzerinde yükselen kolektif hareketlerin, genellikle grup dayanışmasından türeyen öteki güç ilişkileriyle kesiştiği varsayılmaktadır. Söz konusu varsayımın temelinde, üretim ilişkileri içindeki yerlerin sınıf konumlarını belirleyen tek etmen olmadığı düşüncesi yatmaktadır. Weberci kurama göre pazar konumu, yaşam biçimi ve toplumsal statü gibi özellikler, üretim ilişkilerinden çok otorite hiyerarşisinden kaynaklanan ilişkilerle ilgili olup, yalnızca mülkiyet ilişkilerini yansıtmaz.

Marx'ın kuramında üretim örgütlenmesinin bir unsuru olan sınıf, Weber'de, pazar ilişkilerinin bir kategorisi olarak önem taşımaktadır. İki kuramcının sınıf anlayışları arasındaki farklılık, kapitalizm öncesi toplumlar söz konusu olduğunda daha belirginleşir. Örneğin Weber'e göre, pazar ilişkilerinin bulunmadığı dönemlerde toplumsal ilişkiler (örneğin feodal bey ile serf ya da köle sahibi ile köle arasında olduğu gibi) sınıfsal nitelikte değildir. Yazar, kölelerin oluşturduğu toplumsal birliğin sınıftan daha çok, statü gruplarını doğurduğunu düşünmektedir (Hindess, 1987: 37).

Weber'in kuramında (Marx'ta olduğu gibi) sınıf ve sınıf çatışması kavramları yeterince açık değildir. "Sınıf, Statü ve Parti"de (*Ekonomi ve Toplum*) Marx'ın sınıf tanımına yakın bir anlayışın izlerine rastlanır. Burada, bir yandan sınıfların, ekonomik ilişkiler sisteminin öncelikli ve en önemli unsurları olduğu belirtilmekte, öte yandan sınıf, emek ve mal pazarı içinde benzer yaşam olanaklarına sahip bireylerin toplamı

olarak değerlendirilmektedir. Bunun nedeni, Weber'in daha çok marjinalist iktisatçıların etkisi altında kalmasıdır. Bu yüzden ücretli emek olgusunu kabul etmekle birlikte, artık değer kuramını hiç benimsememiştir. Gerçekten daha sonraki yapıtlarında, Marx'ın sınıfı ekonomik bir kategori olarak çözümlemesini ve buna dayanarak sınıf çatışmasını maddi ekonomik çıkarların karşı karşıya gelmesinin kaçınılmaz bir sonucu olarak ele almasını açıkça eleştirmiştir. Weber'e göre sınıfı yaratan, sınıf çıkarı gibi belirsiz, soyut olgulardan çok, pazar içinde somutlaşan ekonomik çıkarlardır (aktaran Giddens, 1992: 10 ve 62).

Öte yandan sınıf çatışması olgusunu Marx kadar önemsemeyen Weber, zaman zaman ortaya çıkan sınıflar arasındaki mücadeleyi de tarihsel hareketin temel itici gücü olarak görmemektedir. Endüstriyel kapitalizmde sermaye ile ücretli emek arasındaki sınıf çatışmasının özel bir önemi olduğunu yadsımamakla birlikte, bu çatışmanın toplumsal değişimi açıkladığını düşünmemektedir (aktaran Giddens, 1992: 9).

Weber, kapitalizmin çalışanları yoksullaştıracağı yargısına da katılmamaktadır. Çünkü ona göre, 19. yüzyıl başları ile sonları karşılaştırıldığında kapitalizmin gittikçe daha fazla ekonomik fırsat sunduğu görülmektedir. Örneğin, endüstri işçisinin tarım emekçisinden daha iyi durumda bulunduğu kesindir. Bu nedenle, yapıtlarında kapitalist endüstriyel gelişmenin iki kutuplu türdeş bir toplumsal yapı yaratacağı düşüncesine karşı çıkarak, sınıf ilişkilerinin zamanla daha çeşitleneceğini öne sürmektedir. Weber'e göre kapitalist iş bölümünün pazar ilişkilerinde yol açtığı karmaşıklığa, ayrı türlerde, ancak birbirini kesen ekonomik çıkarlar neden olmakta ve bu yöndeki gelişme aynı sınıf içindeki bölünmeyi daha çok artırmaktadır. Örneğin, rasyonelleşme ve bürokratikleşmenin yarattığı beyaz

yakalılar ile mavi yakalılar ayrımı, Weber'e iki sınıf arasındaki karşıtlıktan her zaman daha önemli görünmüştür.

Sınıf içi farklılaşmanın zamanla gelişeceği yolundaki düşüncenin gerisinde, gerek kuşak içi, gerek kuşaklar arası toplumsal hareketliliğin olanaklı olduğu varsayımı yatmaktadır. Bundan ötürü Weberci bakış açısı, farklı sınıf konumlarını ayıran ya da birbiriyle ilişkilendiren toplumsal hareketlilik modelleri ile "toplumsal gerçeklikler" olarak sınıfların varoluşları arasında sıkı bir bağ kurar. Buna göre, üç sınıflı (üst, orta ve işçi sınıfı olmak üzere) modern kapitalist toplumun temelini oluşturan toplumsal hareketlilik biçimleri, aynı zamanda sınıfların toplumsal bütünler olarak ortaya çıkışlarının koşullarını da yaratmaktadır (aktaran Hindess, 1987: 39).

Weberci sistemde sınıf konumlarının ortak yaşam fırsatları biçiminde tanımlanması, sınıfların kendi içinde bu ölçüte göre bölünmesi sonucunu doğurmakta ve bu nedenle kuramın en zayıf noktalarından birisini oluşturmaktadır. Ayrıca pazarın içinde yer aldığı ekonomik sistemi belirleyen sınıf mücadelesi süreçleri ihmal edildiğinden, sınıfsal oluşumun ikili bir karakter taşıdığı gözden kaçmaktadır. Bu yüzden, ne maddi çıkarların altında yatan çatışmalar (sınıf çatışması) gözlenebilmektedir, ne de bu yönde bir soruşturmaya dahi gidilebilmektedir. Bunun dışında pazarlanabilir beceriler üzerinde odaklanan bir çözümleme yönteminin, sınıf kapasitesi gibi çok önemli bir olgunun da ihmal edilmesine yol açtığı görülmektedir. Marksist kuram açısından işçi sınıfının özgürleşmesinin temeli olarak görülen sınıf kapasitesi, Weberci düşüncede sınıf üyelerinin beceri düzeyleri sorununa indirgendiğinden, işçi sınıfının siyasal ve ekonomik dönüşüm üzerinde etkide bulunma gücünü ihmal eden bir kavram olmaktan kurtulamamaktadır (McNall, Levine, Fantasia, 1991: 2).

Sınıf ve Statü Grupları

Weber'e göre ekonomik kategoriler, daha kapsamlı olan "değerler" yelpazesinin yalnızca bir yönünü gösterir. Bu yüzden sınıfları yaratan ekonomik çıkarların dağılımı, farklı statülerde bulunan toplumsal grupların duygu ve düşünceleriyle her zaman çakışmayabilir. En ünlü yapıtı olan *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, herkesin kendi çıkarını gerçekleştirme biçiminin farklı olduğunu, hatta bunu yönlendiren düşüncelerin metafizik ya da dinsel nitelikte olabileceğini öne sürmektedir. Böyle bir bakış açısı, Weber'de sınıftan ayrı bir tabakalaşma boyutunun bulunduğunu göstermektedir. Gerçekte Weber'in bazen "katmanlaşma", bazen de "yapılanma" kavramlarıyla düşündüğü görülür (Beneton, 1991: 38).

Weber'e göre toplumda çok önemli bir yer tutan *toplumsal statü*, sınıf ilişkilerinden bağımsız olarak var olan bir derecelenme biçimidir. Buradaki konumlar, yaşam düzeylerine ve toplumsal yaşam içinde elde edilen saygınlık ve itibar gibi niteliklere dayanmaktadır. Statüyü belirleyen toplumsal koşulların başında ise; yaşam biçimi, eğitim süreci ve meslek gelmektedir (aktaran Calvert, 1982: 98). Weber, yalnızca sınıfları değil, aynı zamanda aralarındaki çatışmayı da pazar ilişkilerinin egemen olduğu yer ve zamanla sınırladığından, pazarı yaratan sürecin sınıf mücadeleleri olduğu düşüncesini *a priori* yadsımıştır. Weber'e göre birbirinden farklı pazar konumlarına göre tanımlanan ekonomik çıkarlar ve kolektif eylem olanakları da, ancak pazarın ortaya çıkmasıyla gerçekleşebilecek olgulardır (Hindess, 1987: 38).

Weber'in statü gruplarına sınıflardan daha fazla önem vermesinde, incelediği Alman kapitalizminin özellikleri etkili olmuştur. Sınıfı üretim sürecindeki konumlar, statü gruplarını ise tüketim alanındaki yaşam biçimleri olarak ayıran Weber, bunların birbiriyle bağlantılı olabileceği gerçeğini hiç yadsı-

mamıştır. Sınıf ile statü grubunun ortak paydası, her ikisinin de güç dağılımının unsurları olmalarıdır. Çünkü ona göre birbirinden farklı toplumsal temellere dayanan sınıf ile statü grubu veya parti (erkin kurumsallaşması) toplumdaki güç dağılımının üç temel değişkeni olarak aynı çatı altında birleşirler. İlk ikisi, ekonomik ve toplumsal düzenle, parti ise iktidar alanı ile ilgili olgulardır. Weber'e göre parti, erkin kullanımını doğrudan etkileyen herhangi bir örgütlü gruptan başka bir şey değildir; bunun içinde sendikalar, işveren örgütleri, kilise gibi kuruluşlar yer almakta olup, bunların temsil ettikleri çıkarlar bazen sınıflarla, bazen statü gruplarıyla ilgili olabilir. Söz konusu çatıyı kuran, başka bir deyişle gücün dağılımını sağlayan sistem ise siyasal erkin kendisinden başkası değildir (aktaranlar Calvert, 1982: 99; Hindess, 1987: 40-41).

Weber'in "erki" tabakalaşma sistemi içinde bağımsız bir etmen olarak ele alması, onu Marx'tan ayıran en önemli noktalardan birisidir. Marksistlere göre güç ya da otorite ilişkileri, sınıf hiyerarşisinin dışında değerlendirilemez. İkisi arasındaki sosyolojik farkı vurgulayan Weber, pratikte, sınıf ile statü gruplarının mülkiyet olgusu aracılığıyla birleştiklerini kabul etmektedir. Çünkü sınıf konumlarının belirleyicisi olan mülkiyet sahipliği, aynı zamanda yaşam biçimlerinin de belirleyicisidir. Weber'in gözlemine göre, modern toplumda sınıf konumlarını düzenleyen pazar ilişkileri ile statü grupları hiyerarşisi arasında kaçınılmaz bir gerilim bulunmakta ve pazardaki ekonomik hareketlilik, sınıf ve statü arasındaki karşıtlığı daha da belirginleştirmektedir (aktaran Beneton, 1991: 41).

Gerçekte Weber'in kuramında toplumsal statü ile sınıf konumlarını birbirinden ayırt etmek oldukça güçtür. Giddens, Weber'in sınıfı, pazar ilişkilerindeki ekonomik çıkarların farklılaşması temelinde tanımlanmış nesnel bir kategori, statü gruplarını ise bu konumlarda bulunan grupların öznel bir

anlatımı olarak gördüğünü belirterek konuyu açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır (Giddens, 1973: 43-4). Bununla birlikte, Weber'de sınıf kavramının oldukça kişisel bir kullanımının söz konusu olduğu söylenebilir.

Weber, ortak bir aidiyet duygusuna sahip olmayı gerektirmeyen sınıfı, her şeyden önce *zümre* kategorisinin karşıtı bir kavram olarak kullanmıştır.[12] Sınıfları, "aynı sınıf konumlarında (statü) yer alan insanların ortak eylemlerinin olası temelleri" biçiminde tanımlamıştır. Söz konusu tanımdan Weber'in sınıf konumlarını, belli karşılıklar elde edebilmek için pazara sunulan mülkiyet araçlarına göre ya da mülksüzlerin durumunda olduğu gibi satışa sunulan hizmetlerin türüne göre birbirinden ayrılan yerler olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Buna karşılık statü ve benzeri toplumsal kategoriler, gerçek insan gruplarına dayanmaktadır; başka bir deyişle, belli bir yaşam biçimine yaslanarak prestij veya toplumsal saygınlık elde etme amacına yönelik somut tutumların gerisinde bulunan toplumsal grupları içermektedir. Bu nedenle statü gruplarını, ortak yaşam biçimlerini paylaşan insan toplulukları olarak tanımlamak yanlış olamaz.

Statü grupları, sınıf konumlarının tersine, sahip oldukları nitelikleri olumlu bir biçimde değerlendiren ve bunların farkında olan insan kümeleridir. Bunun anlamı, statü, toplumsal farklılıkların olduğu kadar bunlara ilişkin sınırlılıkların kabulünü de içeren, bu anlamda ayırt edici, hatta dışlayıcı nitelik taşıyan bir hiyerarşik farklılaşmanın sonucudur. Weber, bu tür toplumsal sıralamanın en aşırı örneğinin Hint kast sistemi olduğuna işaret ederek, statü hiyerarşisinin yol açtığı toplumsal sınırlamaların, eğitim sistemi ve toplumsal ilişkiler aracılığıyla

12 Burada zümre sözcüğü, İngilizce estate sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmaktadır. Oysa ingilizce estate ile Almanca stand terimleri aynı kategorileri göstermemektedir.

etkili olduğunu öne sürmektedir (aktaran Giddens, 1992: 61 ve 65-67).

Weber'in statü gruplarına ilişkin geliştirdiği pek çok kavram, izleyicileri tarafından sınıf çözümlemelerinde kullanılmaktadır. Örneğin, Weberci bakış açısına göre toplumsal sınıfların oluşumu, hem sınıflar arasındaki hareketi güçleştiren belli başlı sınırlamaların varlığını, hem de bunların korunmasını gerektirmektedir (Hindess, 1987: 40). Buna karşılık Weber'in modern toplumda sınıflar arasında belli bir hareketliliğin varlığını kabul ettiği de bilinmektedir. Öyle ki, statüleri yaratan belli yaşam biçimlerinin özünde ekonomik koşullardaki değişikliğe bağlı olduğu ve sınıflar arasındaki harekete dayanarak, statü hiyerarşisinin katı, aşılmaz sınırlarının aşılabileceği kabul edilmektedir.

Günümüzde Weberci yazarların önemli bir bölümü, Weber'in görüşlerini daha ileriye götürerek, sınıf ile mülkiyet arasındaki ilişkiyi tümüyle tarihsel ekseninden uzaklaştırmıştır. Bunların, tarihsel özneler olarak sınıfların ya da sınıf ilişkilerinin yerine gelir, eğitim ve prestij gibi olguların istatistiki çözümlemelerini koydukları görülmektedir. Toplumsal çözümlemenin odağını sınıftan statüye kaydıran Weberci gelenek, sınıf çatışmasından bağımsız toplumsal dönüşüm projelerinin önünü açmıştır (Prezeworski, 1977: 364).

III

Tekelci Kapitalizm Döneminde Sınıflar

1. Sınıf Yapısındaki Dönüşümün Dinamikleri

Kapitalist üretim sürecinin ve sınıf ilişkilerinin hemen her ülkede geçen yüzyıldakinden çok farklı bir görünüme büründüğü gerçektir. Son yüzyıl içinde kapitalist sınıf yapısını değiştiren pek çok gelişme gündeme gelmiştir. Bunlar (1) emek sürecinin bölünmesine yol açan teknolojik değişiklikler (2) mülkiyet ile yönetim ilişkilerinin farklılaşmasına dayanan dev örgüt yapılarının ortaya çıkışı (3) emeğin kendi içinde hiyerarşik örgütlenmesi ile sonuçlanan iş düzenlerinin gelişmesi ve son olarak (4) hizmete, özellikle devlet istihdamına dayanan çalışma biçimlerinin artışı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bölümde, kapitalist üretici güçlerde son yüzyılda gözlenen gelişmelerin, üretim sürecinde ne gibi değişikliklere yol açtığı ve bunların sınıf yapısı üzerindeki sonuçlarının neler olduğunun üzerinde durulacaktır. Bilimsel ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak teknik iş bölümü yapısında ortaya çıkan değişikliklerin, emek süreci içindeki ve işin örgütlenmesi üzerindeki dolayımsız etkileri günümüzde iyice belirginleşmiş bulunmaktadır. Emek sürecindeki dönüşüm, yalnızca işin örgütlenmesini değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda emek ile

sermaye arasındaki ilişkileri de değiştirerek sınıf mücadelesi süreçlerini yeniden biçimlendirmiştir. Buna karşılık sınıf mücadelesi süreçleri de, sınıf yapısının yeniden üretimi üzerinde etkili olmuştur. Sınıf yapısındaki dönüşüm sorunuyla ilgili güncel çalışmaları birkaç grupta toplayabiliriz:

(1) Geleneksel Marksist çizgideki yazarlar arasında, sınıf ilişkilerindeki değişiklikleri tekelci devlet kapitalizminin genel sorunları bağlamında ele alma eğilimi ağır basar. Burada ilke olarak kapitalist toplumun iki kutuplu yapısı veri alınmakla birlikte, iki kutup dışında kalan çeşitli ara unsurların varlığı ve bunların klasik şema içine yerleştirilmesi sorunu üzerinde durulmaktadır (bu yaklaşıma örnek olarak Sovyet bilimcilerinin 1960'lardan sonraki çabaları gösterilebilir). Bu grup içinde, toplumsal formasyon düzeyinde sınıf araştırmalarına öncelik verilmekte ve sınıfların tanımlanmasında güncel ölçütlere duyulan gereksinim dile getirilmektedir.

(2) Marx'ın sınıf kuramının "sermaye mantığı" varsayımına dayandığı düşüncesinden yola çıkan bazı araştırmacılar, *Kapital*'de yapı içi bağlantılar temelinde geliştirilmiş olan sınıf modelini günümüz koşullarına uyarlamaya çalışmaktadırlar. Alman *Sınıf Çözümlemeleri Projesi Okulu*'nun öncülük ettiği böyle bir akım, günümüzde giderek genişlemekte olan orta sınıf katmanların toplumsal konumlarının, Marx'ın yarım bıraktığı şemanın tamamlanması yoluyla açıklığa kavuşturulabileceği görüşünü paylaşmaktadır. Özellikle emek güçlerinin karşılığını sermaye yerine vergiden elde eden kamu çalışanları ile çeşitli hizmet işlerinde istihdam edilen ücretliler üzerinde duran yazarlar, bunların orta sınıf yelpazesi içinde değerlendirilmesiyle tüm kapitalist üretim biçimi için geçerli sınıf ölçütlerinin elde edilebileceğini düşünmektedirler.

(3) Althusser'in tarih anlayışından yola çıkan Poulantzas'ın sınıf kuramı, yapısalcı terminoloji yardımıyla klasik modelin güncelleştirilebileceği düşüncesine dayanmaktadır. Poulantzas, Althusser'in

"ekonomik", "siyasal" ve "ideolojik" düzeyler arasında yaptığı ayrımdan yararlanark, sınıf ilişkilerinin yapısal belirleyicilerini saptama çabasındadır. Yazar, yapı ile pratik ya da yapılar ile sınıf mücadelesi arasındaki stratejik ayrımdan yola çıkarak, yapısal unsurlar (durumlar) ile bunların ekonomik, siyasal ve ideolojik düzeylerdeki karşılıklarını (sınıf mücadelesinin dinamiklerini) araştırmıştır. Sınıfları, mücadele içindeki öznelerin eylemleri olarak gören Poulantzas'a göre, ne sınıf kavramı sınıf mücadelesinden ayrılabilir, ne de sınıfların kuruluşu salt ekonomik yapıya veya ekonomik mücadeleye indirgenebilir.

(4) Çağdaş Marksistlerin bir bölümü ise, üretim sürecini bir bütün olarak ele alan klasik Marksist yaklaşımın, emek sürecinin hareket yasalarının anlaşılmasına gerektiği kadar önem vermediğini düşünmektedir. Bu nedenle emek sürecinin siyasal sonuçlarının eksik bir bakış açısıyla kavrandığı öne sürülmektedir. Bu eksikliği gidermek için, ya emek süreci bağımsız olarak ya da üretim süreci, emek sürecinin göreli özerkliği dikkate alınarak çözümlenmelidir. Braverman'ın özgün araştırmasının öncülük ettiği bu akımın gelişmesinde, sınıfları, süreçler (iş süreçleri) bağlamında çözümleyen Wright'ın ve Carchedi'nin çalışmalarının özel bir yeri bulunmaktadır. Sınıf ilişkilerini, üretim, emek ya da iş süreçleri biçiminde çözümleyen yazarlar, bu yöntemin pek çok üstünlüğe sahip olduğunu öne sürerler. Onlara göre böyle bir çözümleme biçimi, hem iki temel sınıf dışında kalan ara sınıf unsurlarının sınıf yelpazesi içindeki yerlerinin (çelişkili sınıfsal konumlarının) belirlenmesi açısından, hem de bu konumların gerisindeki süreçlerin kapitalizmin tarihsel gelişimi içindeki yerlerinin saptanması açısından daha yararlıdır. Bu yaklaşım içinde ara sınıf unsurlarının, başka bir deyişle "boş yerler" sorununun sosyolojik önemi üzerinde titizlikle durulmakla birlikte, konunun çağdaş bir çözüme kavuşturulduğunu söylemek güçtür.

Bu yelpaze içinde yer alan bazı yazarlar, üretimin ve emek sürecinin, yalnızca ekonomik ilişkilerin değil, aynı zamanda

siyasal ve ideolojik ilişkilerin de kaynağını oluşturduğu görüşündedirler (örneğin Burawoy). Marksist ortodoksinin, ekonomi, siyaset ve ideolojinin iç içeliğini gözden kaçırdığına, dolayısıyla işyeri düzeyindeki çatışmalara gereken önemi vermediğini' inanan yazarlar, gerek emek sürecindeki sınıf mücadelesini, gerek buna bağlı olarak işyerinde veya işletme düzeyinde gelişen direniş stratejilerini, günümüz kapitalizmi açısından daha geçerli görmektedirler.

Öte yandan sınıf ilişkilerinin yeniden üretimi konusuna ağırlık verilmesi, emek süreci içindeki denetim olgusunun ya da bağımlılık ilişkilerinin çözümlenmesine öncelik verilmesi sonucunu doğurmuştur. Böylece, yalnızca sınıf ilişkileri değil, aynı zamanda sınıf mücadelesi süreçleri de, emek denetim hiyerarşisi ile ilişkilendirilmiştir. Burada sınıf mücadelesinin, devlet siyasetine, devlet ve sivil toplum siyasetlerinin ise, sınıf ilişkilerinin yeniden üretimine indirgenmesine karşı çıkan bazı yazarlar, yeni sınıf mücadelesi stratejileriyle farklı bir siyaset anlayışının önünü açmışlardır.

Bundan sonraki sayfalarda, günümüz Marksistlerinin kapitalist sınıf ilişkilerinin dönüşümüyle ilgili savları ve bu savlara yönelik Weberci eleştiriler değerlendirilecektir. Böylece, emek sürecinin ve sınıf ilişkilerinin gelişim doğrultularına ilişkin bazı ipuçları elde edilmeye çalışılacaktır. Önce, sınıf ilişkileri üzerinde dışsal bir unsur olarak rol oynayan uluslararası toplumsal iş bölümü yapısındaki değişiklikler ve sınıf yapısı üzerinde etkide bulunan teknolojik gelişme süreçleri üzerinde durulacaktır. Ardından, sermaye birikim süreçlerinin değişmesi ile bunun emeğin örgütleniş biçimleri üzerindeki etkisi incelenecektir. Böylece, tekelci aşamada gerçekleşen gelişmelere koşut olarak kapitalist sınıf yapısında gözlenen değişiklikler, çeşitli yönleriyle ortaya konmaya çalışılacaktır.

2. Uluslararası İş Bölümü Yapısının Değişmesi

Günümüzde eşitsizliklerin yalnızca ulus-devletlerle sınırlı kalmadığı, ayrıca bölgesel ve küresel eşitsizlikler ile bunlardan kaynaklanan çatışmaların da sınıf yapıları üzerinde etkide bulunduğu bilinmektedir. Bu yüzden uluslararası iş bölümü yapısıyla ilgili değişikliklerin, dışsal bir etmen olarak sınıf çözümlemelerinde hesaba katılmasında yarar vardır.

Önce, sınıf içi bölünmeyi artıran bir etmen olarak ulusal ve uluslararası işçi sınıfı arasında 1960'lardan sonra artan gerilimden söz etmek gerekir. Amin ve Emmanuel başta olmak üzere "üçüncü dünya" yazarlarının sermayenin uluslararası hareketine ve bunun ulusal sınıf çatışmaları üzerindeki etkilerine ilişkin görüşleri, pek çok sınıf kuramcısını etkilemiştir. Özellikle ekonomik mülkiyetin merkezîleşmesinin, emek sürecinin uluslararası ölçekte bütünleşmesinde ve eklemlenmesinde oynadığı rol kapsamlı olarak tartışılmıştır (Foster Carter, 1984).

20. yüzyıl boyunca, bir yandan uluslararası iş bölümünden kaynaklanan bağımlılık ilişkilerinin sürdüğü, öte yandan metropol ülkelerle bağımlı ülkeler arasında iş gücü nitelikleri açısından var olan farkın, metropoller lehine iyice açıldığı görülür. Örneğin ileri teknolojiyi ve bilgiyi kullanan veya üreten, yüksek derecede otomasyona bağlı nitelikli iş gücü ordusu endüstrileşmiş ülkelerde gelişirken, yarı nitelikli ve niteliksiz oranı yüksek bir emek ordusunun bağımlı ülkelerde yığıldığı gözlenir. Uluslararası düzeyde gerçekleşen bu emek farklılaşmasının, sınıf içi çelişkilerin geleceği üzerinde ne gibi bir etkide bulunacağı, çağdaş sınıf kuramcılarının gündeminde önemli bir yer tutmaktadır.

Araştırmacılar, ulus-devlet ile tarihsel olarak belli bir özdeşlik içinde gelişen kapitalizmi, uzunca bir süre ulusal ekonomi-

ler bağlamında incelemişler, dolayısıyla sınıf çözümlemelerini ulusal çerçeveyle sınırlamışlardır. Örneğin "korporatist" kuramcılar (Goldthorpe, Pahl, Winkler, Jessop, Crouch), gelişmiş ülkelerde örgütlü emeğin ulusal ekonomi ve ulusal çıkarlarla bütünleşmesi olgusu üzerinde durarak, sınıf ilişkilerini hemen hemen tümüyle bu bağlamda değerlendirmişlerdir. 1960'lardan sonra "kalkınma" sosyolojisinin katkılarıyla, ulusal düzeydeki ekonomik ve siyasal sınırların öneminin azalmakta olduğu görülmüş ve sınıfların, özellikle işçi sınıfının uluslararası arenada oynadığı rol tartışılmaya başlanmıştır. Başta "bağımlılık okulu" yazarları olmak üzere "üçüncü dünya" kalkınmacılarının büyük bir bölümü, hem sermayenin uluslararası hareketinin ve uluslararası rekabetin, sınıf çatışmasını nasıl ulusal sınırlar içinde hapsolmaktan kurtardığını, hem de sınıflar arasındaki ilişkilerin, ulusların dünya pazarındaki yerleri tarafından nasıl belirlendiğini açıkça ortaya koymuşlardır. Ayrıca bu yöndeki çalışmalar, bir yandan ulus düzeyinde sınıflar arası çıkar çatışmalarının yerini kısmen de olsa alan ve gittikçe uluslararası ölçeğe yayılan sınıf içi karşıtlıkların önemine işaret etmiş, öte yandan uluslararası etmenleri ve çok uluslu sistemleri hesaba katmayan bir politikanın baştan başarısızlığa mahkûm olduğunu göstermiştir.

Uluslararası sermaye hareketleri, emek gücünün de uluslararası düzeyde hareket etmesini beraberinde getirmiştir. Nitekim yüzyılın ikinci yarısında, Güney ülkelerinden gelişmiş ülkelere doğru yoğun bir iş gücü göçü gerçekleşmiştir. Bununla birlikte bu gelişme, emeğin bütünleşmesini sağlamamıştır. Göç edenler, bir yandan Kuzey'in metropollerinde emek pazarının sürekli üyelerini oluştururken, öte yandan iş gücünün uluslararası ölçekte parçalanmasına neden olmuşlardır. Sonuçta, hem sınıf içi çelişkilerin derinleşmesine yol açılmış, hem de emperyalistler arası rekabetin faturası bir kez

daha işçi sınıflarına çıkarılmıştır. Böylece Kuzey ile Güney arasındaki her yeni bağımlılık ilişkisinin, gerçekte işçi sınıflarının ödeyeceği bedeli daha ağırlaştırmaktan öteye gitmediği bir kez daha anlaşılmıştır.

Uluslararası toplumsal iş bölümünün ilk biçimi, Güney'den Kuzey'e düşük fiyatlı hammadde aktarımıyla başlamış; bunu, ucuz emek aktarımına dayanan yeni bir iş bölümü izlemiştir. Böylece, uzun dönemli bir eşitsiz gelişmenin ilk temelleri atılmıştır. Merkez ile çevre arasındaki eşitsiz ilişki, bir süre sonra Güney'in Kuzey için ürün pazarına dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. Bağımlılık okulu yazarları, Kuzey ile Güney arasındaki eşitsiz gelişmeyi tüm çıplaklığı ile gözler önüne sermişlerdir.[13]

13 Baran ve Frank gibi yazarların "az gelişmişliğin gelişmesi" olarak tanımladıkları bu dönemde, çevredeki artığın metropol ülkelere aktarılmasına dayanan bir uluslararası iş bölümü ilişkisi egemendir (Baran, 1957 ve Frank, 1969). Emmanuel, eşitsiz ilişkiyi, ücretlerin düşük olmasından ötürü sömürü oranlarının yüksek olduğu çevre ürünlerinin uluslararası pazarda değerinin altında satılmasına; buna karşılık yüksek ücret düzeylerinde üretilen merkez ürünlerinin, değerlerinin üzerinde satılmasına bağlamaktadır (Emmanuel, 1972). Amin ise, eşitsiz ilişkiyi emeğin karşılığından doğan farkın, üretkenlikler arasındaki farktan daha fazla olması olgusuna dayandırmaktadır (Amin, 1976). Buna karşın Bettelheim ve Kay, değer yasalarına ve emek gücünün değeri olan ücretlere dayanan daha farklı çözümlemeler yapmışlardır (Bettelheim, 1972; Kay, 1975). "Bağımlılık" okulunun az gelişmişlik yaklaşımını eleştiren "modernleşme" kuramcıları (Taylor, Culley, Hindess, Bernstein, Brenner, Warren) merkez ile çevre arasında artık aktarımına dayanan çözümlemeleri yetersiz bulmaktadırlar. Bunlar çevre ülkelerinde de belli bir gelişmenin, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra belli bir kapitalistleşmenin gerçekleşmekte olduğunu öne sürerler. "Modernleşmeciler", üretim biçimlerine ve onların eklemlenmesine dayanan çözümlemeler yoluyla, az gelişmişliğin yalnızca dünya kapitalist sistemine bütünleşmeyle açıklanamayacak kadar karmaşık olan yapısını, daha çok pre-kapitalist üretim biçimlerinin yeniden üretimine dayandırırlar (Taylor, 1979; Hindess, 1977).
Burawoy ise, her iki bakış açısının da emek süreçlerini ihmal ettiğini öne sürer. Kendisi Zambia'da, iki ayrı dönemde (sömürge döneminde ve bağımsızlığa kavuştuktan sonraki dönemde) bakır madenleri üzerinde yaptığı karşılaştırmalı araştırmanın sonuçlarına dayanarak, sermaye birikimi süreçlerinin farklılaşmasının, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi üzerinde nasıl etkili olduğunu gösterir (Burawoy, 1987: 209-252). Benzer biçimde Wallerstein da, emeğin denetiminin biçimleri ile üretim biçimleri arasındaki uygunluktan yola çıkarak, bunun kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme açısından oynadığı role işaret eder (Wallerstein, 1974). Bu ve benzeri tartışmalar, emek

1930 bunalımının ardından Latin Amerika'nın popülist rejimlerine damgasını vuran, 1950'lerden sonra ise pek çok Güney ülkesinde yaygınlaşmaya başlayan ithal ikameci büyüme stratejileri, uluslararası toplumsal iş bölümü yapısındaki değişikliklere yeni bir boyut kazandırmıştır. Söz konusu dönemde sanayileşmekte olan ülkeler, sermaye malları üretimi için gerekli kaynak aktarımı sorunlarını bir ölçüde hafifleterek, kısmi gelişme olanakları elde etmişlerdir. Ne var ki bu ülkelerin emek süreçlerinin geriliği, dış pazar olanaklarının sınırlılığı ve dış borçlanma gibi etmenler, ithal ikameci politikaların, uluslararası eşitsiz gelişme dengesinde köklü değişiklikler yaratmasına olanak vermemiştir (Lipietz, 1993: 71-72).

Öte yandan 1960'lardan sonra Kuzey ile Güney arasındaki iş bölümünün yanı sıra, Güney ülkeleri arasında da benzer bir bağımlılık ilişkisi gelişmiştir. Birinci, ikinci ve üçüncü dünya ülkeleri yanında, dördüncü bir dünyanın sözünün edildiği bu dönemde, Taylorizmin ve Fordizmin, yeni biçimler altında[14] Güney ülkelerine yayıldığına tanık oluruz. Sonuç olarak eski uluslararası iş bölümü şemaları tümden ortadan kalkmasa da, bazı önemli değişiklikler gündeme gelmiştir. Örneğin, 1960'lara kadar "üçüncü dünya" ülkelerini, dünya ekonomisinin tarım ve hammadde ürünlerinin ya da ucuz iş gücünün kaynağı olarak gören eski uluslararası iş bölümü karşısında, "üçüncü dünya" ülkelerine dünya pazarına yönelik endüstriyel üretimde bulunma fırsatı veren yeni bir iş bölümü şeması gelişmiştir. "Babbage ilke"sinin dünya ölçeğinde uygulanmasına

---

denetim süreçleriyle siyasal sistem arasında ya da emek denetimi ile uluslararası iş bölümü arasında karşılıklı ilişkilerin varlığını ele almaktadır. Bunlara göre, dünya kapitalist sistemi, devlet aygıtının sınıf yapısı içindeki yerine, sınıf yapısı da, emeğin denetim biçimlerine bağlıdır. Öte yandan emek denetimi de, dünya ekonomisi içindeki konumun sağladığı teknik olanaklara ve fırsatlara sıkı sıkıya bağımlı bulunmaktadır (Wallerstein, 1974: 87; Burawoy, 1987: 246).

14 Söz konusu yayılma, "canlı Taylorizm" veya "çevresel Fordizm" deyimleriyle anlatılmaktadır (Lipietz, 1993).

dayanan böyle bir iş bölümü stratejisi (Cho, 1985: 187), gerçekte üretimin emek yoğun bölümlerinin ayrılmasını kolaylaştıran ve bunların ucuz iş gücünün yoğun olduğu alanlara kaydırılmasını sağlayan yeni teknolojilerin bir gereğidir. Öte yandan üretim ve emek sürecinin uluslararası ölçekte parçalanmasına yol açan böyle bir sistem, gerek gelişmiş ülkelerde, gerek az gelişmiş ülkelerde, sermayenin emek üzerindeki denetimini en üst noktasına çıkarmıştır. Emek maliyetinin sermayenin uluslararası hareketinin en önemli motifi durumuna geldiği böyle bir uluslararası düzen içinde, sermayenin, emeğin pahalı olduğu ülkelerden ucuz ülkelere doğru akışı da hızlanmıştır.

Sermayenin gelişmiş ülkelerden ucuz emek cenneti sayılan ülkelere doğru olan geleneksel hareketini, 1970'lerden sonra tam tersi bir süreç izlemiş ve elektronik, tekstil gibi emek yoğun endüstriler başta olmak üzere sermaye yatırımları, tekrar gelişmiş ülkelerde yoğunlaşmaya başlamıştır. Bunun başlıca nedeni, gelişmiş ülkelerde emek yoğun endüstrilerde otomasyonun artması ve bu ülkelerin emek süreçlerinin bu gelişmeye kolayca uyum sağlayabilmesidir. Böylece, teknolojinin gelişmiş ülkelere sağladığı olanaklar karşısında ucuz emek üstünlüğünü yitiren "üçüncü dünya" ülkelerinin çekiciliği azalmıştır. Sermaye hareketlerinin Güney'den Kuzey'e yönelmesinin bir başka nedeni de, gelişmiş ülkelerde emek süreçlerinin teknolojik gelişmeye bağlı olarak daha çok parçalanmış bulunması, dolayısıyla sermayeye emek üzerinde daha fazla denetim kurma olanağı sağlamasıdır.

Günümüzde "Yeni Dünya Düzeni" olarak anılan uluslararası kapitalizm, *yeni* küreselleşme politikaları ve *yeni* bağımlılık biçimleriyle karşımıza çıkmaktadır. Küreselleşme olgusu henüz tamamlanmamış olsa da (Çin, İran, Irak, Libya ve eski sosyalist ülkeler kısmen bu sürecin dışındadır) veya her ülkenin küreselleşme düzeyleri birbirinden farklı bulunsa da,

uluslararası toplumsal iş bölümü şemaları küreselleşmiş bir dünyayı hedef almaktadır. Bu nedenle sınıf politikalarının, iş gücünün sömürü normlarını uluslararası ölçekte yeniden belirleyen ülkeler arasındaki bağımlılık ilişkilerinden bağımsız oluşturulması olanaksızdır.

Küreselleşme, kimilerinin sandığı gibi kutupsuz ya da tek kutuplu bir dünyayı anlatan bir kavram değildir. Bugün ABD, AB (Avrupa Birliği) ve Japonya arasındaki emperyalist rekabete dayanan "üç kutuplu" küreselleşme, yalnızca sözü edilen merkezler arasındaki ticari mübadelenin değil, aynı zamanda sermayenin bu merkezlerde yoğunlaşmasıyla da kendini göstermektedir. Özellikle şaşırtıcı bir hızla küreselleşen finans kapitalden dolayı egemen bir küreselleşmiş sermaye oluşmuş bulunmaktadır. Bu yüzden merkez ülkeler arasındaki rekabete dayanan bir "dünya ekonomisi" yerine, "bilgisayar çağı"nın gerekleri doğrultusunda oluşacak yeni bir iş bölümü yapısının gelişeceğine kesin gözüyle bakılabilir.

Bugün kendini Yeni Dünya Düzeni olarak sunan uluslararası iş bölümünün anlamı şudur: (1) bilgi üreten, bilimsel bilgiyi ve bilgiye dayalı teknolojiyi kullanan üretim süreçleri Kuzey'de yoğunlaşırken, eski teknolojilere dayanan, hizmet yerine daha çok mal üreten ve emek yoğun nitelikte üretim alanları Güney'de yığılacaktır; (2) kârlılık oranı yüksek, toplumsal ve ekolojik maliyeti düşük ürünler Kuzey'de üretilirken. Güney'de bunun tersi bir gelişme gerçekleşecektir; (3) ürün ve teknoloji farklılıklarına dayanan iş bölümü, iş gücü farklılıklarına dayanan eşitsiz bir gelişmeyle beslenecek ve çok nitelikli iş gücünün istihdamı Kuzey'de gerçekleşirken, niteliksiz ya da yarı nitelikli iş gücü, Güney ülkelerinde birikecektir.[15]

15 Bu konudaki görüşler çeşitlidir. Örneğin, kapitalist birikimin ters yöndeki etkilerinin, Güneyde aktif emek ordusunun toplumsal iktidarının büyümesiyle, buna karşılık Kuzey'de yedek ordunun artan sefaletiyle sonuçlanacağı öne sürülmektedir. Bu görüşün bir uzantısı da, aktif emek ordularının büyü-

Öte yandan gelişmekte olan ülkelerin yeni uluslararası iş bölümü yapısına uyarlanmaları, bu ülkelerdeki istihdamın azalmasına ve kazanılmış işçi haklarında önemli kayıplara neden olacaktır. Çünkü, yeni mikroelektronik teknolojilere duyulan talep, gelişmiş ülkelerde bu yöndeki istihdamı artırırken, gelişmekte olan ülkelerdeki emeği zorunlu olarak tasarruf edecektir. Üretimde ölçek küçülmesinin veya emekten tasarrufun, sendikacılığın, toplu sözleşme düzeninin ve bazı sosyal hakların gerilemesine yol açacağından söz edenlerin sayısı hiç de az değildir. Buna karşılık, işçi sınıfı radikalizminin üçüncü dünya ülkelerinde gelişmesinin koşullarını yaratacak bir uluslararası yeniden yapılanmadan söz edenler de bulunmaktadır (Burawoy, 1987: 7).

Özellikle esnek uzmanlaşmaya dayanan üretim süreçlerinin, uluslararası iş bölümünde yol açacağı değişikliklere ilişkin her gün yeni bir senaryo ortaya atılmaktadır. Örneğin, esnek uzmanlaşmaya dayalı üretim biçimlerinin daha çok Kuzey'de gelişmesiyle kitle üretimi "üçüncü" dünyaya ihraç edilecek, dolayısıyla dünya ekonomisinde "birinci" ve "üçüncü" dünya arasındaki karşılıklı bağımlılığa dayanan yeni bir iş bölümü gelişecektir (Piore ve Sabel, 1984). Buna göre, çok uluslu Keynesci kurumsal çerçeve içinde "birinci" ve "üçüncü" dünya ülkeleri, dünya ekonomisinin talebini düzenleme ve makro ekonomik dengeyi sağlama yolunda ortak bir çıkar paylaşımına yöneleceklerdir. Öte yandan esnek uzmanlaşmayı,

---

mesinin sosyal demokrat stratejilerle, yedek emek ordularının gelişmesinin ise, devrimci patlamalarla sonuçlanacağı yönünde öngörülerin gelişmesidir. Arrighi'in bu tezini kısmen kabul eden, kısmen eleştiren Amin, küreselleşmenin, aktif ve yedek emek ordularını eninde sonunda sistemin tüm bölgelerinde bir arada tutacağını söyler (Amin, 1993: 15). Amin, devrimci patlama olasılıklarının çevrede ve yarı çevrede geçerli olacağına ilişkin düşüncesini korumakta ve küreselleşmenin merkez ile çevre karşıtlığını yeniden üretecek biçimde sürekli bir olgu olmaya devam edeceğini düşünmektedir.

Yeni uluslararası iş bölümü şemasının gelişmekte olan ülkeler açısından sonuçları için ayrıca bakınız, Yentürk (1993).

"üçüncü" dünya için alternatif bir kalkınma stratejisi olarak görenler de çıkmaktadır. Pek çok gelişmekte olan ekonominin, ya "enformel" sektörlerde yoğunlaşmış bulunan küçük ölçekli firmaya yaslanan bir büyümeyi seçmek ya da kitle üretimi biçimlerinde olduğu gibi dar pazar sınırlılıklarından veya beceri ve hammadde kıtlığından kaynaklanan zorunlu esnekliğe dayanan bir gelişme stratejisi izlemek zorunda kalacağı düşünülmektedir. Ne var ki bu tür stratejiler, pek gerçekçi gözükmemektedir. Bunların yaşama geçmesi için belli bazı koşulların varlığı gerekir. Örneğin uluslararası makro ekonomik eşgüdümü sağlayacak etkin mekanizmalar olmaksızın, öngörülen senaryoların gerçekleşmesi hiç kolay değildir (Hirst ve Zeitlin, 1991: 6).

Son olarak, 1970 sonlarından başlayarak dünya ölçeğinde bir olgu durumuna gelen "endüstrileşmeme" sürecinden de söz etmek gerekir. Bu gelişmenin, gerek ulusal işçi sınıfları, gerek uluslararası işçi sınıfı açısından önemli sonuçlara yol açması olasıdır. Gelişmiş ülke endüstrilerinde, özellikle bazı sektörlerde otomatik araç ve gereçlerin insan emeğinin yerini almasıyla başlayan endüstrileşmeme süreci, bugün "üçüncü" dünya ülkelerinin bir bölümünü de etkisi altına almaya başlamıştır (Cho, 1985). Endüstrileşmeme, yalnızca sözü edilen ülkelerde işçi sınıflarının bileşimi ve hareketi üzerinde etkide bulunmakla kalmayıp, aynı zamanda uluslararası işçi sınıfı yapısında da önemli değişikliklere yol açabilecek önemli bir olgudur.

3. Teknolojik Gelişmeler ve Emek Sürecindeki Dönüşüm

Teknolojik yeniliklerin dev adımlarla ilerlediği günümüz dünyasında, toplumsal iş bölümü yapılarındaki değişiklikler kadar teknik farklılaşma süreçleri de incelenmeli ve buna yol açan etmenler saptanmalıdır. Teknik iş bölümü sorunu,

Marx'ın çalışmalarında ihmal edilmemiş olmakla birlikte, sınıfları belirleyen birincil süreç olan toplumsal iş bölümü yapısı kadar ayrıntılı olarak ele alınmamıştır. Son yüzyılda teknolojinin üretim sürecine artan oranlarda girmesine yol açan bilimsel yönetim, teknik devrim, otomasyon ve atomizasyon gibi olgular, bir yandan iş sürecindeki ayrıntılı iş bölümünü geliştirirken, öte yandan türdeşliği bozulmuş, sınıf bilinci açısından parçalanmış bir işçi sınıfının doğuşuna yol açmıştır. Bu nedenle teknolojik gelişme ile işçi sınıfının türdeşliği arasındaki ilişki irdelenmelidir.

Kapitalist üretim sistemi içinde çalışanları emek sürecinden soyutlayan ve yabancılaştıran ilişkilerin kökeninde, her şeyden önce artık değer üretimi bulunur. Bununla birlikte yabancılaşmanın artmasında, işçiyi emek sürecinden soyutlayan teknik iş bölümü süreçleri de etkilidir. Çünkü kapitalist üretim ilişkilerinin dayandığı toplumsal iş bölümü, ilk endüstri devriminden günümüze kadar teknik iş bölümü yapılarının da belirleyicisi olmuştur. Bu yüzden Braverman, kapitalist üretim biçiminin, yalnızca üretim ilişkilerinin ve toplumsal sınıf yapısının ortadan kalkmasıyla gerçekleşmeyeceğini, "sosyalist toplumsallaşmanın" aynı zamanda tüm kapitalist meslek yapılarının, nitelik ve beceri biçimlerinin de ortadan kalkmasını gerektireceğini söylerken önemli bir noktaya dikkati çekmektedir (Braverman, 1974).

Teknolojinin son yüzyılda üretim sisteminde gerçekleştirdiği köklü dönüşüm, teknolojinin belirleyiciliği veya teknolojinin göreli bağımsızlığıyla ilgili tartışmaları yeniden güncelleştirmiştir.[16] İlk kez Marx ile Weber arasında gündeme gelen,

16 Endüstri ötesi toplum yazarlarının büyük ölçüde benimsediği teknokratik tarih anlayışı, sınıftan bağımsız bir gelişme gösteren üretici güçlerin ve teknolojinin, toplumsal ilerlemenin motoru olduğu sonucuna varır. En iyi anlatımını Toffler'de (*Üçüncü Dalga, Şok*) bulan teknolojist bakış açısı, endüstriyel gelişmenin, ister kapitalist ister sosyalist olsun tüm toplumlarda yeni teknolojilerin,

daha sonra çağdaş sosyolojide Marcuse ile Habermas arasında devam eden teknoloji tartışmaları, günümüzde endüstri ötesi toplum kuramcıları ve post-Marksistler eliyle yeni bir boyut kazanmıştır. Bu yazarlar arasında yaygın olan teknolojist bakış açısı, teknolojik girdilerin üretime girmesine bağlı olarak üretim ve emek sürecinde ortaya çıkan dönüşümü, genellikle tek yönlü bir değişiklik olarak ele alma eğilimindedir.

Teknolojinin belirleyiciliği görüşü, bir sistem olarak kapitalizmin ve ona özgü emek sürecinin sonsuz ya da kaçınılmaz olduğu yolundaki savlara yol açtığı için kritiktir. Bu tür yorumlar, emek sürecini belli bir üretim tekniğinin ürünü olarak gören ve tek yanlı bir bakış açısıyla ele alan yaklaşımların sonucudur. Oysa teknolojinin tarafsız veya bağımsız bir üretici güç olduğu savı, pek çok açıdan sorunludur. (Aronowitz, 1992: 85-86, Braverman, 1974: 19). Teknoloji, öteki üretici güçlerin durumunda olduğu gibi, kapitalist üretim biçimine özgü belli bir toplumsal ve teknik iş bölümü yapısı içinde yer almakta, dolayısıyla onun tarafından biçimlendirilmektedir. Soruna böyle bakmak, bir üretici güç olarak tekniğin öteki üretici güçler üzerindeki yıkıcı etkisini daha iyi görmemizi, özellikle emek gücü üzerindeki yıkıcı etkisinin, emek sürecinin kapitalist karakterinden kaynaklandığını görmemizi sağlar. Çünkü emek süreci içinde işin parçalanması, insanın üretici kapasitesinin bölünmesi, yabancılaşma, sömürü ve niteliksizleşme gibi olgular, teknolojik endüstriyel süreçlerin zorunlu sonuçları olmaktan çok, artık değer elde etmeye yönelik kapitalist üretim örgütlenmesinin dolaylı sonuçlarıdır.

özellikle enformasyon teknolojisinin kullanımına dayanan bir yakınsamayı (*convergence*) kendiliğinden yaratacağını öngörür. Sınıf mücadelesini açıkça yadsımayan, ancak sınıfların tarafsız gelişen teknolojik süreçlerin yansıması olduğunu düşünenler, kapitalist toplumun, üretici güçlerin gelişimini engelleyen nedenler oluşmadıkça herhangi bir bunalımla karşılaşmayacağı ve böylece sınıf mücadelesinin nesnel koşullarının oluşmayacağı görüşündedirler.

İşte teknolojinin özerkliği düşüncesini tartışmalı kılan en önemli olgu, sermayenin yalnız emeği değil, bilim ve teknoloji dahil her şeyi boyunduruğu altına alma kapasitesini elinde bulundurmasıdır. Bunun için pek çok yazar, Marx'ın "sermaye mantığı" (sermayenin içsel mantığı) dediği bir eğilimin günümüzde daha etkili duruma geldiği ve emeğin yanı sıra bilimi ve teknolojiyi de birer üretim etmenine dönüştürdüğü görüşündedir. Günümüzde teknoloji, büyük ölçüde sınıf egemenliğini sağlayan bir araç, teknolojik yenilikler ise, sermayenin emek üzerindeki denetimini sürdürebilme amacına hizmet eder duruma gelmiştir.

Kapitalist üretim biçimi içinde sermayenin emek süreci üzerindeki denetiminin, yalnızca canlı emekle sınırlı kalmadığı, bilim ve teknolojinin de benzer bir biçimde sermayeye bağımlı duruma geldiği yadsınamaz. Günümüzde bilim, teknoloji ve emek arasındaki ilişki, büyük ölçüde üretim etmenleri arasındaki ilişkiye, kısaca "şeyler" arasındaki ilişkiye dönüşmüştür. Bundan ötürü Braverman, "bilimsel devrim" ile sermayenin emek üzerindeki denetiminin ya da teknik iş bölümünün birbirinden bağımsız düşünülemeyeceğini belirtir. Bilim bile çoğu kez güçlü olanların gücünü artırmaktan ve güçsüzlerin umutlarını boşa çıkarmaktan öteye gitmemektedir (Dickson, 1992: 51, 114). Benzer düşünceye Gorz'da da rastlanır. Yazar, Marx'ın, bilimin sermayenin boyunduruğu altına girdiği yolundaki düşüncesini aynen benimsemekte ve modern dünyada bilim insanlarının "saf" bilimsel çalışma içinde bulunmadıklarını, tersine araştırma etkinliklerinin doğrudan ya da dolaylı olarak üretim süreçlerine bağlandığını öne sürmektedir (Gorz, 1976).

Öte yandan, bilimin ve teknolojinin bazı içsel yasalarının bulunabileceği gerçeği tümden göz ardı edilmemelidir. Bilimsel ve teknik devrimin tamamen kapitalist iş bölümüyle ya da tek-

nolojinin sermaye ile mutlak bir bağımlılık içinde geliştiği öne sürülemez. Bunun yerine bilimsel teknik devrimin sermayenin bir fonksiyonu olarak geliştiği düşüncesine dayanan anlayış, Marx'ın kuramı açısından daha kabul edilebilir bir bakış açısıdır (Aronowitzs, 1992: 97). Üretim sürecinde ortaya çıkan tüm ilişkilerin, üretim biçimi tarafından biçimlendirildiği doğru olmakla birlikte, üretim ilişkilerinden bağımsız bazı ilişkilerin de gelişebileceği kabul edilmelidir. Burawoy, emek süreci içinde iki tür ilişkinin birbirinden ayırt edilmesi gerektiğine işaret eder: İlki, "üretimdeki toplumsal ilişkiler"; ikincisi ise, işin örgütlenmesi üzerinde etkili olan makine ve benzeri araçları ya da teknik girdileri içeren "üretimdeki teknik ilişkiler"dir (Burawoy, 1987: 52). Böyle bir ayrım, teknolojinin, kapitalist olmayan bir toplumsal örgütlenme içinde insan kapasitesi üzerinde yıkıcı etkilere yol açmadan kullanılabilmesinin olanaklı olduğunu göstermesi açısından anlamlıdır.

Teknoloji sorunuyla ilgilenenlerin başında gelen Frankfurt Okulu yazarları, teknik gelişmeyi birikim sürecinin bir fonksiyonu olarak ele almışlardır. Örneğin Adorno ve Marcuse, kitle kültürünün ortaya çıkışını, tamamen sermayenin genişlemesinin bir ön koşulu olarak görmüştür. (Adorno, 1972 ve Marcuse, 1964). Bu okulun öncülüğünde, sermayenin tüm toplumsal ilişkiler üzerinde artan egemenliği ve kapitalist denetimin özü, ayrıntılı bir biçimde tartışılmıştır. Pek çok toplumsal olgunun, örneğin bilincin bile, teknolojik egemenliğin gerekirlikleri tarafından biçimlendirildiği ortaya konmuştur. Bugün, Düzenleme Okulu yazarları eliyle başka bir açıdan gündeme gelen böyle bir bakış açısı, emeğin örgütlenmesi başta olmak üzere üretim sistemi içindeki tüm gelişmeleri, sermayenin birikim süreçlerinin birer fonksiyonu olarak değerlendirmektedir. Oysa daha önce de belirtildiği gibi, emeğin toplumsal örgütlenmesinin tamamını, özellikle üretimin teknik süreçlerini,

ideolojiyi ve kültürü ya da bilincin gelişmesini, tümüyle sermaye birikim süreçlerinin dolaysız bir sonucu olarak görmek doğru değildir. Emeğin, kültürün ve bilincin, sınırlı da olsa belli koşullar altında göreli bir özerkliğinin bulunabileceğini kabul etmek, Marksist toplum kuramı açısından daha geçerli bir düşüncedir (Aronowitz, 1992: 83).

Son yıllarda yapılan pek çok araştırmada, kapitalist toplumda ve sınıf ilişkilerinde gerçekleşen değişikliklerin, üretim süreciyle sınırlı olarak ele alınmasına karşı bir tutumun geliştiği göze çarpmaktadır. Bunlar, toplumsal dönüşümün ekonomi dışı alanlara yayıldığını ve tüm toplumsal, siyasal, ideolojik süreçlerde bir yeniden yapılanmanın gündeme geldiğini ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi pek çok yazar, yeniden yapılanmayı hâlâ üretim sürecindeki ve emeğin örgütleniş biçimlerindeki dönüşüme bağlamaktadır. Bunlar, sınıf ilişkilerinin yeniden üretimini ekonomik süreçlere dayandırmakta, dolayısıyla toplumsal sistemin yeniden üretimini sağlayan öteki düzeylerin (toplumsal, siyasal, ideolojik, kültürel, moral ve benzeri alanlar) emek ile sermaye arasındaki sömürü ilişkisine doğrudan bağlı olmasa da onun dolayımlı sonucu olan ilişkilerden oluştuğunu öne sürmektedir. Buna karşılık bazı yazarlar, yeniden yapılanmanın ekonomik alan dışında kalan toplumsal, siyasal, kültürel, hatta uluslararası alandaki dinamiklere dayandığı, bu nedenle ancak bu dinamikleri içeren çözümlemelerin, kapitalist toplumun dönüşümüne ilişkin daha global bir tablo sunacağı görüşündedir.

Teknolojinin üretim sürecinde yol açtığı değişiklikler yeni emek örgütlenmeleriyle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda yeni çalışma ilişkileri, yeni pazar stratejileri ve yeni toplumsal uyumlanma süreçleriyle sonuçlanmaktadır. Bu ise iş gücünün istihdamı, çalışma biçimleri, iş becerisi, yaşam düzeyleri ile tüketim normları üzerinde etkide bulunmakta

ve gerek sınıf ilişkilerini, gerek sınıf mücadelesini yeniden biçimlendirmektedir.

Sweezy, Baran, Magdoff, Mandel başta olmak üzere Marksist iktisatçıların çoğu, tekelci kapitalist üretim sürecinde son yüzyılda gerçekleşen değişiklikleri, daha çok sermaye birikimine bağlı olarak ele almışlar ve böylece endüstriyel ve kapitalist gelişmeyi, ürünün hareketi ve üretimin sonuçları gibi unsurlar açısından tartışmışlardır. Söz konusu araştırmacıların çalışmalarında, teknik ve endüstriyel gelişmelerin, üretimin örgütlenmesi ile üretim sürecindeki emek ve sermaye ilişkisi üzerindeki etkileri doğrudan ele alınmamış ve emek sürecinin tekelci aşamada geçirdiği dönüşüm üzerinde pek durulmamıştır. Yeni kuşak Marksistler içinde bu geleneği ilk bozan Braverman olmuş ve sermaye ile emek arasındaki ilişkinin değişen niteliği üzerinde son derece önemli tartışmalara öncülük etmiştir. Günümüz araştırmacılarının, kapitalist emek sürecini genellikle iki yönden ele aldıkları görülür:

(1) Bir bölümü, emek sürecindeki dönüşüm sorununu, sınıf ilişkilerinin yeniden üretiminin temeli olarak ele almakta ve üretim örgütlenmesinde, çalışma koşullarında, iş sürecinde, emeğin niteliğinde ve meslek yapılarında ortaya çıkan değişiklikleri bu açıdan tartışmaktadır. Bu yaklaşım içinde, emeğin ve işçi sınıfının kendi içindeki ayrışması ve emeğin sermayeye olan bağımlılığının artması olgularına yoğun bir ilgi gözlenmektedir. Bu konuda ilk adımı atmış olan Braverman (Braverman, 1974) özellikle Taylorizmin ve Fordizmin biçimlendirdiği emek sürecinin, iş gücünün yapısı ve çalışanların yabancılaşması üzerinde nasıl etkili olduğunu çarpıcı bir biçimde gözler önüne sermiştir. Braverman'dan sonra çağdaş Marksist toplumbilimciler arasında emek sürecine duyulan ilginin arttığı ve gerek emek sürecinin kapitalist özünü tanımlamaya, gerek sınıf mücadelesi açısından taşıdığı önemi sorgulamaya yönelik araştırmala-

rın birbirini izlediği görülür (örneğin Wright'ın, Carchedi'nin, Burawoy'un çalışmaları).

Bu grup içinde farklı yaklaşımlardan söz edilebilir. Örneğin, emek sürecini, yalnızca üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin alanı olarak çözümleyenlerin (Braverman) yanında üretim olgusunun emek süreciyle sınırlanmasına karşı çıkan ve üretim sürecinin aynı zamanda siyasal süreçleri de içerdiğini öne sürenler (Burawoy) çıkar. Üretim ilişkilerini, artık değerin elde edilmesi kadar yeniden dağıtımını da içeren daha geniş bir ilişki sistemi olarak gören Burawoy, üretim ilişkilerini işin örgütlenmesinden, sömürü ilişkilerini ise artık değerin elde edilmesinden ve el konulmasından kaynaklanan ilişkiler olarak ele alır (Burawoy, 1987: 13-14). Burada emek süreci, üretimin siyasal ve ideolojik sonuçlarıyla bir arada ele alınır ve emek rejimleri ile sınıf mücadelesi biçimleri arasında doğrudan bir ilişki kurulur. Öyle ki Burawoy, her bir işletme rejiminin kendine özgü bir üretim politikası ve sınıf mücadelesi biçimi içerdiği düşüncesinden hareketle farklı proleterleşme süreçlerinin farklı mücadele biçimlerine yol açacağını öne sürer (Burawoy, 1987: 111).

(2) Kimi araştırmacı ise, emek sürecini, emeğin üretim araçları çevresinde örgütleniş biçimlerine, sınıf ilişkilerini ise, artık değerin elde ediliş biçimlerine indirgeyerek incelerler. Bu yaklaşım içinde, sermayenin en fazla artık değeri elde etmek için işçinin işi yapış yöntemleri, çalışma hızı, becerisini ve bilgisinin kullanma biçimleri üzerinde tam denetim kurduğu, bunun için de emek rejimlerinde değişikliklere yol açtığı varsayılmaktadır. Emek ile sermaye arasındaki artık değer ilişkinin yeniden üretimini, sınıf ilişkilerinin yeniden yapılanmasının ekseni olarak gören böyle bir bakış açısı, doğal olarak emek ile sermaye arasındaki ilişkiyi belirleyen birikim süreçleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Örneğin bu grup içinde yer alan "Düzenleme Okulu" yazarlarının temel önermesi, gerek emeğin örgütleniş biçiminin, gerek ücretlilik ilişkisinin, sermayenin yeniden üretimi koşullarına bağlı olarak değiştiği yönündedir (Aglietta, Jessop).

20. yüzyılda kapitalist emek süreciyle ilgili olarak gözlenen en önemli değişiklik, emek sürecinin parçalanması ve buna bağlı olarak emeğin kendi içinde farklılaşmasıdır. Bu olgu, bir yanda işin değersizleşmesini, iş gücünün niteliksizleşmesini ve buna bağlı olarak emek ile sermaye arasındaki bağımlılık ilişkisinin derinleşmesini; öte yanda bilimsel ve teknik yeniliklere bağlı olarak yeni iş türlerinin ve nitelik biçimlerinin gelişmesini beraberinde getirir. İşte 20. yüzyıl emek süreçlerine egemen olan bu iki karşıt eğilim, çağdaş sınıf sorunsalının kaynağını oluşturur. Kökeninde kolektif işçinin gelişmesine yol açan beyin ile elin ayrılması olgusunun bulunduğu "proleterleşme" süreci ile "proleterleşmeye karşı koyan" süreçlerin bir arada gelişmesi, günümüz sınıf ilişkilerini karmaşıklaştıran en önemli olgu durumundadır. *Proleterleşme*, emeğin önemli bir bölümünün niteliksizleşmesini, türdeşleşmesini ve sermayeye olan bağımlılığının artmasını; *karşı proleterleşme* ise, çıplak işçiye dönüşmeye karşı her türlü direnme durumunu niteler.

Emek süreciyle ilgili olarak son yüzyıl içinde gerçekleşen bir başka önemli değişiklik, mülkiyet ile yönetim ilişkilerinin birbirinden ayrılması olgusudur. Söz konusu gelişme, hem emeğin bileşimi, hem de emek ile sermaye arasındaki ilişki üzerinde çok önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu değişiklikler, bir yandan çıplak işçinin, üretim ve emek süreçlerinden soyutlanması ve sermayeye olan bağımlılığının artması biçimleriyle, öte yandan sınıfsal konumları tartışmalı bir yönetici emek kategorisinin gelişmesiyle kendini göstermektedir.

Emek ile sermaye arasındaki ilişki üzerinde doğrudan etkide bulunan gelişmeler içinde bir başkası, çağdaş devletin artan rolü ve genişleyen etkinlik alanıyla ilgilidir. Bu da, emek sürecinin örgütlenmesinde ve sınıf ilişkilerinin yeniden üretiminde önemli değişiklikler yaratmıştır. Bundan sonraki bölümlerde, sözü edilen gelişmeler ve bunların sınıf yapısı üzerindeki

etkileri tek tek değerlendirilecektir. Ancak daha önce, emek sürecinin dönüşümüne yol açan gelişmelere kısaca göz atmakta yarar vardır.

Sermaye Birikimi ve Emek Rejimleri
(Taylorist, Fordist, post-Fordist)

Bilim ve teknolojinin ilerlemesine bağlı olarak sermayenin organik bileşiminin artmasıyla birlikte 19. yüzyıl sonlarından başlayarak kapitalist üretim, tekelci sermaye dediğimiz bir birikim sürecine girmiştir. Bugüne kadar yaşadığımız endüstri ve teknoloji devrimlerinin gerisinde, sermaye birikiminde ortaya çıkan bunalımları aşma gereksiniminin bulunduğu kesindir. Söz konusu devrimler, birikim sorununu çözmek için sermaye süreçlerinin dönüşümünü, buna bağlı olarak da artık değer artışını güvence altına alacak yeni emek süreci modellerinin ortaya çıkışını hazırlamıştır.

Kapitalizmin tarihi içinde bugüne kadar başlıca iki sermaye birikimi rejiminden söz edilebilir. Bunların her biri, kendisiyle uyumlu emek süreci modelleriyle bir arada gelişmiştir. Birinci endüstri devrimine bağlı olarak gelişen dönem, sermayenin genişlemesi açısından *yaygın birikim* rejimi olarak adlandırılır. Yaygın sermaye birikimi süreçlerine dayanarak ortaya çıkmış olan kapitalizmin bu klasik döneminde, üretim (başlangıçtaki basit meta üretimi dışarda tutulursa), genellikle manifaktür üretim biçimindedir. Manifaktür üretim döneminde egemen emek örgütlenme biçimlerinin, "despotik" karakterde olduğu görülür. Marx'ın *pazar despotizmi* olarak adlandırdığı bu tür emek örgütlenmesinin tek bir model oluşturmadığı, kendi içinde "otokratik", "patriyarkal", "paternalistik" olmak üzere birden fazla işletme rejimini barındırdığı gözlenir (Burawoy, 1987: 89). Ancak hangi türde olursa olsun ya da hangi adı alırsa alsın, pazar despotizminin

ortak özelliği, emeğin sermayenin mutlak egemenliği altına girmesidir.

Despotik emek örgütlenmesi, rekabetçi kapitalizm koşullarında iş gücünü niteliksizleştiren, çalışanları sermaye sınıfına bağımlı kılan ve emek gücünü üretim sürecine sıkı sıkıya bağlayan bir çalışma düzenine dayanır. Bu rejimde, emek sürecinin parçalanmasına ve mekanizasyona bağlı olarak, becerinin ve uzmanlaşmış bilginin gücün temeli olmaktan çıktığı görülür. Modelin ilkelerini, el ile beynin sistemli bir ayrımı, işin yoğunlaşması ve yeni makinelerin üretimi oluşturur.

Geçen yüzyılın son çeyreğinden başlayarak 1960'lara kadar etkisini koruduğu öne sürülen ikinci endüstri devrimi ise, üretim teknolojisinde yol açtığı değişikliklere bağlı olarak, sermayenin *yoğun birikim* dediğimiz süreçler içinde genişlemesini sağlamıştır. İşte rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçişi sağlayan, doğası gereği sınır tanımayan sermayenin genişleme eğiliminin yol açtığı bu yoğunlaşma ve merkezileşme olgusudur. Sermayenin organik bileşiminin artması, zorunlu olarak belli bazı süreçleri beraberinde getirmiştir: (1) önce, büyük mülk sahipleri tekelci sermayenin liderliği altında birleşmiştir; (2) ikincisi, mülk sahiplerinin çıkarlarının birleşmesi ve sermayenin bütünleşmesi, emek süreçlerinde bir bütünleşmeye ve işçi sınıfının çıkarları açısından bir birlikteliğe yol açmıştır. Böylece işçi sınıfı hareketlerinin genişlemesi, sendikalar biçiminde örgütlenmeler ve zaman zaman geniş mevzilere yayılan sınıf çatışmaları gündeme gelmiştir; (3) son olarak, bir yanda iki sınıflı kutuplaşma süreci yaşanırken, öte yandan sistem içinde teknik iş bölümünün yol açtığı meslek farklılaşmaları ve buna bağlı olarak gelişen yeni toplumsal bölünmeler ortaya çıkmıştır. Örneğin, kamu bürokratları, endüstri teknokratları, tüccarlar, satıcılar, reklamcılar ve benzeri kategoriler, tekelci kapitalist aşamanın yarattığı yeni meslek grupları olarak sahneye çıkmışlardır.

Tekelci aşamada sermayenin genişleme eğilimi, ulusal ve bölgesel sınırları aşan ve uluslararası pazarlara gereksinim duyan yayılma süreçleriyle kendini göstermiştir. Burada, Marx'ın "sermayenin yoğunlaşması" ve "sermayenin merkezîleşmesi" olarak tanımladığı iki olguyu birbirinden ayırt etmek gerekir. Tekelci birikim süreçlerinin birinci ve ikinci teknoloji devrimlerini içeren ilk döneminde, sermayenin yoğunlaşması, daha çok uluslararası niteliktedir. Henüz sermayenin merkezîleşmesinin görülmediği bu dönemde, ulusal emperyalist tekeller arasında mal, hammadde ve sermayeye yönelik bir çekişmenin varlığı gözlenir. Buna karşılık üçüncü teknoloji devrimini izleyen dönemde, uluslararası yoğunlaşma, sermayenin uluslararası ve uluslarüstü merkezîleşmesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde çok uluslu şirketler, büyük sermayenin karakteristik örgüt yapılarını oluşturmaktadır.

Sermayenin merkezîleşmesi, aynı zamanda üretim araçları üzerindeki denetimin de merkezîleşmesine neden olmuştur. Böylece merkezî emredici bir güç ve özel mülkiyet biçimleri gelişmiştir. Söz konusu merkezî mülkiyet yapıları, genellikle iki biçimde gerçekleşmiştir: Ya farklı uluslara ait tekelci şirketler veya büyük işletmeler *bir tek* emperyalist grubun denetimi altında bir araya gelmiştir (General Electric, Firestone, Westinghouse gibi) ya da büyük kapitalist işletmeler ve emperyalist şirketler, bir tek kapitalistin denetimi altına girmeksizin, *ayrı bir* uluslararası veya uluslarüstü şirket içinde birleşmiştir (Dunlop-Pirelli, AEG-Zanussi gibi) (Mandel, 1976: 313, 316, 323).

Sermayenin merkezîleşmesinin ve yoğunlaşmasının gerek ulusal, gerek uluslararası sınıf ilişkileri üzerinde köklü etkileri olmuştur (Sweezy, Baran, Magdoff, 1975: 31). Ulusal düzeydeki etkileri: (1) emek sürecinin toplumsallaşması ve rasyonelleşmesi; (2) teknik değişmelere duyulan gereksinimin artması ve

böylece emeğe duyulan gereksinimi azaltan üretim örgütlenmelerinin gelişmesi; (3) çeşitli pazarlar üzerinde gerçekleşen tekelci denetim yoluyla, çok sayıda üretici arasındaki rekabetin yerine az sayıda üretici arasındaki rekabetin gelişmesi biçiminde sıralanabilir. Kartel, tröst türü dev şirketlerin ortaya çıkması ve finans kapitalin gelişmesi, işte böyle bir sürecin sonucudur.

Sermayenin merkezîleşmesinin uluslararası sınıf ilişkileri üzerindeki etkisi ise, uluslararası iş bölümü yapılarındaki değişiklikler aracılığıyla kendini göstermiştir. Başlangıçta ürün farklılaşmasına dayalı olarak gelişen uluslararası toplumsal iş bölümü, daha sonra teknoloji farklılıklarına dayanan yeni bir iş bölümü yapısıyla sonuçlanmıştır. Günümüzde, gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasında iş gücünün nitelik düzeyleri açısından bir uluslararası toplumsal farklılaşma göze çarpmakta; bu ise, özellikle işçi sınıfının kendi içinde bölünmesi tehlikesini içinde barındırmaktadır. Uluslararası toplumsal iş bölümünün, emeğin uluslararası bütünleşmesi ve uluslararası toplumsal dayanışması açısından kimi olumsuz etkileri bugün bile kendini hissettirmektedir.

Sermayenin merkezîleşmesi, 1960'lardan sonra iş gücünün hem ulusal, hem de uluslararası düzeydeki hareketini büyük ölçüde hızlandırmıştır. Örneğin Batı Avrupa ülkelerinde mülkiyet ilişkilerinde herhangi bir değişiklik gerçekleşmediği halde, İtalya, İspanya, Portekiz, Yunanistan, Türkiye, Yugoslavya ve Fas gibi ülkelerden önemli sayıda iş gücünün Kuzey'e kitlesel olarak göç ettiği görülür. Gerek sermayenin, gerek emek gücünün uluslararası bir merkezîleşmeye yönelmesi, bir yanda çeşitli kapitalist ulusal devletler üzerinde yeni uluslarüstü siyasal örgütlenmelerin gelişmesine, öte yandan ulusal işçi sınıflarından ve onların çıkarlarından bağımsız bir uluslarüstü emek ordusunun oluşmasına yol açmıştır. Sonuç olarak, sınıf içi ve

sınıflar arası çelişkiler çeşitlenirken, toplum içinde birden fazla düzeyde ve birbirinden farklı gerilim alanının doğması kaçınılmaz olmuştur.

Taylorist ve Fordist Sistem

Tekelci sermaye birikimiyle uyumlu emek rejimleri, Taylorist ve Fordist modellerdir. Her ikisinde de ölçek ekonomilere dayanan büyük tekelci üretim sistemleri ve yığın pazarlarına yönelik üretim stratejileriyle bir arada gelişen kolektif ve örgütlü çalışma düzenleri söz konusudur.

İlk kez 19. yüzyıl sonlarında ABD'de mühendislik endüstrisinde gelişen *Taylorizm*, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra pek çok ülke endüstrisinin egemen emek rejimini oluşturmuştur. Sermayenin iş süreçleri ve çalışanlar üzerindeki kesin egemenliğini temsil eden Taylorist üretim örgütlenmesi, ikinci endüstri devriminin temeli olan mekanizasyona ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan aşırı uzmanlaşmaya bağlı olarak gelişmiştir. Takım çalışmasına dayalı mekanik bir hat üzerinde gerçekleşen üretimde iş sürecinin temel normu, emeğin türdeşleşmesi, çalışmanın sürekliliği ve çalışanların itaatidir. Bu açıdan "bilimsel yönetim", üretim sürecindeki sınıf mücadelelerine karşı ilk kapitalist yanıt olarak da değerlendirilebilir (Aglietta, 1979: 114). Burada işin sürekliliğini ve kesin itaati sağlayan, makineler arası iş bölümünü olanaklı kılan "zaman ve hareket" yasalarıdır. Zaman ve hareket bölümü, işlevler arasında eşgüdümü sağlayan ve bunun için çalışma koşullarını ve çalışanları sürekli denetim altında tutan bir yönetim sistemidir.

İkinci endüstri devriminin ürünü olan ve "endüstrileşmenin klasik paradigmasını" temsil eden *Fordizm*, sermayenin yoğun birikim süreçlerinin doruk noktasını simgeler. Toplumsal iş bölümü ve teknik iş bölümü süreçlerinin gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan ve gerçekte Taylorizmin daha gelişkin bir

türünden başka bir şey olmayan Fordist model, kapitalizmin yapısal ve kurumsal örgütlenmesini yeniden biçimlendirmiştir. Böylece, başta üretim ile toplumsal tüketim normlarının birbirine eklemlenmesi olmak üzere, toplumsal ve ekonomik yaşam birbirine sıkıca bağlanmıştır. Keynesci ekonomilerle bir arada gelişen Fordist emek süreçleri, refah devleti kurumları (örneğin toplu pazarlık rejimi ve sendikal örgütlenmeler) aracılığıyla sınıf mücadelesinin de kurumsallaşmasını sağlamıştır. Böylece ücretli emek, yalnızca üretim ve emek süreçleri içinde değil, tüketim başta olmak üzere yaşamın her alanında sermayenin yönetimi altına girmiştir. Bu açıdan Fordizm, teknik iş bölümünün toplumsal iş bölümü tarafından belirlendiğini öne süren Marksist tezin, 20. yüzyıldaki en çarpıcı kanıtlarından birisidir.

Üretimde bir dizi değişikliğe yol açan Fordist model, yarı otomatik üretim hattına dayanır. Yarı otomatik üretim hattında işin ve emeğin yoğunluğu çok artmıştır. Böylece tek ve aynı tür emek süreçleri yoluyla üretimde yatay bir bütünleşme gerçekleşir ve göreli artık değerin artışı için en elverişli koşullar oluşur. Gerek nesnelerin hareketindeki zamandan, gerek emek gücünden tasarruf sağlayan yarı otomatik üretim hattı, bugüne kadar sermayenin organik bileşimini en fazla artıran sistem sayılır. Kafa ve kol emeği arasındaki ayrımı derinleştiren yarı otomatik süreçler, işin mekanizasyonu ve emeğin yoğunlaşması için birebirdir.

Son derece özel ve tek amaçlı makineler ile eğitimsiz ve niteliksiz iş gücü kullanımına dayanan sistem, makine ile işçi arasında sürekli ve değişmez bir ilişki kurarak, çıktının standartlaşmasını sağlamıştır. Ayrıntılı iş bölümünü sağlayan iş örgütlenmesi, üretim öncesi ve sonrası süreçlerin birbiriyle ilişkisini koparak, denetim ve karar alma erkini tümüyle emek sürecinin dışına çıkarmıştır. Burada işler arasında karmaşık ilişki ağ-

ları yerine, ara malların emek birimleri arasında ileri geri hareketini öngören yatay bir bütünleşmenin bulunması, çalışanların da birikim süreçleriyle bütünleşmesini kolaylaştırmıştır.

Öte yandan tümüyle yatay bütünleşme ilkesine dayanan makineli sistemin işleyiş kuralları ile iş konumlarına göre çalışma ilişkilerini düzenleyen bir iş örgütlenmesi, üreticilerin çalışma koşulları ve çalışma ritmi üzerindeki tüm denetimlerini yitirmelerine neden olmuştur. Çalışanları tamamen birikim yasalarına bağlayan Fordist model, bu özelliğinden dolayı bilimsel ve teknik ilerlemeyi emek karşısında gerçek bir güç durumuna getirmiştir (Aglietta, 1979: 118). Elektrik enerjisine dayanan yüksek kapasiteli motorlar aracılığıyla emek süreci bölümlerinin bütünleşmesini kolaylaştıran sistem, bireysel işçinin çalışma ritminin ve ürün normlarının sıkı bir biçimde izlenmesini sağlamıştır.

Ne var ki Fordist rejim, 1960'ların sonlarından başlayarak kendi hedefleriyle çelişen yan etkilerle yüz yüze gelmiştir. Özellikle "insan kapasitesinin yıkımı" olarak görülebilecek aşırı mekanizasyona dayalı iş örgütlenmesi, işlerin parçalanmasına ve çalışmanın yoğunlaşmasına, dolayısıyla çatışmaların derinleşmesine ve göreli artık değerin azalmasına yol açmıştır (Aglietta, 1979: 162, 383-384). Çünkü üretici güçlerin gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan emek gücünden göreli tasarruf, bir yandan göreli artık değeri yükseltirken, öte yandan artık değerin gerçekleşmesinin öteki koşullarını yok etmiştir. Gelişmiş ülkelerin çoğunda görülen yüksek oranlarda işten ayrılmalar, işten kaytarmalar ve sık sık gündeme gelen grevler, sistemin etkinliğini büyük ölçüde sınırlamıştır. Çalışanların Fordist çalışma biçimlerine gösterdikleri pasif tepkiler bile, ücret ilişkisi üzerinde olumsuz etkide bulunmuştur. Sonunda sömürü ilişkilerinin yeniden üretiminin yol açtığı sorunlar, yeni bir birikim rejimini zorunlu kılmıştır.

Fordist sistemin etkinliğini sınırlayan bir etmen de, üçüncü endüstri devriminin ikinci endüstri devriminin paradigmasına karşıt bazı gelişmelere yol açmasıdır (Türkcan, 1992: 172). Gerçekten 1960'larda elektronik, nükleer fizik ve modern iletişim teknikleri alanında gerçekleşen yenilikler, 1970'lerdeki pek çok değişikliğin kaynağı olmuştur. Esnek stratejileri öngören üçüncü endüstri devrimi, "endüstri ötesi toplum paradigması"[17] ile bilgi, bilişim ve hizmet toplumlarının temellerini atmış, daha önemlisi "esnek üretim sistemlerinin" ve "bilgisayarla tümleşik üretim" biçimlerinin gelişmesini sağlayan mikro teknolojilerin yaratıcısı olmuştur.

17 20. yüzyılın ikinci yarısındaki sınıf ilişkilerinin, kapitalist geçmişlerinden tümüyle koptuğunu öne süren endüstri ötesi toplum yazarları, görüşlerini özellikle Fordizm sonrası süreçlerin yol açtığı yeni üretim ve toplumsal örgütlenme biçimlerine dayandırırlar. Öncülüğünü Bell, Aron, Dahrendorf, Touraine, Marcuse, Habermas gibi yazarların yaptığı "endüstri ötesi toplum", bugün ABD, Almanya, Japonya, İngiltere ve Fransa gibi ülkeleri içine alan ve Kuzey yarımküreyi tanımlayan bir sistem olarak kabul edilmektedir.
Endüstri ötesi toplum, manifaktürün veya mal üretiminin yerini hizmetlerin (hizmetlere dayalı iş ve mesleklerin) almaya başlamasıyla ortaya çıkan bir toplum olarak tanımlanabilir. Burada hizmet sektörü geniş anlamda kullanılmakta olup, beyaz yakalı iş gücünün tüm biçimleri (ticaret, bankacılık, sigorta ve alım satım işleri ile personel, bakım ve endüstri hizmetleri, genel kamu hizmetleri gibi) içerilmektedir. Başka bir deyişle endüstri ötesi toplum, kol gücünden çok bilgi edinmeye ve kullanmaya, fizik kapasiteden çok "titre" dayanan işlere dayanan bir üretim sistemini simgelemektedir. Bell, mülkiyet sahipliğinin endüstri toplumlarında oynadığı role benzer biçimde, endüstri ötesi toplumlarda da bilgi sahipliğinin önemli bir güç kaynağı olduğunu vurgulamakta; bunun için, bilginin, özellikle kuramsal ve soyut bilginin yeni biçimlerinin giderek önem kazandığı bu toplumları, bilgi toplumları olarak adlandırmaktadır (Bell, 1960). Ancak bilginin üretim tekniğine uygulanmasının yeni bir olay olmadığı düşünüldüğünde, endüstri ötesi toplumları bilgi kullanımı açısından değil, bilgiye dayanan teknik gelişmenin türü ve önemi açısından tanımlamak daha doğrudur.
Düşünürleri, endüstri ötesi toplumu, nüfusun önemli bir bölümünün teknokrat olduğu bir toplum olmaktan çok, teknokratların, endüstrinin yönetiminde, ekonomi ve siyaset alanında temel kararların alınmasında otorite haline geldikleri bir toplum olarak tanımlarlar. Teknokrat sözcüğü ise, teknik uzmanlık olarak değil, genel bir teknik eğitim geçmişine sahip bulunan, ayrıca ekonomi ve siyasetin yönetiminde teknokratik dünya görüşünü egemen kılan kişileri tanımlamak için kullanılmaktadır. Örneğin, Touraine'in deyimiyle "teknokratlar", endüstri ötesi toplumun yeni egemen sınıfından başka bir şey değildir.

Post-Fordizm

Küçük ölçekli, az sayıda çok nitelikli iş gücü talep eden ve kitle üretiminden uzaklaşan yeni iş örgütlenmeleri, kimilerince Fordist ilkelerin devamı niteliğinde olmak üzere "neo-Fordist" (*yeni Fordizm*), kimilerince yepyeni bir iş düzeni ve örgütlenme ilkesi geliştirdiği gerekçesiyle "post-Fordist" (*Fordizm sonrası*) olarak nitelenmektedir. Gelişmekte olan yeni emek süreci, esnek uzmanlaşmaya dayanan bir üretim sistemidir. Esnek uzmanlaşma yaklaşımı, Amerikalı araştırmacılar Piore ve Sabel'in (Piore ve Sabel, 1984) geliştirdiği ve daha çok akademik çevrelerde yankı uyandıran bir görüştür. Bazı yazarlar (örneğin Elam: 1990) tarafından, tarihsel değişimi piyasadaki değişimlere bağlaması açısından yeni Smith'çi bir yaklaşım olarak tanımlanan esnek uzmanlaşma, kitlesel üretim ile zanaat üretimi arasındaki ayrıma dayanan bir örgütlenme biçimidir. Bir bölüm yazar tarafından (Hirst ve Zeitlin: 1991) ise, ideal tipik modeller olarak değerlendirilen esnek uzmanlaşma, post-Fordizm ve düzenleme kavramlarıyla kimi benzerlikler taşımasına karşın, endüstriyel değişmenin çözümlenmesinde çok farklı bir kuramsal yaklaşımdır.

1970'lerden sonra ortaya çıkan ve "post-Fordizm", "esnek uzmanlaşma" ve "esnek birikim" terimleriyle anlatılan değişikliklerin içeriğiyle ilgili tartışmalar, "esneklik" kavramı üzerinde birleşirler. Esnekliğin, emek süreci, emek pazarı, devlet müdahalesinin azalması ve son olarak coğrafi hareketlilik ile ilgili boyutları vardır. Esnek uzmanlaşma denildiğinde, teknoloji, kurumlar ve politikalar arasında karmaşık ve çeşitlenmiş ilişkileri tanımlayan, başka bir deyişle toplumsal ilişkiler arasındaki bağlantıların karmaşıklığını vurgulayan ve endüstriyel değişmeyi daha çok stratejik tercihler ve oluşsallık bağlamında değerlendiren bir kuramsal bütün anlaşılmaktadır. Burada, kitle üretimi ile esnek uzmanlaşmanın teknolojik paradigması

farklı toplum modellerini simgeler.[18] Zanaat üretimi veya esnek uzmanlaşma, kitle üretiminin tersine, esnek, genel amaçlı makine ve nitelikli iş gücü kullanımına dayanan geniş yelpazeli ticari ürünlerin üretimidir. Esnek uzmanlaşmanın toplum modeli ise, her toplumsal dünyanın pek çok olasılıklar içerebileceğini ve egemen paradigma yanında öteki seçeneklerin de söz konusu olabileceğini kabul eder.

Esnek uzmanlaşmanın kurumsal düzenlemesi, post-Fordist düzenlemelerden tümüyle farklıdır; esnek uzmanlaşma, küçük ve orta büyüklükteki firmaların "endüstriyel alanlarına" ve geniş çaplı yerinden yönetim ilkesine göre işleyen şirketlere veya gruplara dayanır. Bununla birlikte esnek uzmanlaşma, teknolojinin ya da pazarın belirleyicisi değildir. Bu konudaki yanlış anlamanın gerisinde, esnek uzmanlaşmanın, post-Fordistler arasında yaygın olarak kullanılan ve emek pazarının düzensizliğini anlatan esneklik kavramıyla karıştırılması vardır. Öte yandan mülkiyet yoğunlaşmasına karşı olan esnek uzmanlaşma, küçük firma tercihi kuramı da değildir. Daha çok arz yanlı bir radikal politika olan esnek uzmanlaşmanın kurumsal çerçevesinin korporatist bir nitelik taşıdığı söylenebilir.

Söz konusu yaklaşımlar arasındaki bir diğer önemli fark, sınıf çatışması konusunda gündeme gelir. Esnek uzmanlaşma, çatışmanın varlığını yadsımaz; buna karşılık yalnızca işçi

18 Bazı yazarlar (örneğin Piore ve Sabel), esnek uzmanlaşmanın sonuçlarıyla ilgili olarak, uluslararası iş bölümü yapısında ortaya çıkabilecek olası senaryolardan söz ederler. Bunlara göre, gelişmiş ekonomilerin esnek uzmanlaşmaya yönelmeleriyle kitle üretiminin üçüncü dünyaya ihracı gibi bir olgunun söz konusu olması, dolayısıyla dünya ekonomisinde, özellikle birinci ve üçüncü dünya arasında yeni karşılıklı bağımlılık biçimlerinin doğması olasıdır. Böyle bir düşünceden yola çıkarak, esnek uzmanlaşmanın, üçüncü dünya için alternatif bir kalkınma stratejisi olarak öngörülmesine kadar varılır. Pek çok gelişmekte olan ekonominin temelini oluşturan "enformel" sektörde yoğunlaşmış olarak bulunan küçük ölçekli firmaya dayanan bu tür stratejiler yoluyla, dar pazar sınırlılıklarının veya iş gücü ve hammadde kıtlığının aşılmasının olanaklı olduğu öne sürülür (Piore ve Sabel, 1984).

ve işveren gibi ekonomik aktörler arasındaki çatışmayı değil, aynı zamanda firmalar ve onların altındaki birimler arasında ortaya çıkan çatışmaları da içeren bir bakış açısı sunar. Bu yüzden esnek uzmanlaşma yaklaşımına göre (post-Fordizmin tersine) toplumsal ve siyasal özneler, üretim yapısından türetilemez (Hirst ve Zeitlin, 1991: 8). Düzenleme Okulu ise, esnek uzmanlaşmadan farklı olarak (buna karşılık post-Fordizme benzer bir biçimde) toplumsal ve siyasal çatışmaları, sermaye birikiminin her bir evresinde artık değerin gerçekleşmesini güvence altına alacak düzenleyici kurumların temeli olarak görmekte ve sınıf mücadelesinin öznelerini, çatışma süreci içinde tanımlamaktadır. Çünkü bu okula göre, kapitalizmin gelişimi, birikim rejimleriyle çatışmayı düzenleyen biçimlerin bir bileşimi olarak gerçekleşmektedir. Söz konusu düzenleme biçimleri, para ve kredi ilişkilerini, ücret ve emek ilişkisini, rekabetin türünü, devlet müdahalesinin biçimlerini ve efektif talep unsurlarını, başka bir deyişle tüketim normlarını içerir. Öte yandan Düzenlemeci yazarlar, genellikle klasik Marksizmin kapitalizm çözümlemesini kabul etmedikleri için, Yeni Keynesci genişleme programlarına ağırlık veren ve kapitalizmin küresel bir sistem olarak büyümesini ve istikrarını öngören politikalar önerirler.

Fordizm sonrası süreçlerin ortak özelliği, "yeni manifaktür" ya da "yeni zanaat" denilebilecek biçimde kitlesel olmayan üretim stratejilerine dayalı bir iş örgütlenmesine dayanmasıdır. Bunun gerisinde endüstri ötesi devrime bağlı olarak gelişen teknolojik ve endüstriyel süreçler bulunmaktadır. Bunlar şöyle sıralanabilir (Birnbaum, 1973: 393-394):

(1) Üretim teknolojisinde yaygın, ancak Taylorizmden farklı bir otomatikleşme; kısaca bilgisayarlaşmış üretim ve yönetim tekniklerine dayalı bir gelişme,

(2) Üretim teknolojisinin değişmesinin, başta emek gücünün bileşimi ve üretim koşullarının değişmesi olmak üzere tüm birikim süreçlerini etkileyecek bir dereceye ulaşması; bunun sonunda, eğitime ve nitelikli iş gücüne duyulan gereksinimin artması, özellikle zihinsel emek yoğun, bilgi üreten endüstrilerde aşırı bir gelişmenin gerçekleşmesi ve geleneksel iş gücünün giderek ortadan kalkması,

(3) Gelişen üretim teknolojisinin, endüstrinin örgütlenmesinde de değişikliğe yol açması ve yeni bir yönetici elitin ortaya çıkması; böylece ekonominin, hatta devletin siyasal aygıtının denetiminin büyük ölçüde girişimcilerden ve sermaye sahiplerinden teknokratların eline geçmeye başlaması.

Endüstri ötesi toplumun ortaya çıkmasını sağlayan sürecin bununla sınırlı kalmayacağı, kültürde, iletişim teknolojisinde, çalışma ahlakında gerçekleşecek bir dizi başka devrimle tamamlanacağı, endüstri ötesi toplum kuramcılarının savları arasındadır. Böylece, yalnızca üretim veya emek sürecinin maddi koşullarında değil, sınıf bilinci gibi olgularda da önemli değişikliklerin gündeme gelmesi beklenmektedir. Kimileri ise daha ileri giderek, yalnızca hizmet üretiminin egemen duruma geleceği bu tür toplumlarda, meta üretiminin, dolayısıyla değer ve artık değer yaratan çalışma türlerinin tümden ortadan kalkacağını ve bir tür sınıfsız topluma ulaşılacağını bile öne sürerler.[19] Böyle bir tartışma ortamı içinde Weber'in rasyonalizasyon kavramını yeniden güncelleştiren endüstri ötesi toplum kuramcıları, tekniğin artan egemenliği sonucu bürokratik, rasyonel örgütlenmenin tüm toplumsal yapıya yayılacağı görüşündedirler. Böyle bir öngörüden hareketle tamamen bürokratik örgütlenmeye dayalı yeni tür bir toplumsal sistemin,

19 Endüstri ötesi toplumun örgütlenişi üzerine E. Türkcan'ın deneme niteliğindeki çalışması ile K. Boratav'ın Türkcan'ın "ütopyası" üzerine görüşleri için bakınız, Türkcan (1991: 105-113) ve Boratav (1991: 115-119).

hatta sınıfsal özünden sıyrılmış toplumsal ilişkilerin gelişmesini kaçınılmaz görürler.

Kapitalist üretimin tarihinde yeni bir evreyi gösteren Fordizm sonrası süreçler, öncekilerden farklı olarak yalnızca emek sürecinin değil, aynı zamanda yaşam biçiminin de yeniden örgütlenmesini ve bu yolla kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden yapılanmasını öngören *yeni* bir paradigmadır. Burada emek sürecinin örgütleniş ilkesi, sayısal otomatik üretim ve denetim yoluyla işlerin yeniden birleştirilmesi ve böylece üretimde belli bir esnekliğin sağlanmasıdır. Esneklik, burada hem kolektif hizmetlerin üretiminde yeni yöntemlerin kullanılmasına olanak veren bir örgütlenme biçimini, hem de insanın çalışırken özgürleşmesini sağlayan yeni bir iş düzenini anlatmaktadır (Aglietta, 1979: 122, 168).

Hiç canlı emek gerektirmeyen otomatik üretim hatlarına dayanan yeni Fordist sistemler, kuramcıları tarafından aynı zamanda üretici güçleri büyük ölçüde geliştiren bir üretim biçimi olarak sunulur. Sistemin, özellikle tasarım, programlama ve bakımla ilgili alanlarda çok yönlü ve nitelikli iş gücü türlerine gereksinim duyduğu kesindir. Sözü edilen bu alanlar, üretim sürecinin bütünü üzerinde bilgi sahibi olan, ürün yenileme, kalite artışı ve araştırma süreçlerinde etkin katılım olanağı bulabilen üreticileri gerektirmektedir. Benzer biçimde, bilimsel bilgiyi üretim sürecinin her aşamasına soktuğu, elektronik girdilere bağlı gelişkin bir donanımı gerektirdiği için yeni Fordizm, bilim ve teknolojiyi de geliştirecektir. Ayrıca işin genişletilmesine, zenginleşmesine, dönüşümlü gerçekleşmeşine ve ürün kalitesinin denetimine dayanan yeni iş düzenlerinde,[20]

20 Burada sözü edilen yeni iş örgütlenmeleri, Fordist sistemde önemli ölçüde verim kaybına yol açan ve hatalı, kalitesiz ürünün üretim yapıldıktan sonra ayıklanmasına ve ayrı bir bakım onarım bölümünde düzeltilmesine dayanan tekniklerin yerini alan denetim biçimleridir. Bunlar, ürünün kalitesini üretim

üretim ilkelerinin ve iş konumlarının yeniden tanımlanmasının, bazı işler ve iş gücü türleri için de yeni olanaklar yaratacaktır (Aglietta, 1979: 11-13, 125).

Oysa esnek uzmanlaşmanın, pratikte bir üretici güç olarak emek üzerinde pek çok olumsuz sonuç yarattığı artık ortadadır. Bir kere, sistemin üretim sürecinin tamamını doğrudan denetlemeye yönelik mekanizmalara dayanıyor olması, çalışanların büyük bir bölümünün iş süreçlerine doğrudan ve kesin bir biçimde bağımlı olmaları sonucunu doğurmuştur. Fordist çalışma biçimlerinden daha köklü bir itaati gerektiren iş düzenleri, rutin süreçlerde belli bir esneklik yaratmakla birlikte, rutin olmayan etkinliklerde emek gücünün yaratıcı kapasitesini büyük ölçüde sınırlamaktadır.

İkincisi, mikroelektronik aksamlı teknolojilerin üretime girmesi, istihdamı büyük ölçüde daraltmaktadır. Çünkü uzun dönemde otomasyon, üretim süreci içindeki işlemsel çalışma türlerini ortadan kaldıracak ve böylece sürekli istihdamı gereksiz kılacaktır. Örneğin, parça başı, hatta saat başı çalışan makine yöneticileri, sürekli istihdam edilen ustabaşıların, kalite gözetimcilerinin ve denetim elemanlarının yerini almaktadır.

Üçüncüsü, karmaşık görevlerin makinelere geçmesiyle ve insanın makinenin basit bir izleyicisi durumuna gelmesiyle, emek iyice niteliksizleşmektedir. Bu öyle bir süreçtir ki, bir yanda belli bir nitelikli iş gücü talebi ortaya çıkarken, öte yanda niteliksizleşme giderek artmaktadır. Örneğin, programlama ve tasarım gibi işlevleri içeren mühendislik bölümlerinin genişlemesi, yeni nitelikli iş türlerinin ortaya çıkmasını zorunlu kılmaktadır. Ayrıca otomatik üretim denetimine dayanan iş

sırasında denetleyen ve hatalı üretimi önceden önleyen "Toplam Kalite Kontrolü", "Kalite Kontrol Çemberleri" gibi teknikler ve işçinin üretim dışında bakım ve onarım işlevlerini yürütecek bilgi ve beceriyle donatılmasını sağlayan "Toplam Bakım" teknikleridir.

bölümünün üretim sürecini çok fazla parçalamasından ötürü, emek kendi içinde aşırı bir bölünmeye uğramaktadır. Özellikle kafa emeği içindeki bölünmeler, nitelikli teknisyenler için yeni iş alanlarını gerekli kılmaktadır. Sonuç olarak, arada sırada iş bulan ve "Mcdonalds" işçiliği diye adlandırılan niteliksiz bir emek kitlesi ile az çok sürekli istihdam olanağına sahip nitelikli, çekirdek iş gücünün bir arada gelişmekte olduğu gözlenmektedir. Dahası az sayıda nitelikli, çekirdek emeğin sürekli iş gücü durumuna gelmesi, hem kitle sendikacılığını ve işkolu sendikacılığını olumsuz yönde etkilemekte, hem de firmayla bütünleşmiş işyeri sendikacılığını cesaretlendirmektedir (Yentürk, 1993: 48).

Son olarak, gerek emeğin kendi içinde bölünmesine, gerek çalışanların emek süreci içinde yoğunlaşmasının önlenmesine koşut olarak, üretim noktasındaki çatışmalar daha kolay denetim altına alınabilmekte ve sendikalizm zayıflatılmaktadır. Bu arada sayısal denetimi sağlayan ve çok pahalı olan transfer hatlarının, ancak çok yüksek ürün düzeylerinde kullanılabilmesi de, sistemin etkinliğini büyük ölçüde sınırlamaktadır.

Sözü edilen süreçlerin kapitalist üretim sistemi içindeki yeri ve sınıfsal özü, çeşitli yazarlar tarafından farklı yorumlanmaktadır. "Düzenleme Okulu", bu emek rejimlerini, üretim örgütlenmesinin biçimlerindeki farklılıktan çok, tüketim normlarındaki ve sınıf mücadelesi deneyimlerindeki farklılıklara göre, kısaca "ücret ilişkisi" açısından değerlendirirler. Aglietta, Berger, Mistral, Lipietz gibi yeni Marksist Fransız iktisatçıların öncülük ettiği Paris Düzenleme Okulu, yeni sermaye birikim süreçlerinin gelişmesini, kapitalizmin ilerlemesinin ekseni olarak görmekte ve emek süreçlerinin dönüşümü sorununu da, sermaye birikim rejimlerindeki bunalımlar bağlamında ele almaktadır. Bu okul, emek rejiminde gerçekleşen dönüşümü, bunalımdan çıkışın bir yolu olarak,

başka bir deyişle ücret ilişkisinin yeniden üretimini sağlayacak mekanizmaların tekrar biçimlenmesi olarak görür. Burada birikim rejimi, sermaye birikimi sürecinin devamını sağlayacak biçimde toplumsal ürünün, tüketim ve birikim arasında paylaşılmasını anlatan bir kavram niteliğinde olup, bunu sağlayacak kurumsal biçimlerin, ilişkilerin ve kurallar bütününün oluşturduğu çerçeveye *düzenleme* adı verilmektedir. Örneğin Düzenlemecilere göre ücret, sermaye ile emek arasındaki ilişkinin en önemli kurumsal biçimlerinden birisidir. Burada ücret ilişkisi, üretim araçlarını, çalışanların denetimini, teknik ve toplumsal iş bölümünü, çalışmanın süreklilik derecesini, toplumsal ücretlerin belirlenmesini ve ücretlilerin yaşam düzeyini temsil eden makro bir kavram niteliğindedir (Jessop, 1990).

Bu yaklaşıma egemen olan düşünce, her birikim rejiminin kendi iç çelişkilerinin ürünü olan bunalımlarla sonuçlandığı; emek sürecindeki her dönüşümün de, kapitalizmin bunalımlarına sınıf mücadelesi süreçleri açısından verilmiş bir fonksiyonel yanıt olduğu yolundadır. Bu çerçevede emek süreci, üretici güçlerin gelişmesi ile sınıf mücadelesi koşullarının değişmesi arasındaki ilişki temelinde çözümlenir, dolayısıyla Taylorist ve Fordist dönemler, tekelci aşamada kitle üretimi olmaksızın yoğun birikim ve kitle üretimi ile bir arada yoğun birikim olmak üzere birbirinden ayırt edilir (Aglietta, 1979). Bu arada, konuyu pazarın yeniden düzenlenmesi açısından tartışan ya da esnek uzmanlaşmaya dayalı zanaat üretimini, üretim araçları üzerinde emekçilerin denetimini artıran yeni bir emek süreci olarak değerlendiren yaklaşımlar da (yeni Fordist) bulunmaktadır (Piore ve Sabel, 1984: 28-35).

Bu gelişmeyi daha çok Fordizm sonrası (post-Fordist) bir model olarak görenler ise, günümüzde Fordist sistemin tarihsel çerçevesinden köklü bir kopuşun yaşanmakta olduğu ve

farklı bir örgütlenmenin kaçınılmaz duruma geldiği görüşünde birleşirler. Bunlar, gerek Düzenleme Okulu yazarlarının, gerek esnek uzmanlaşma kuramcılarının kimi kavramlarını kullansalar da, çözümlemelerini çok farklı bir çerçeveye oturturlar. Bu bakış açısını benimseyen kimi yazarlar, Keynesci ekonomi politikalarıyla uygunluk içinde yürüyen Fordist üretim sisteminin, türdeş, erkek nüfus ağırlıklı ve tam gün çalışan bir işçi sınıfı ile büyük endüstriyel işletmelere dayanan belli bir toplum tipini, kısaca *endüstri toplumu* nitelediğini öne sürerler. Bunlara göre endüstri toplumu, bir yandan sendikaların ve işçi partilerinin siyasetteki merkezî rolüne öncelik veren, öte yandan geleneksel sosyal demokrasi anlayışı ve refah devleti politikalarıyla yürüyen bir toplum tipidir. Buna karşılık yığın pazarlarının çöküşünü, pazar farklılıklarının belirginleşmesini ve esnek uzmanlaşmaya dayalı üretim örgütlenmesini temsil eden Fordizm sonrası sistem, "ikinci endüstriyel bölünme" sonucunda uluslararası bir yaygınlaşmayı gerçekleştirecek ve dünya çapında bir olgu durumuna gelecek olan *endüstri ötesi toplumu* simgelemektedir.

Marxism Today dergisi içinde yeni Gramsci'ci yazarların öncülük ettiği bir grup, içinde bulunduğumuz yüzyılın toplumsal ve ekonomik biçimleri ile köklü bir kopuşu simgeleyen "yeni zamanlar" dönemine girdiğimizi öne sürmüş ve yeni sol politikalara duyulan gereksinimi anlatmak üzere post-Fordizm kavramını kullanmışlardır. Bu yaklaşımda, Gramsci'nin "Amerikanizm" ya da "Fordizm" olarak tanımladığı (Gramsci, 1971: 277-320) Taylorist dönemin tümüyle sona erdiği görüşü egemen olup, "yeni zamanlar"da, büyük ölçekli ekonomilerin etkinliğine, yığın pazarlarına ve standartlaşmış malların başatlığına dayanan üretim sisteminin yerini, kolektivizmden bireyciliğe, üretimden tüketime, imalattan hizmet sektörüne ve özden biçime doğru kayan bir ekonomiye bıraktığı kabul edi-

lir. Burada, ayrıca yeni siyasal sorunlara sahip ve yeni toplumsal hareketlere dayanan daha akışkan ve değişken postmodern bir toplumun gelişmekte olduğu öne sürülür (Hirst ve Zeitlin, 1991: 8).

Bir başka grup yazar ise, kapitalizmin "örgütlü" olmaktan çıkarak "örgütsüz kapitalizm"[21] diye adlandırılabilecek yeni bir aşamaya geçmekte olduğu görüşünü savunmuşlardır. Bunlar da, kurumsallaşmanın yeni biçimlerini anlatmak üzere post-Fordizm kavramını kullanmışlardır. Bu bakış açısı içinde, 1970'lerden sonraki kapitalist gelişmenin önceki dönemlerden tümüyle farklı bir ekonomik, siyasal, kültürel ve toplumsal seyir izlediğini; yeni tekniklere ve örgütsel biçimlere dayanan gelişmenin klasik Marksist kuramın tanımladığı kapitalist üretim biçiminden tümüyle uzaklaştığını, dolayısıyla sınıflı toplum yapısının çözülmekte olduğunu öne süren savlar yer alır (Lash ve Urry, 1987: 13). "Örgütlü kapitalizm", Fordist ve Keynesci ulusal ekonomik düzenleme modelleriyle özdeşleştirilirken, "örgütsüz kapitalizm", bunların yerini almakta olan yeni bir toplumsal ve ekonomik yapılanmayı anlatmaktadır. "Örgütsüz kapitalizm", bir yanda teknolojik değişmeye, kitlesel pazar talebini kıran zevk ve tercih farklılıklarına ve "üçüncü dünya" üreticileri arasındaki rekabetin artmasına bağlı olan, öte yandan esnek uzmanlaşmaya dayalı bir üretim sürecini zorunlu kılan ve sendikalizmi ortadan kaldıran yeni bir sistemin adı olarak anılmaktadır.

---

21 "Örgütlü" ya da "düzenlenmiş" kapitalizm kavramı, üretimin ve tüketimin, işin ve boş zamanların, hatta devletin, üretim sistemiyle eklemlenmesine dayanan bir toplumsal sistemi tanımlar. 1930'lardan yaklaşık 1960'lara kadar sürdüğü varsayılan bu dönemde, işçilerin kitle üretimi endüstrilerinde sendikalaştıkları, özellikle teknik ve öteki sabit beyaz yakalı mesleklerin durumlarının iyileştiği gözlenir. Ayrıca eğitim olanaklarının en fazla yaygınlaştığı ve tüketim toplumunun tüm yönleriyle genişlediği bir dönemdir (Abercrombie ve Urry, 1983). "Örgütsüz" kapitalizm ise, yukarıda sıralanan özelliklere sahip toplumsal yapılardan uzaklaşmayı anlatan bir kavram niteliğindedir.

Hangi adı alırsa alsın ya da hangi yöntemle çözümlenirse çözümlensin, emeğin örgütlenme modeli, sınıf ilişkileri açısından oldukça önemlidir. Çünkü kapitalist emek rejiminin dönüşümünün gerisindeki temel motif, artık değer üretimini artıracak, dolayısıyla emek sürecinin denetimini kolaylaştıracak mekanizmalar yaratmak olup, üretim ilişkilerinin (sınıf ilişkilerinin) yeniden üretimi hiçbir biçimde bu mekanizmalardan bağışık değildir. Artık değer artışını sağlamak amacıyla emek üzerinde gerçekleşen denetim, birbiriyle ilintili iki süreci gerektirir: İlki, emek sürecinin bölünmesi, ikincisi çalışanların artan bağımlılığıdır. Gerçekten çalışanların üretimde kullandıkları araçlar başta olmak üzere kendi emek güçleri, üretici etkinlikleri ve çıktı ürün üzerindeki denetimlerinin ya da tersten deyişle, üretim ve emek sürecinden soyutlanmalarının ve yabancılaşmalarının ölçüsü, sermayeye olan bağımlılıklarının derecesiyle özdeştir.

Son yüzyıl içinde emek sürecinde gerçekleşen bölünmeler, hemen hemen tümüyle emeğin örgütlenme biçimlerindeki değişikliklerin ürünüdür. Taylorist ve Fordist iş süreçleri, öncelikle kafa ve kol emeğinin birbirinden ayrılmasını doruğa çıkararak, emek sürecini parçalanmış işin basitleştirilmiş bir tekrarına indirgemiştir (Fordizmin birinci ilkesi). Parçalanmış emek sürecini bütünleştirmeye yönelik ikinci ilke ise, çalışanları iş konumlarına yerleştirmeyi amaçlayan kurallara dayandığından, parçalanmayı gidermekten çok daha da derinleştirmiştir. Sonuç olarak üreticiler, çalışma ritmi üzerindeki denetimlerini büyük ölçüde yitirmişlerdir.

Bilindiği gibi, kapitalist üretimin erken dönemlerinde, doğrudan üreticilerin emek süreçleri üzerinde denetimde bulunma olanakları vardı. Bu olgu, uzunca bir süre kapitalist birikim sürecini sınırlayan en önemli faktörlerden birisiydi. Oysa kapitalizmin gelişmesi ve sermayenin artık değerin sürekli

artırılmasına yönelik gereksinimi, emeğin gücünü tümüyle kıracak ve onu sermayeye bağımlı kılacak bir iş ve emek süreci gerektirmektedir. İşte bu gereksinme, fabrikalı üretime geçişle karşılanmıştır. İşçilerin fabrikalarda toplanmaya başlamaları, emek güçleri ve yaptıkları iş üzerindeki bireysel denetimlerini yitirmelerinin başlangıcı olmuştur. Fabrika, işçinin gözetim altında çalıştırılmasının en önemli güvencesi olmakla kalmayıp, aynı zamanda işçinin niteliksizleşmesine ve emek açısından parçalanıp birbirine bağımlı hale gelmesine yol açan teknik iş bölümü süreçlerinin gelişmesinin de temelini atmıştır. Fabrikalı üretim, iş sürecinin önce çeşitli görevler açısından bölünmesini, ardından da söz konusu parçaların eşgüdümü yoluyla bütünün yönetilmesini sağlayan bir çalışma rejiminden başka bir şey değildir.

Öte yandan fabrikalı üretim, gerek emek sürecinin, gerek işçi sınıfının kendi içindeki bölünmesinin, başka bir deyişle üretken olan ve olmayan emek biçimindeki tarihsel bölünmesinin de kaynağıdır. Emeğin bu ikili karakteri, burjuva ekonomisinin büyük ölçüde geçiştirdiği, Marx'ın da sonuçlandırmadan bıraktığı, el ile beynin ya da başka bir deyişle tasarım ile yürütmenin ayrılması olgusunun yarattığı bir durumdur. Üretken emek sermayenin genişlemesi açısından zorunlu olmakla birlikte, artık değerin yeniden dağıtımını gerçekleştiren üretken olmayan emeğin tekelci üretimdeki öneminin giderek arttığı da bir gerçektir.

Kafa ve kol işinin ayrılmasının asıl önem taşıyan yönü, bunun proleterleşme süreci açısından taşıdığı anlam, daha doğrusu işçi sınıfının bütünlüğü açısından oynadığı roldür. Daha somut deyişle, yanıtlanması gereken temel soru şudur: Kolektif işçinin gelişmesi, kimilerinin Marx'a dayanarak öne sürdüğü gibi sermayenin egemenliğini kırmakta ve sınıfsal bütünlüğü artırmakta mıdır? Yoksa emeğin kendi içinde bölünmesini

sağlayarak, çalışanların sermayeye olan bağımlılığını pekiştirmekte midir? Buna bağlı olarak yanıtlanması gereken bir diğer soru ise şudur: Sermayenin artan denetiminin, gerek emeğin yaratıcı kapasitesi, gerek proletaryanın sınıfsal kapasitesi üzerindeki etkileri neler olmaktadır? Aşağıda bu soruları sırasıyla yanıtlamaya çalışacağız.

İş Gücünün Niteliksizleşmesi ve İşin Değersizleşmesi

İşçi sınıfının sermayeye olan bağımlılığının son yüzyılda büyük ölçüde arttığını gösteren çalışmalar, genellikle işin maddi yabancılaşma koşulları açısından değersizleşmesi olgusu üzerinde dururlar. Bu çalışmalarda, teknik iş bölümünün yol açtığı yeni işlerin, meslek türlerinin ve bunlara bağlı olarak gelişen yeni beceri ve iş gücü biçimlerinin, teknolojik girdilere koşut olarak hızla değer yitimine uğradığı görüşü savunulur. Özellikle teknolojinin insan üzerindeki yıkıcı etkilerini araştıranlar, teknik girdilerin iş süreci içindeki işlevlerini tartışmakta ve işin değersizleşmesinin suçunu, neredeyse tümüyle "bilimsel yönetim" ile "bilimsel ve teknik devrim"e yüklemektedirler. Bunlar savlarını, büyük ölçüde Babbage'in 19. yüzyılın başlarında işaret ettiği bir gelişmeye (Babbage ilkesi) dayandırırlar. Babbage, üretimi kolektif bir sürece, işçiyi kolektif işçiye dönüştüren teknik iş bölümü yapısını, işin ve insan emeğinin beyinden ve düşünsel etkinlikten kopmasının gerçek sorumlusu olarak göstermiştir (Braverman, 1989: 41).

Sermayenin artık emeğe el koyma yeteneğini artıran "bilimsel yönetim" ile iş bölümünü kârın maksimizasyonuna bağlayan teknolojik gelişmelerin, emeğin fiziksel ve zihinsel kapasitesi üzerindeki olumsuz etkileri elbette yadsınamaz. Ancak daha önce belirtildiği gibi, gerek bilim, gerek teknoloji, kapitalist üretim sistemi içinde burjuva hegemonyasının gerekleri doğrultusunda işlemektedir. Kapitalist üretim ilişkileri,

yalnızca üretici güçlerin gelişmesini önlemekle kalmamakta, aynı zamanda onları emeğin sermayenin tabiyeti altına girmesine koşut olarak yeniden biçimlendirmektedir. Böylece, teknolojik yenilikler sermayenin tamamlayıcı unsuru durumuna geldikçe, "bilimsel yönetim" de, sermayenin insan emeğinin kaprislerine olan bağımlılığını azaltma işlevini üstlenmektedir. Sonunda, yalnızca sermayenin kârına yönelik bir iş bölümü ve makineleşme olgusu, emek süreci içindeki canlı emeği kaçınılmaz olarak değersizleştirmektedir.

Öte yandan bilindiği gibi, Marx emeğin değersizleşmesini, yalnızca çalışmanın yabancılaştırıcı etkilerine dayandırmamış, aynı zamanda nüfusun büyük bir bölümünün iş bulma güçlüğüyle ilgili bir sorun olarak görmüştür. Bu görüşten yola çıkan günümüz araştırmacıları, makineleşmeye bağlı olarak gerçekleşen ekonomik gelişmenin, bir yandan yeni iş gücüne olan talebi artırırken, öte yandan yedek emek ordularının büyümesine yol açtığını ortaya koymuşlardır (Braverman, 1974: 386-401 ve Lazonick, 1977: 117). Braverman, tekelci dönemdeki gelişmelerin, özellikle "bilimsel yönetim" olgusunun, gerek iş gücünün niteliksizleşmesine, gerek işsizliğe yol açıcı etkilerini somut olarak kanıtlamıştır.

"Sermaye mantığı" kuramının çağdaş uygulayıcıları (Braverman, Marglin ve Stone) emeği, üretim örgütünün bir unsuruna indirgeyen yönetim işlevlerini ayrıntılı olarak incelemişlerdir.

Bu yazarlara göre sermaye mantığının özü, emeğin üretim süreci içinde oynadığı rolü azaltmaktan ibarettir. Braverman, özellikle el ile beynin işlevlerini birbirinden ayıran ve insanları yöneticiler ve işçiler olmak üzere karşı karşıya getiren iş bölümü üzerinde durmuştur. Braverman'ın araştırma bulguları, hem tüm karar alma ve girişim kapasitesinin nasıl üreticiden yöneticiye geçtiğini, hem de bu sürecin sermayenin emek süre-

ci üzerindeki denetimini nasıl güçlendirdiğini ampirik olarak ortaya koymuştur (Braverman, 1974: 63).

Emeğin üretim süreci içindeki rolünün azalması, günümüzde iki biçimde gerçekleşmektedir (Aronowitz, 1992: 90). İlki, ileri derecede rasyonalize olmuş görevlerin uzmanlaşmasına bağlı olarak iş bölümünün basit bir dişlisi durumuna gelen işçinin, emek sürecini bir bütün olarak tasarlamasının ve anlamasının güçleşmesidir. Kapitalist iş bölümü yapısı içinde, planlama ve tasarım işlevlerinin yöneticilerin elinde toplanması, sermayenin, emeği herhangi bir metaya indirgeyerek değersizleştirmesini kolaylaştırmıştır. İkincisi, makinenin emeğin yerine geçmesidir. Makinenin üretime girmesi, işçiyi üretim sürecinden dışlayan (bir anlamda özgürleştiren) bir gelişmenin önünü açmıştır. Böylece emek sürecinin rasyonelleşmesini sağlayan makineleşme, aynı zamanda emeğin parçalanmasını ve üretimden uzaklaşmasını beraberinde getirmiştir.

Bilindiği gibi Marx'ın hemen tüm çözümlemeleri, makineleşmenin zamanla iş gücünün nitelik ve beceri faklılıklarını ortadan kaldıracağını, dolayısıyla emeği türdeşleştireceğini öngörmektedir. 19. yüzyıl endüstri işçilerinin çoğunluğu açısından bu yönde bir gelişmenin gerçekleştiği doğrudur. Buna karşılık 20. yüzyıl işçi sınıfı için durum biraz daha karmaşıktır. Başlarda, teknik yeniliklere ve "bilimsel yönetim" uygulamalarına bağlı olarak işte yetişen yarı nitelikli işçilerin yetiştiği görülür. Böyle bir gelişme, yarı nitelikli kol işçilerinin (makine kullanıcıları olarak) emek süreci içindeki önemlerinin artması sonucunu doğurmuştur. Weber'in "işde yetişen işçiler" diye nitelediği bu kesimin ortaya çıkması, bazı düşünürlerde (Dahrendorf, 1959: 49) yarı nitelikli iş gücünün artacağı, buna karşılık hem niteliksiz, hem de nitelikli işçi kategorilerinin küçüleceği yönünde bir beklentinin gelişmesine yol açmıştır.

Ne var ki, bu tür öngörülerin gerçeklerle uyuşmadığı kısa sürede anlaşılmıştır. Çünkü teknolojik ve endüstriyel gelişmenin beklenmeyen başka sonuçları ortaya çıkmıştır. Yüzyılın ikinci yarısından sonra, bir yandan yarı nitelikli iş gücü türleri hemen hemen ortadan kalkarken, öte yandan bazı sektörlerde ileri derecede nitelikli teknik emeğe (örneğin mühendislere) duyulan gereksinim artmıştır. Özellikle makineleşmenin yaygınlaşması, söz konusu karmaşık makinelerin tasarımı, yapımı, bakımı ve onarımı için nitelikli kafa ve kol emeğini zorunlu kılmıştır. Öte yandan daha geniş sektörlerde ve daha emek yoğun endüstrilerde tam tersi bir süreç gelişmiştir. Burada, iş gücünün önemli bir kesimi açısından ciddi boyutlarda bir niteliksizleşme ortaya çıkmıştır. Özetlemek gerekirse, bu konudaki görüşler oldukça çeşitli ve çelişkili olmakla birlikte, makineleşme ve otomasyonun bir süre için nitelikli iş gücü ve meslek türlerini geliştirdiği, bunu izleyen evrelerde ise, niteliksiz ve işsiz emek orduları yarattığı söylenebilir.

Gerek Marx, gerek çağdaş izleyicileri (örneğin Braverman) emeğin niteliksizleşmesini, kapitalist ekonominin normal işleyişine dayandırırlar. Onlara göre, emeğin sermayenin kesin denetimi altına girmesiyle gerçekleşen kârın maksimizasyonu olgusu, ancak emek sürecinin parçalanmasıyla olanaklıdır. Kapitalist üretim biçiminin emek sürecini basitleştirilmiş işlemlere bölme yönündeki eğilimi zaman içinde daha artmış ve son yüzyılda kapitalist çalışmanın belirleyici özelliği durumuna gelmiştir. Zihinsel süreçlerinden soyutlanmış basit bir el etkinliğine dönüşen emek, gittikçe hem beceriden ve nitelikten, hem de üretim için gereken bilgiden ve üretim sürecinin bir bütün olarak kavranması yeteneğinden soyutlanmıştır. Sonuçta üretim sürecinin gelişmesine ve karmaşıklaşmasına bağlı olarak artan makineleşme ile teknolojik ilerlemeler ve uzmanlaşma, emeği, makinenin kölesi durumuna getirmiştir.

Bu arada bazı yazarların (Doeringer, Gordon, Piore, Edwards ve Reich), emeğin kendi içindeki farklılaşmasını, daha çok emek pazarı açısından çözümledikleri görülür. Bunlar, emek pazarının bölünmesi olgusunu, sınıf karşıtlıklarını zayıflatan ve emeğin türdeşliğini bozan bir etmen olarak değerlendirirler. İşçi sınıfının yoksullaştığı tezine karşı çıkan bu yazarlar, niteliksizleşmenin ve buna bağlı olarak türdeşleşmenin değil, işçi sınıfının bölünmesinin genel eğilim olduğunu, özellikle emek süreci içindeki ırkçılık ve cinsiyetçilikle birleşen denetim biçimlerinin, emek pazarındaki bölünmenin koşullarını hazırladığını öne sürerler (Gordon, Edwards, Reich, 1982).

Batı Avrupalı yazarların emek pazarındaki bölünmeye ilişkin araştırmaları, aşağı yukarı Amerikalı meslektaşlarının bulgularını desteklemektedir. Endüstrileşmiş ülkelerdeki genel eğilim, iç içe gelişen iki süreç tarafından belirlenmektedir. Bir yanda iyi ücret alan ve belli güvencelerle donanmış küçük bir işçi azınlığı gelişmekte, öte yanda ise niteliksiz, yarı nitelikli veya hiçbir güvenceye sahip olmayan geniş bir kesim büyümektedir. Ayrıca, sayıları giderek artan yapısal işsizler ordusunun, bir süre sonra bu ülkelerde üçüncü bir kesimi oluşturmasına büyük bir olasılık gözüyle bakılmaktadır (Berger, Piore, 1980). Bu arada bazı sınıfsal karakter taşımayan unsurların, hem emek piyasasında rekabet koşulları ve iş fırsatları açısından, hem de eğitim ve örgütlenme düzeyleri bakımından eşitsiz bir gelişme içinde bulundukları gözlenmektedir. Özellikle bu unsurlarda yaygın olan ırksal ve etnik duyguların sınıf dayanışması üzerinde etkili oldukları, dolayısıyla işçi sınıfının bilinçlenmesi ya da toplumsal bir özneye dönüşmesi üzerinde olumsuz bir rol oynadıkları belirlenmektedir. Etnik, cinsel ve dinsel unsurların, sınıf içi rekabeti artırma yoluyla emek pazarında neden oldukları kimi bölücü etkiler, günümüzde toplumbilimcilerin üzerinde önemle durdukları konuların başın-

da gelmektedir. Ayrı bir gündem oluşturan bu alandaki tartışmalara burada daha fazla yer verilmeyecektir.

4. Yönetim İlişkileri ile Mülkiyet İlişkilerinin Ayrışması

Sermayenin yoğunlaşmasına bağlı olarak gerçekleşen önemli değişikliklerden birisi de, kapitalist işletmede mülkiyet ile yönetim ilişkilerinin birbirinden ayrılması olgusudur. Geniş ölçekli modern endüstrinin gelişmesine bağlı olarak işin kapitalist denetimi, bir yanda makinelere ve teknolojik süreçlere, öte yanda işveren adına bu işlevi gören yöneticilere ve gözeticilere geçmiş bulunmaktadır. Böylece daha önce mülk sahibi kapitalist tarafından yerine getirilen sermayenin işletilmesi ve yönetilmesi işi ya da emek sürecinin denetimi ve eşgüdümü işlevi, büyük ölçüde mülk sahibinin elinden profesyonel yöneticilerin, teknokratların ve denetleyicilerin eline geçmiştir.

Bu konuda öncelikle, dev anonim şirket yapıları içinde gözlenen iki denetim türünü, yönetsel denetim ile mülkiyetin denetimi olgularını birbirinden ayırt etmekte yarar vardır. Bu ayrım gözden kaçarsa, iki denetim işlevi arasındaki ilişkinin anlaşılması güçleştiği gibi, kapitalist mülkiyet yapılarının ortadan kalktığını ve teknokratların egemenliğine dayanan yeni bir tarihsel dönemin gelişmekte olduğunu öne süren savların haklılığı kabul edilmiş olur. Oysa *İdeolojinin Sonu ve Yönetsel Devrim* tezleri tarafından çağın en büyük devrimi olarak sunulan mülkiyet ile yönetim ilişkilerinin ayrılması olgusunun, ne kapitalist mülkiyet yapısını, ne de sınıf ile mülkiyet arasındaki tarihsel ilişkiyi ortadan kaldırdığını düşünmek olanaklıdır. Bunun bir yanılsama olduğunu anlamak için, sermayenin merkezileşmesi biçimlerinin nasıl birbirine eklemlendiğini görmek gerekir. Çünkü merkezileşme süreçleri incelendiğinde, denetim sorununun hemen her zaman mülkiyet üzerinde temellendiği açıkça

görülmektedir. Örneğin mali merkezîleşme, hemen her zaman sermayenin merkezîleşmesinin egemen biçimini oluşturmuştur. Endüstriyel işletmelerde üretken sermayenin değerlenmesi, parasal sermayeyi elinde tutan ve ücretlilerin tasarruflarını para biçimindeki sermayeye çeviren bir grup olmaksızın gerçekleşememektedir (Aglietta, 1979: 252). Benzer biçimde sermayenin değerlenme stratejisi, şirketin tamamını ilgilendiren bir konu olup, planlama etkinliği de gerçekte bu stratejinin yönetim diline çevrilmesinden başka bir şey değildir.

Yönetim işlevinin niteliği üzerine yürüyen tartışmalar, yöneticilerin sınıfsal konumları açısından önem taşır. Çünkü ücretli sınıf içinde yönetici kadrolardan söz edildiğinde, genellikle türdeş ve belirgin bir grup akla gelmez. Yönetsel hiyerarşi, sermayenin değerlenmesi için gerekli olan yönetim, gözetim ve denetim işlevlerini yerine getiren çeşitli iş konumlarından oluşur. Söz konusu konumların hiyerarşi içindeki yerlerini belirleyen, sonuçta bu konumlarda çalışanların nitelik düzeyleri ve meslek yapılarıdır.

Sermayenin yoğunlaşmasına ve merkezîleşmesine dayanan kapitalist gelişmenin, mülkiyet ile sınıf olgusu arasındaki ilişkiyi ortadan kaldırdığını düşünenler, bu savlarını doğrulamak için kimi zaman Marx'ın yazdıklarını örnek gösterirler. Örneğin Dahrendorf, Marx'ın da sorunun farkında olduğunu ve *Kapital*'de (üçüncü cilt) ele aldığını yazmaktadır. Yazar, modern endüstriyel işletmelerde mülkiyet ile denetimin ayrılmasını inceleyen Marx'ın, "özel mülkiyetin denetiminden ayrılmış özel üretim" biçiminde tanımladığı anonim şirketi, sermayeden ayrılmış mülkiyet yapılarına kanıt olarak gösterdiğini, dolayısıyla Marx'ın anonim şirketi, kapitalist üretim biçimi içinde sermayenin özel mülkiyet olarak, ("kapitalist üretim biçimi içinde kapitalist üretimin") ortadan kalkışının belirtisi olarak gördüğünü öne sürer (Dahrendorf, 1959: 21).

Böylece, Weberci çözümlemelerini dolaylı bir biçimde Marx'la birleştirmeye çalışan Dahrendorf, sınıf ilişkilerinin temelinde denetim ya da otorite ilişkilerinin bulunduğu sonucuna varır.

Dahrendorf'tan başka Burnham, Geiger, Renner gibi Radikal Okul yazarları da anonim şirket olgusunu, mülk sahibini üretim alanından uzaklaştıran bir gelişme olarak nitelerler. Böylece, sermayenin yönetimi ile üreticiler arasındaki fark azalmış, hatta ikisi arasındaki karşıtlık büyük ölçüde zayıflamıştır. Kapitalist mülkiyet yapısındaki değişiklikleri, sermayenin kendi içindeki işlevsel farklılaşması olarak gören yazarlar, bu gelişmeyi, üç yüzlü (maskeli) sermaye profilinin ortaya çıkışı olarak değerlendirirler. Örneğin Renner, sermayenin iki yüzünü (maskesini), "fonksiyonu olmayan sermaye" ve "sermayesiz fonksiyon" biçiminde tanımlamış; Hilferding ise, buna bir üçüncü yüz (maske) daha eklemiştir: "finans kapital" Öte yandan bir başka görüşe göre, mülkiyet ile denetimin ayrılması, yalnızca mülkiyetin temelini değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda otoritenin meşruiyet temelini de değiştirmiştir. Bu sav, kendini en iyi kapitalist sınıfın kesin egemenliği yerine üreticilerin katılımına dayanan yeni bir otorite zemininin doğduğunu öne süren görüşler (Bendix) içinde dile getirir (Dahrendorf, 1959: 44-45, 89-94).

Sosyal Bilimsel Marksizm, anonim şirket olgusunun sonucu olarak kapitalist mülkiyet yapısında gerçekleşen değişiklikleri en kapsamlı biçimde inceleyen okullardan biridir. Özellikle Wright ve Carchedi, büyük şirketlerde kolektif işçinin işlevleri ile kafa ve kol işinin ayrılmasının sonuçları üzerinde oldukça ayrıntılı çalışmalar yapmışlardır (Carchedi, 1977 ve 1975, Wright, 1979). Carchedi, üretim süreci içinde iki farklı işlevin varlığından söz eder: İlki, belli bir üretim biçiminden türeyen işlevler olup, denetim ve gözetim gibi daha çok sermayeye ait görevleri içerir. İkincisi ise, teknik iş bölümünden

türeyen işlevler olup, eşgüdümün ve emek sürecinin birliğinin sağlanması gibi kolektif işçinin görmesi gereken işleri kapsar. Kolektif işçinin işlevini iktidar ilişkilerinin bir parçası olarak gören Wright, eşgüdümü ve planlamayı ilgilendiren kararlara katılmanın sermayenin tekelinde kaldığını belirtir.

"Yönetsel devrim" ideolojisine karşı çıkan Marksistler, her şeyden önce sermayenin yasal ve ekonomik mülkiyet temelinde ayrılmasının, sermayenin egemenliğini azalttığını öne süren görüşleri gerçeklerle tutarlı görmezler. Sermayenin kendi içinde farklılaşması olgusu, öne sürüldüğü gibi sermayenin egemenliğinin parasal sermaye işlevleriyle sınırlanmasına yol açmamış, tersine emeğin, üretim ve emek süreçleri üzerindeki denetiminin daha da azalmasıyla sonuçlanmıştır (Braverman, Wright). Demek ki yönetim işlevlerinin farklılaşması, sermaye açısından ciddi bir sonuç doğurmamakla birlikte, emek açısından pek çok kayba neden olmuştur. Emeğin iş süreçleri içindeki özerkliğinin azalmasına ve sermayeye olan bağımlılığının artmasına yol açan yönetsel konumlar, günümüz araştırmacılarının üzerinde titizlikle durdukları konulardandır.

Kimi yazarlar, yönetsel konumları kafa ve kol ayrımının siyasal sonuçları bağlamında ele alırlar. Örneğin Polantzas, kafa ve kol işinin ayrılması ve denetsel rollerin emekten soyutlanması olgusu ile egemenlik ilişkilerinin yeniden üretimi arasındaki bağlantı üzerinde önemle durmuştur. Yazar, sınıfların belirlenmesinde temel rolü oynayan üretim sürecini, emek sürecinin ve üretim ilişkilerinin birliği (üretim-tüketim-dağıtım döngüsü) çerçevesinde değerlendirmiştir. Emek süreci içinde insanların doğayla, üretim araçlarıyla ve kendi aralarında kurdukları ilişkileri gösteren üretim ilişkileri, üretim biçimini ya da egemen sömürü ilişkilerini tanımlayan en önemli toplumsal gerçekliktir. Bu nedenle Poulantzas, egemen sömürü ilişkisi içinde bulunmayan emeği, özellikle

yönetici ve denetici konumda bulunan emeği, sermayenin egemenliğinin ve egemenlik ideolojisinin taşıyıcısı olarak görür (Poulantzas, 1976: 18-20). Böyle bir bakış açısının doğal sonucu, üretim veya sömürü sürecinin, aynı zamanda siyasal ve ideolojik egemenlik ilişkilerinin yeniden üretimini de içermekte olduğudur.

Buna karşılık bazı yazarlar, tasarım ve yürütmenin ayrılmasının yönetsel denetimde herhangi bir yoğunlaşmaya yol açmadığı düşüncesindedir (Therborn, 1989: 183, Burawoy, 1979). Bunlara göre, kolektif işçinin işlevleri ile bu işlevlerin sermaye ile emek arasındaki ilişki üzerindeki etkileri, daha ciddi sorgulanmalıdır. Örneğin Burawoy, monografik bir araştırmasında, ABD'de emek süreci içindeki yönetsel denetimde önceki otuz yıla göre herhangi bir artışın varlığını saptamadığını, tam tersine, çalışanların rutin iş süreçleri içinde ve kendi üretim alanları üzerinde biraz daha fazla özerkliğe sahip olduklarını gözlemlediğini yazmaktadır.

Çağdaş sınıf sosyolojisinin en sorunlu alanlarından birisini oluşturan mülkiyet ile yönetimin ayrılması olgusuna ilişkin henüz doyurucu yanıtlara ulaşılamamıştır. Marksist araştırmacıların, gerek kafa ve kol emeğinin ayrılmasının, gerek yönetici emeğin ortaya çıkışının sonuçları üzerinde daha ayrıntılı çalışmalar yapmaları gerekiyor. Sermaye işlevlerinin kendi içinde farklılaşması olgusu, kapitalist üretimin ya da kapitalist sınıfın temel niteliğinde köklü bir dönüşümü işaret etmemektedir; bununla birlikte, mülkiyet ile yönetimin ayrılmasının, iki sınıf arasındaki ilişki açısından hiçbir öneminin bulunmadığı da söylenemez.

Bir kere, sermayenin denetim işlevlerinin bürokratikleşmesi, sınıf çatışmasının pek çok yönünü gizlemektedir. Bunun yanı sıra çatışmanın kurumsallaşmasını ve yasallaşmasını kolaylaştırmış, dolayısıyla emek ile sermaye arasındaki gerilimi

hafifletmiştir. İkincisi, yönetim ve denetim emeğinin gelişmesi, emeğin bileşimi üzerinde etkili olmuştur. Yönetici profiller, bir yandan emeğin kendi içinde bölünmesini artırırken, öte yandan sınıf içi hiyerarşiyi, dolayısıyla sınıf içi çelişkileri daha da derinleştirmiştir. Son olarak, yönetim ve denetim işlevlerinin belli ellerde yoğunlaşması, çalışanların büyük bir bölümünün denetim sürecinden uzaklaşması ve sermayenin gerçek tabiyeti altına girmesiyle sonuçlanmıştır.

5. Emeğin Sermayeye Olan Bağımlılığının Artması

Emek ile sermaye arasındaki bağımlılık ilişkisinin kökleri ve bunun işçi sınıfı açısından sonuçları, çağdaş sınıf sosyolojisinin gündeminde oldukça geniş yer tutan bir konudur. Günümüz yazarları içinde önemli bir kesim, Marx'ın emek süreci çözümlemelerinden yararlanarak, sorunu kuramsal ve ampirik açıdan yeniden değerlendirmişlerdir. Bunlar, Marx'ın, emeğin sermayeye olan tabiyetini, kapitalist emek sürecinin (dolayısıyla üretim ilişkilerinin) belirleyici unsuru olarak ele aldığı düşüncesinde olan yazarlardır. "Sermaye mantığının", emek başta olmak üzere tüm üretici güçleri egemenliği altına aldığı görüşünden yola çıkan bazı Avrupalı Marksistler de, emek ile sermaye arasındaki toplumsal ilişkileri daha çok egemenlik ilişkileri ekseni üzerinde yeniden tanımlamaya çalışmışlardır. Aralarındaki farklılıklara karşın hemen hepsinin ortak noktası, emeğin sermayenin egemenliği altına girmesine yol açan gelişmelerle (niteliksizleşme, değersizleşme ve bölünme gibi) işçi sınıfının bu egemenliğe karşı çıkması arasında *negatif* bir ilişkinin bulunduğudur. Sorunun farkında olan Gramsci de (1971), üretimdeki bağımlılık ilişkileri ile sermayenin hegemonyası arasındaki diyalektik ilişkiye çok önceleri dikkati çekmiştir.

Marksist kurama göre, artık değeri elde etmek ve gizlemek amacıyla sermaye, gerek emek süreci, gerek çalışanlar üzerinde belli bir denetim kurmak zorundadır. Bu zorunluluğu gören Marksistlerin bir bölümü, 1970'lerden sonra emek sürecine yönelik çalışmalarında denetim sorunu üzerinde durmuşlar ve artan denetimin derecesi ve çeşitleri ile sınıf yerlerinin belirlenmesi arasındaki ilişkiyi tartışmışlardır. Ayrıca, iş süreçleri içinde kişiler arasındaki ilişkilerde gözlenen doğrudan ve biçimsel denetim yanı sıra iş süreçleri dolayımıyla gerçekleşen teknik ve bürokratik denetimin artışını da tartışmışlardır.

Çağdaş Marksistlerin bir bölümünde, emek ile sermaye arasındaki tabiyet ilişkisini, daha çok teknik üretim ilişkileri bağlamında; bir başka bölümünde ise emek süreci içindeki denetim hiyerarşisi bağlamında ele alma eğilimi yaygındır. İlkinde, üretimi, teknik bir iş süreci olarak gören bir anlayış egemendir. Böylece emek süreci, *artık değer* üretimini içeren sermayenin değerlenmesi süreciyle birlikteliği içinde değil, tam tersine yalnızca *kullanım değerinin* gerçekleştiği bir süreç olarak çözümlenmektedir. Bu yüzden emek ile sermaye arasındaki egemenlik ilişkileri, maddi üretim ilişkilerinden, başka bir deyişle üretimin teknik ve fiziksel örgütlenmesinden kaynaklanan ilişkiler olarak değerlendirilmektedir. İkincisinde ise, emek süreci, yönetimden, denetimden ve eşgüdümden kaynaklanan tüm bağımlılık ilişkilerini içeren bir süreç olarak çözümlenmektedir. Burada, sınıf içi ilişkilerle sınıflar arası ilişkiler arasındaki farkı göz ardı eden ve üretim ilişkilerini, üretim anındaki denetim ilişkilerine indirgeyen bir anlayış hâkimdir. Her iki çözümleme yöntemi de, artık değer üretimini ihmal eden, dolayısıyla üretim sürecini emek sürecine, üretim ilişkilerini ise iş ilişkilerine indirgeyen bir yaklaşım sergilemektedir. Bunlarda, teknokratik kuramcıların çözümlemeleriyle ve Weberci terminolojiyle açık bir yakınlığın varlığı hemen dikkati çeker. Bu

yüzden bunları, Marx'ın *gerçek tabiyet* kavramına dayanan emek süreci çözümlemelerinden epistemolojik olarak ayrılan yaklaşımlar olarak değerlendirmek hiç de yanlış olmaz.

İş süreçleri ve çalışanlar üzerindeki (yabancı) denetimi artıran en önemli olgu, hiç kuşkusuz emek sürecinin parçalanmasıdır. Taylorist üretim hattının zaman ve hareket yasalarına göre işleyen emek süreci, çalışanları makineler arası iş bölümünün kesin kurallarına, dolayısıyla sermayenin egemenliğine tümüyle bağımlı duruma getirmiştir. Bunu en iyi Taylor'un, "daha fazla uysallığın, daha yüksek ücret getireceği" yolundaki sözlerinde görmek olanaklıdır. Taylor'un en büyük amacı, verimlilik artışını sağlamak kadar iş gücünde disiplinsizlik olarak gördüğü her şeyi ortadan kaldırmaktı (Dickson, 1992: 112). Taylorist iş sürecinde işlevlerin ayrılması ya da uzmanlaşma, çalışma koşulları üzerindeki kesin denetimin ön koşuludur. Örneğin takım çalışması, iş sürecindeki aralıkları tümüyle ortadan kaldırmaya ve böylece üretimin sürekliliğini sağlamaya yönelik bir yöntemdir. Kapitalist emek disiplinine sıkı sıkıya bağlanan türdeş ve hareketli emek gücü orduları, sermayenin emek üzerindeki egemenliğinin en büyük güvencesidir.

Sermaye egemenliğini sorgulayan pek çok çalışma, emek süreci içindeki bağımlılık olgusunun emek gücü üzerindeki etkilerine ilişkin önemli veriler sunmaktadır. Özellikle Braverman'ın (1974), Marglin'in (1976), Stone'un (1974) ve Gorz'un (1976) çalışmaları, sermaye süreçlerinin basit birer işlevine indirgenen kapitalist emek sürecini ve sermayenin bir unsuruna dönüşen emek gücünü çeşitli yönleriyle incelemiştir. Bunlar, burjuva hegemonyasının kaynağı olarak gördükleri emek süreci içindeki iktidar ilişkilerini incelerken, sermayenin emek üzerindeki denetiminin boyutlarına ilişkin ilginç saptamalarda bulunurlar. Bu çalışmaların elde ettiği bulgular şöyle özetlenebilir: Geniş ölçekli makineli üretim ile bilim ve tek-

nolojinin kullanımına dayanan modern endüstri, kapitalist bir işletme olarak emek sürecinin rasyonelleşmesine, dolayısıyla emeğin niteliksizleşmesine ve değersizleşmesine neden olmuştur. Bu sonucu yaratan teknik iş bölümü, işçiyi kapitalist yönetimin ve denetimin basit birer aracına dönüştürmüş ve çalışanları sermayenin kurallarına bağımlı duruma getirmiştir. Böylece emek etkinliği, emek gücünün yaratıcı kapasitesinden soyutlanarak tamamen sermayenin bir fonksiyonuna dönüşmüştür. Bu sonuçlar, teknik iş bölümü yapısının burjuva hegemonyasından bağımsız olmadığını, bu nedenle üretici güçlerin her zaman üretim ilişkileri tarafından biçimlendirildiklerini bir kez daha göstermektedir.

Öte yandan sermayenin emek üzerindeki egemenliği, yalnızca iş ve emek süreci içindeki tabiyet ilişkileriyle sınırlı değildir. Özellikle Fordist rejim, yalnızca sermayenin üreticiler üzerindeki egemenliğini değil, aynı zamanda kapitalist sınıfın işçi sınıfının tamamı üzerindeki boyunduruğunun tüm koşullarını yaratmıştır. Üretim ilişkilerini meta ilişkilerine eklemleyen Fordist süreçler, çalışanları birikim yasalarına bağlayarak (Aglietta, 1979: 118), ücretli emeğin hem üretim süreçlerine, hem de toplumsal yaşamın öteki alanlarına bağımlı olmasını sağlamıştır.[22] Yüzyıla damgasını vuran Fordist iş süreci sermayenin egemenliğine toplumsal meşruiyet sağlayan hegemonik bir sistemin adı olarak anılmayı hak etmektedir.

Fordizmi yeni bir ideoloji olarak çözümleyen Gramsci, kitle üretimi sistemi ile yeni hegemonik ideoloji arasındaki diyalektik ilişkiye dikkati çeken ilk düşünürlerden birisidir. Çözümlemelerini fazla derinleştirmemekle birlikte, fabrikada ortaya çıkan hegemonik ilişkileri vurgulaması çok dikkat çe-

22 Örneğin Fordist sanayileşmenin futboldan baleye, mimariden gündelik yaşama kadar kendine özgü bir kültür ve yaşam biçimi yarattığı düşünülmektedir (Murray, 1988).

kicidir (Gramsci, 1971: 277-320). Gramsci'nin "Amerikanizm ve Fordizm" adını verdiği böyle bir hegemonik süreç, altyapının dolaysız bir biçimde üstyapıya egemen olduğu rasyonel bir toplumun ve onun ürünü olan "yeni tür insan"ın doğuşunun da kaynağıdır. Taylor'un "eğitilmiş goril" idealinden çok farklı olmayan bu yeni tür insanın doğabilmesi için gereken koşullar, bilindiği gibi ancak 1940'lardan sonra toplu pazarlığın ve refah devletinin gelişmesiyle gerçekleşmiştir (Foster, 1988: 26).

İş gücünün niteliksizleşmesiyle bir arada gelişen işsizlik olgusu, emeğin sermayeye olan tabiyetini artıran etmenlerden bir başkasıdır. Çünkü daha düşük ücretle çalışmaya hazır bireysel niteliksiz işçinin varlığı (aynı zamanda yedek emek ordusunun varlığı), çalışanların işe daha bağımlı olmalarıyla ve kapitalist sınıfın egemenliğini daha kolay kabul etmeleriyle sonuçlanmaktadır. İşçilerin birbiri yerine geçirilmesinin sermaye için elbette bir maliyeti bulunmaktadır; bununla birlikte bu olasılığın varlığı bile, işçi sınıfının kendi içinde yedek iş gücü kategorileri ve yedek emek pazarları yaratmasının, dolayısıyla türdeşlik, dayanışma ve sınıf bilinci açısından bölünmesinin nedeni olabilmektedir.

6. Proleterleşmeye Karşı Süreçler

Niteliksizleşme kuramlarıyla ilgili tartışmalar, her şeyden önce nitelik tanımı üzerinde tam bir görüş birliğinin bulunmadığını gösterir. Günümüzde niteliğin veya becerinin sorunsuz bir tanımını ortaya koymanın olanaklı olmadığını düşünen yazarlar, nitelik ve beceri düzeylerinin her sektörde ve her dönemde farklılıklar taşıdığına dikkati çekerler. Bunlara göre, emek sürecinde son yüzyıl içinde ortaya çıkan değişiklikler, Braverman'ın tanımladığından çok daha karmaşık olup, kapitalist ülkelerin hepsi için veya tüm endüstriler için geçerli ge-

nel bir niteliksizleşme eğiliminden söz etmenin olanağı yoktur (Wood, 1982: 12, Broy ve Littler, 1988: 556). Özellikle feminist araştırmacılar, niteliksizleşme varsayımının ve beceri kavramlarının büyük ölçüde erkek istihdamını veri aldığını öne sürerek, kadın emeği açısından geçerli kavramlara ve emek süreci çözümlemelerine duyulan gereksinimi sık sık dile getirirler.[23]

Braverman'ın emek süreci içindeki dönüşümü, rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçiş sürecinin dinamiklerine dayanarak açıklamasını doğru bulmayan Burawoy, her şeyden önce Taylorizmin ya da bilimsel ve teknik devrimin, tekelci kapitalizme özgü bir gelişme olarak değerlendirilmesine karşı çıkar. Yazara göre, rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçişe yol açan asıl olgu, mutlak artık değerden göreli artık değere geçişi sağlayan sınıf mücadelesi süreçleridir (Burawoy, 1987: 49). Bunun anlamı, gerek niteliksizleşmenin, gerek bunun gerisindeki emek sürecinin parçalanması olgusunun, Taylorizmin zorunlu bir sonucu olarak görülemeyeceğidir.

Gerçekten emeğin ve emek sürecinin parçalanmasını, yalnızca bilimsel teknolojinin ve makinenin gelişmesine bağlamak eksik bir bakış açısını yansıtır. Çünkü emeğin parçalanmasına, modern teknolojinin henüz söz konusu olmadığı kapitalizmin ilk dönemlerindeki atölyelerde de rastlanmaktadır. Teknolojinin rolü, yalnızca emeğin bu yönde örgütlenmesini sağlayan kapitalist iş bölümüyle uyumlu teknik süreçleri yaratmaktan ibaret olmuştur. Hatta modern teknolojinin *antik* iş bölümünü ortadan kaldırarak, üretim sürecini yeniden bütünleştirme yönünde güçlü bir etki yarattığı bile söylenebilir. Örneğin bir tek makine pek çok işi görerek ya da eşgüdümleye-

23 Feminist araştırmacıların, niteliksizleşme kuramlarına yönelik eleştirilerinin ve kadın emeğinin niteliksizleşmesi üzerine görüşlerinin kapsamlı bir incelemesi için bakınız, Baxter (1991).

rek, üretim sürecini kolayca bütünleştirebilmektedir. Emeğin niteliksizleşmesinin ve işin değersizleşmesinin, kapitalist iş bölümünden çok, teknik iş bölümü süreçlerine dayandırılması, zanaat üretimine dayanan 19. yüzyıl kapitalizminin idealleştirilmesi sonucunu doğurmaktadır. Oysa ne zanaat üretiminin egemen olduğu kapitalizmin başlangıç dönemleri işçi için bir cennettir, ne de söz konusu dönem sanıldığı gibi basit denetim süreçleriyle sınırlıdır.

Sermayenin emek süreci üzerinde artan denetimini ayrıntılı olarak tartışan ve bunu büyük ölçüde zanaatın yıkımına bağlayan Braverman'ın, kapitalist denetimin özünün ne olduğuna, başka bir deyişle denetimin neden gerekli olduğuna yeterince açıklık getirmediği görülür. İşin salt nesnel süreçlerine dayanarak denetim olgusunun çözümlenemeyeceğini gören Burawoy, iş süreci içindeki ideolojik ve siyasal değişkenlerin de incelenmesi gerektiğini belirtir (Burawoy, 1987: 35). Lazonick ise, Braverman'ın emek süreci içinde artığa el konulması olgusu üzerinde dururken, emeğin yeniden üretimine gereken önemi vermediğini, dolayısıyla bunun kapitalist emek sürecinin devamında oynadığı rolü göremediğini öne sürer (Lazonick, 1977: 125).

Gerçekten niteliksizleşme olgusunu çalışmanın maddi yabancılaşma koşulları açısından inceleyen Braverman'ın, emek ile emeğin yeniden üretimi arasındaki diyalektik ilişkiye yeterince dikkat ettiği söylenemez. Oysa Marx'ın bu noktaya çok büyük bir önem verdiği ve emek süreci çözümlemelerinde, yalnızca sermayeyi yeniden üreten koşulları değil, aynı zamanda kapitalist emek biçimlerini yeniden üreten koşulları da araştırdığı bilinmektedir (Marx, 1990: 943-1084). Çünkü emek süreci, emek ve sermayenin değerlenmesi süreçlerinin dolaysız birliğini içeren tek alandır. Dolaysız üretim sürecinin sonuçları ise, salt maddi nitelikte olmayıp, kapitalizmin özgül toplum-

sal karakterinin üretimini de kapsar. Kapitalist emek sürecinin özgül toplumsal karakteri, emeğin sermayenin boyunduruğu altına girmesi olgusunda gizlidir. Marx için artık değer üretimi, yalnızca sermayenin kârının kaynağını ya da gizini değil, aynı zamanda acımasız egemenlik mantığını da içerir.

Kapital'de, üretim sürecinin, yalnızca maddi şeylerin üretimi açısından değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin ve bu ilişkiler hakkındaki düşüncelerin de (ideolojinin) üretimi açısından çözümlendiğine işaret eden Burawoy, hemen hemen tüm toplumsal ilişkilerimizi çerçeveleyen ya da örgütleyen kapitalist denetimin, öncelikle siyasal bir aygıt olarak incelenmesini önerir. O, gerek Taylorizmi, gerek Fordizmi, teknik iş süreçlerinin ötesinde birer ideoloji olarak değerlendirir. Yazara göre, üretimin politik aygıtını yeterince dikkate almayan niteliksizleşme kuramcıları (Braverman, Edwards, Friedman, Littler ve Clawson gibi) bu yüzden pek çok siyasal ve ideolojik unsuru, teknik emek sürecinin işleyişine indirgeyerek ihmal etmektedirler (Burawoy, 1987: 125).

Emeğin niteliksizleşmesi tezine yönelik eleştiriler, öncelikle proleterleşmeye karşı koyan dinamiklerin, proleterleşme olgusunun kendisi kadar önemli olduğunu vurgularlar. Proleterleşmeye karşı etkenlerin günümüzde daha çarpıcı duruma geldiği görüşünü savunan yazarlar, bundan ötürü "sermaye mantığının" sonuçlarına ilişkin savların ancak bir eğilim olarak kabul edilmesi gerektiğini öne sürerler. Bunlara göre proleterleşme süreci, işçilerin kolektif emeği denetleyen araçlardan soyutlanmalarıyla kendini göstermektedir. Buna karşın aynı süreç içinde, kolektif işçinin ortaya çıkışına bağlı olarak emeğin nitelik düzeyini yükselten bazı süreçler de gelişmektedir. Özellikle yönetim veya denetim emeğinin gelişmesi ile "proleterleşmeye karşı koyan süreçlerin" ortaya çıkması arasındaki ilişki dikkatle incelenmelidir. "Sermaye mantığı'"

yaklaşımı, bu açıdan tarihsel süreçlerin yalnızca bir yönüne önem vermekte, dolayısıyla teknik gelişmenin ve emek süreci içindeki eşitsiz gelişmenin öteki sonuçlarını yeterince dikkate almamaktadır (Aronowitz, 1992: 79, 82, 110).

Eleştirilerin bir bölümü de, "sermaye mantığı" kuramcılarının, gerek egemenlik ilişkilerine, gerek kafa emeğinin özgül belirleyicilerine gereken önemi vermedikleri suçlamasına dayanmaktadır. Bir kere, ne tasarım ile yürütme etkinlikleri birbirinden tamamen ayrılabilir, ne de yürütme eylemi, düşünceden soyutlanabilir. Yürütmeyi içermeyen bir tasarım ya da tasarıma dayanmayan bir yürütme söz konusu olamaz. İkincisi, kafa emeğinin teknikleşmesine (teknik entelijansiyanın gelişmesine) bağlı olarak, Marcuse'un tanımladığı türden "tek boyutlu adam" tipinin ortaya çıkması ya da tüm işçi sınıfı mücadelesini sınırlamaya yönelik güçlü bir eğilimin gelişmesi hiç de kaçınılmaz değildir. Tüm toplumsal ilişkileri içeren bir sermaye egemenliği düşüncesi bu yüzden fazla abartılıdır. Ayrıca, işçi sınıfının sermayenin artan egemenliği karşısındaki direnme olanaklarının ve karşı çıkma stratejilerinin hesaba katılmaması bir başka önemli eksikliktir (Aronowitz, 1992: 79-80, 110-111; Wood, 1982: 12; Burawoy, 1987: 124).

Buna karşılık 1970'lerden sonra gelişmeye başlayan ve esnek uzmanlaşma yaklaşımını ödünç alan Fordizm sonrası süreçlerin, çalışanların emek süreci üzerindeki denetimini artırdığını öne sürenlerin sayısı hiç de az değildir. Ürün farklılaşmasına dayanan yeni iş örgütlenmelerinin, özellikle otomasyonun, çalışanların yabancılaşmasını azalttığını (Blauner, 1964: 174) düşünenler de vardır. Çünkü yeni iş düzenleri içinde, bir yandan üretim teknolojisindeki köklü değişimlere, öte yandan enformasyon teknolojilerinin yönetim sisteminde egemen duruma gelmesine bağlı olarak yönetici, mühendis ve işçi arasındaki ilişkiler yeniden tanımlanmak-

tadır. Benzer bir düşünceyi Burawoy da dile getirmekte ve günümüzde kapitalist denetim olgusunun, aynı zamanda tasarım ile yürütmenin ayrılması üzerinde sınırlayıcı bir etkiye yol açtığını öne sürmektedir. Özellikle "işin zenginleştirilmesi", "işin genişletilmesi" ve "işin dönüşümü" gibi yeni emek örgütlenmelerinde, tasarımla yürütmenin ayrılmasının zorunlu olarak belli bir üst sınıra gelip dayanmasının kaçınılmaz olduğu görülür (Burawoy, 1987: 49-50).

Oysa Fordizm sonrası süreçlerin iş gücünün nitelik düzeyi ve emeğin parçalanması üzerindeki etkileri daha dikkatle incelendiğinde, bunların artık değer artışını güvence altına almaya yönelik düzenlemeler olduğu rahatlıkla görülebilir. Örneğin esnek uzmanlaşmaya dayanan bir iş sürecinde, çalışanların personel kurallarına bağlı olmaması bir avantaj olmakla birlikte, bu, çalışanların üretim sürecinin kolektif kısıtlamalarından tamamen kurtulduklarını göstermez. Tam tersine üreticilerin daha bağımlı duruma gelmelerine yol açmış bulunmaktadır. Çünkü işin yoğunluğunu artıran yeni teknolojiler, otomatik denetim sistemi aracılığıyla, gerek denetim süreçlerini, gerek çalışanları, mühendis ve programcılara daha çok bağımlı kılmaktadır (Shaiken, Herzenberg ve Kuhn, 1986). Ayrıca esnekliğin, işçilerin ırk, cinsiyet ve nitelik düzeylerine dayanan ayrımcılığı sonuna kadar sömüren bir sistem olduğu da gözlenir. Özellikle küçük ve dağınık işyerlerinde, örgütsel dayanışmadan yoksun çalışma koşullarında, esneklik çoğu kez sermayeye esneklikten öteye geçmemektedir (Pollertt, 1988).

Benzer biçimde "kalite çemberleri", "işin dönüşümü" ve "işin zenginleştirilmesi" türünden yöntemlerin, Taylorizmin ve Fordizmin ilkelerinin yaygınlaştırmasından başka bir şey değildir. Grubun kendi seçtiği yöneticisi altında çalışması ilkesine dayanan kalite çemberleri, adından da anlaşılacağı üzere, üretimde kalitenin artırılmasına yönelik bir yöntem-

den ibarettir. Çalışanlar, kol gücüyle birlikte kafa gücünü de kullanmakta ve bu yolla üretime yönelik ilgileri ve dikkatleri iyice yoğunlaştırılmaktadır. Dolayısıyla, bir yandan çalışanlar kendi üretim kayıplarıyla baş başa bırakılmakta, öte yandan işin kalitesini denetleyecek pahalı uzmanlardan tasarruf edilmektedir. Ayrıca bu model içinde çalışanlar, kendi kendilerini yönettikleri gibi bir yanılsama içine girdiklerinden, kaliteyi tehdit eden sorunlarla karşılaşıldığında doğrudan ve kendiliğinden harekete geçebilmektedirler. İş gücünün atomizasyonu ise, denetimi yapısal ve görünmez kılmakta, hatta emek üzerinde pek fazla denetim gerektirmeyen bir otorite hiyerarşisi doğurmaktadır. Yine kalite çemberleri, sendikal mücadelenin yerini almaya yönelik bir gelişme olarak işçi sınıfının bütünleşmesini tehdit eden bir olgu durumundadır.

İşçinin hem elini hem kafasını kullanması yoluyla üretim sürecinde yoğunlaşmasını sağlayan benzer bir başka yöntem, "üretim adacığı" modelidir. Burada işçi, ürünün ortaya çıkış sürecinin tamamını izleyebilmekte ve süreç içinde belli bir hareket esnekliğine sahip bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu, onun emek süreci üzerinde gerçek bir denetime sahip olduğu anlamına gelmez. Çünkü daha önceden tasarlanmış bir iş sürecinin ve işçinin değiştiremeyeceği kurallar bütününün varlığı, gerçekte ne çalışanların inisiyatifini geliştirmelerine, ne de emeğin yabancılaşmasının azalmasına fırsat vermektedir. Öte yandan tek üstünlüğü yarı bağımsız çalışma gruplarının gelişmesine izin vermek olan "işin genişletilmesi" yönteminin de, parçalanmış işin basit ve tekdüze biçimlerinin üretilmesinden öteye gitmediği görülür (Aglietta, 1979: 129).

"İşi zenginleştiren" veya "yarı bağımsız" nitelikte olan tüm çalışma türleri için de aynı şey söylenebilir. Özellikle becerinin kendisi ile özdeş olmayan yarı bağımsız çalışma bi-

çimlerinde denetim ancak becerinin kullanımı üzerinde gerçekleştiğinden (Wright, 1979: 24-27) bunun çalışanlara belli bir özerklik sağladığı görülmemiştir. İşi zenginleştiren yöntemler, kelimenin gerçek anlamıyla bir zenginleşmeyi değil, sayısal olarak üretimi denetleyen makinelerin, uzmanlaşma isteyen nitelikli iş türlerini düzenlemesini anlatmaktadır. Bu sistem, üretim sürecinin tümüyle çalışanların denetiminden çıkmasına neden olmakta, yarı bağımsız çalışma alanlarını ise, ancak montaj programlarıyla sınırlamaktadır. Ayrıntılı üretim programlarına dayanan bu grupların çalışması, büyük ölçüde birimler arası ilişki ağlarına bağlı olduğundan, üretim planının gerçekleşmesi, bir yandan her grubun daha fazla kolektif sorumluluğunu, öte yandan daha fazla bağımlılığını gerektirmektedir.

Görüldüğü gibi üretim planlarına sıkıca bağlı böyle bir çalışma düzeni içinde, çalışanların bireysel veya kolektif denetiminden söz etmenin fazla bir anlamı yoktur. Çünkü otomatik üretim denetimine dayanan iş bölümü üretim sürecini öylesine bölmektedir ki, hem üretimin uzaktan ve doğrudan kumandasına izin veren bir merkezîleşme, hem de karmaşık emek süreci bölümlerinin yeniden düzenlenmesi söz konusudur. Sistem, işçi sınıfının yoğunlaşmasını önlerken, aynı anda sermaye sınıfının programlama merkezleri, araştırma yöntemleri ve bilgi akışı süreçleri üzerindeki egemenliğini pekiştirmektedir. Ayrıca çalışanlara belli bir esneklik ya da özerklik sağlayan iş düzenlerinin hiçbiri emek sürecinin kapitalist özünü ortadan kaldırmamaktadır. Emek sürecinin kapitalist özü, artık değerin elde edilmesinde gizli olduğundan, artık değer üretimi sürdükçe kapitalist emek sürecinin varlığını koruyacağı kesindir (Burawoy, 1987: 63).

Kapitalist emek süreci içinde proleterleşmeye karşıt bazı dinamiklerin gelişmesi, proleterleşme olgusunun, kapitalizmin

genel eğilimi olmasına engel değildir. Ayrıca gerek Fordist, gerek Fordizm sonrası süreçlerin emeğin nitelik düzeyi üzerindeki etkileri de genellikle olumsuzdur. Proleterleşmeye karşı gelişmeler, kimilerin öne sürdüğü gibi ne proleterleşme sürecinin yerini almaktadır, ne de sermayenin emek süreci üzerindeki egemenliğini azaltmaktadır. İş gücü yapısı içindeki bazı mesleklerin teknolojik süreçlere bağlı olarak nitelik ve beceri düzeylerinde belli bir yükselme gerçekleşse, hatta bazı işçi gruplarında gelir ve toplumsal konum açısından belli bir iyileşme gözlense dahi, işçi sınıfının büyük bir bölümü için yoksullaşma sürüp gitmektedir. Üstelik bunun göreli değil, mutlak bir yoksullaşma olduğu da açıktır. Gelişmiş ülke işçilerinin bir bölümünün, 19. yüzyıl işçilerine göre daha iyi durumda olduğu savı, özellikle işçi sınıfının tamamı ve üçüncü dünya emekçileri düşünüldüğünde geçerliliğini tümden yitirir (Wallerstein, 1992: 84-85). Öte yandan proleterleşme süreci, yalnızca emeğin niteliksizleşmesiyle değil, aynı zamanda nüfusun küçümsenmeyecek bir bölümü için gittikçe artan işsizlik oranlarıyla da kendini göstermektedir.

Son olarak, yukarıda sözü edilen teknolojik süreçlerin işin yabancılaştırıcı etkilerini azalttığı yolundaki liberal söylem de, yabancılaşma kavramını yanlış kullanmaktan kaynaklanan bir bakış açısını yansıtır. Gerçekte işin sürekliliğinin ve emeğin yoğunlaşmasının yabancılaşmayı azaltmak şöyle dursun, daha artırdığını ortaya koyan çok sayıda bulgu vardır. Ayrıca otomasyona dayalı üretim sürecinin yarattığı işlevsel hiyerarşinin, yalnızca yabancılaşmayı artırmakla kalmadığı, aynı zamanda çalışanların işyeri düzeyindeki dayanışmasını ve bütünlüğünü de büyük ölçüde ortadan kaldırdığı, günümüz araştırmacılarının ortak yargısı niteliğindedir.

7. Devletin Etkinlik Alanının Genişlemesi

Kapitalizminin yeniden yapılanması, tekelci kapitalist devletin genişleyen rolüne ilişkin tartışmaları da gündeme getirmiştir. Rekabetçi dönemle karşılaştırıldığında, tekelci kapitalist devletin etkinlik alanının genişlediği görülür. Devlet, son yüzyılda ekonomiden başlayarak toplumsal, siyasal ve ideolojik alanda yeni işlevlerle donanmış dev bir aygıta dönüşmüştür. Bu bölümde devlet, genişleyen ekonomik rolü yanı sıra sınıf mücadelesi süreçleri içindeki siyasal ve ideolojik işlevleri açısından da ele alınacaktır. Özellikle sayıları büyük ölçüde artmış bulunan kamu hizmetlilerinin sınıfsal konumu açısından konu oldukça önemlidir.

Kapitalist ekonominin yarattığı üretim fazlasının tüketilmesi, karmaşıklaşan pazarın düzenlenmesi, emperyalistler arası rekabetin yürütülmesi, yabancı sermaye egemenliğine karşı çıkışların savuşturulması ve hepsinden önemlisi derinleşen toplumsal çatışmaların denetlenmesi için devlete günümüzde daha fazla gereksinim duyulmaktadır. Bu yüzden ulus-devlet sorunu, tekelci sermaye döneminde oldukça karmaşıklaşmıştır. 20. yüzyıla damgasını vuran refah devleti uygulamaları ve buna bağlı olarak gelişen sosyal devlet siyasetleri, bir yandan devletin kapitalist karakterini gizlerken, öte yandan hizmet elemanlarının sınıfsal kökenlerini tartışmalı duruma getirmiştir.

Marx'ın zamanındaki devlet ile günümüzdeki devlet aygıtını karşılaştıran çok sayıda çalışmada, tekelci kapitalist devletin niteliğiyle ilgili farklı görüşler öne sürülmektedir. Kautsky'nin "ultra emperyalizm" kuramının sol kanat versiyonunu oluşturun Sweezy, Magdoff, Nicolaus ve Jalee, uluslararası tekelci kapitalizmin egemenliği altındaki emperyalist metropollerde, zamanla ulusal devletin gücünün azalacağı görüşündedir.

Buna karşılık Mandel, Kidron, Warren ve Rowthorn, tekelci kapitalist aşamada emperyalist metropoller arasındaki ilişkide herhangi bir yapısal değişikliğin söz konusu olmayacağını, tersine, emperyalist zincirdeki gerçek kopuşun metropoller ile onların egemenliği altındaki ülkeler arasında ortaya çıkacağını söylerler. İkinci grup yazarlar arasında, daha çok bağımsız devletler ile burjuvaziler arasındaki hegemonya savaşının süreceği yönünde bir öngörünün varlığı göze çarpar. Onlara göre, bir yandan uluslararasılaşma yönelimleri pazar ilişkilerini etkilemeyi sürdürecek, öte yandan ulusal devletler ve ulusal burjuvazilerin birbirleriyle olan dışsal ilişkileri varlığını koruyacaktır. Batılı komünist partiler ise, metropoller arasındaki ilişkilerin emperyalist zincirde herhangi bir değişikliğe yol açmayacağı; bunun yerine kapitalist üretim biçiminde "ulusal tekelci devlet kapitalizmi" olarak adlandırılan bir dönüşümün gerçekleşeceği düşüncesindedir. Buna göre metropoller arasındaki ilişkiler, özerk burjuvaziler arasında karşılıklı ve dışsal baskılar biçiminde devam edecektir.

Bu konudaki tartışmalar sonuçlanmamakla birlikte, genel kanı, tekelci dönemde devletin sermaye birikiminin genişlemesinin stratejik aracı durumuna geldiği yönündedir. Gerçekten devletin ekonomiye ya da toplumsal yaşama müdahalesi, öne sürüldüğü gibi çok fazla azalmamıştır. Modern devlet, kapitalist gelişme açısından hâlâ en önemli aygıttır (Wallerstein, 1992: 40-48). Her şeyden önce devlet iktidarının varlığı, ulusal sınırlar içindeki mal, para, sermaye ve iş gücü hareketlerinin denetimi açısından hâlâ bir zorunluluktur. Ulus-devletler, kendi sınırları içindeki üretim etmenlerinin akışını düzenleyerek, ulusal ekonomilerin uluslararası toplumsal iş bölümü yapısına uyarlanmasını sağlamakta hâlâ birincil aktörlerdir.

İkincisi, devlet, toplumsal üretim ilişkilerinin tabi olacağı kuralları saptama tekelini elinde bulundurarak, emeğin dene-

tim altında tutulmasının koşullarını hazırlar. Bunun için devletin elinde pek çok araç bulunur. Devlet, bu araçlardan yararlanarak, ya doğrudan emeği denetim altında tutmaya yönelir ya da ücretli çalışma koşullarını düzenleyerek üretim ilişkilerini dolaylı olarak denetler. Buna bir de işçi sınıfı hareketlerine yönelik çeşitli baskı ve müdahaleler eklendiğinde, devletin sınıf ilişkileri üzerindeki etkisinin ne denli önemli olduğu görülür.

Üçüncüsü, devlet, vergilendirme tekeli yoluyla denetimi altındaki sermaye birikimi süreçlerine çeşitli biçimlerde müdahalede bulunur. Örneğin, devlet, bu gücüne dayanarak, kaynak dağılımı yoluyla yeniden dağılımı gerçekleştirebilir. Ve son olarak devlet, silahlı gücü elinde bulundurarak (ordu, polis gibi) işçi sınıfını denetim ve baskı altında tutmanın koşullarını yaratabilir. Böylece devlet, bir yandan üretim ilişkilerinin biçimlenmesi üzerinde etkili olurken, öte yandan egemenlik ve baskı aygıtı olarak da belli işlevler yerine getirir.

Devletin ekonomik işlev alanının genişlemesi, 20. yüzyıl kapitalizminin en önemli olgularından birisidir. Çağdaş devlet, sermayenin çıkarlarının ve özel mülkiyetin "bekçisi" olmaktan çıkmış ve birikim süreçlerinin etkin bir "müdahalecisi" konumuna gelmiştir (Aronowitz, 1992: 81). Yoğunlaşmaya ve merkezîleşmeye dayanan birikim süreçleri, emeğin "hegemonik" örgütlenmesine gereksinim duymuş, bu da, devleti hegemonya ilişkilerinin düzenleyicisi konumuna getirmiştir. Devlet aygıtını da içine alan böyle bir hegemonik rejim içinde yeni tür bir despotizmden, sermayenin kolektif işçi üzerindeki "rasyonel tiranlığı"nı temsil eden bir tür "hegemonik despotizm"den söz etmek olanaklıdır (Burawoy, 1987: 149-150).

Devletin ideolojik işlevleri, güçlükle algılanmakla birlikte, son derece yaşamsal öneme sahiptir. Gramsci, Althusser ve Poulantzas gibi çağdaş Marksistler, devletin egemen sınıfın hegemonya aracı olarak kapitalizmin sürekliliğinde oynadığı

rolü ayrıntılı olarak tartışmışlardır. Özellikle sermaye ile emek arasındaki hegemonik ilişkilerin, ideolojik devlet aygıtlarının varlığına neden gerek duyduğunu göstermişlerdir. Çünkü; yalnızca kapitalist sistemin sonsuzluğu hakkındaki bir dizi değer ve inanca dayanarak uzun süre ayakta kalamayacak olan burjuva ideolojisinin, kendini yeniden üretebilmek için yeni kurumlara ve yeni araçlara gereksinim duyması kaçınılmazdır.

Althusser ve izleyicileri, devlet şemsiyesini çok geniş tutarak, hemen tüm toplumsal kurumları (sendikalar ve eğitim dahil) devletin ideolojik aygıtları içinde değerlendirirler. Onlara göre devletin ideolojik aygıtları, sosyal sınıfların yeniden üretiminin en önemli kaynağını oluşturur. Burada devletin fonksiyonalist bir bakış açısıyla ele alındığı söylenebilir. Egemen sınıfların ve onların çeşitli sektörlerinin içsel bütünlüğünü temsil eden kapitalist devlet, gelişkin ideolojik araçlar kanalıyla sistemin krizlerini yönetmekte, kitlelerin bilincini denetlemekte ve böylece çalışanların kapitalist pazarın tüketicileri olarak yeniden üretilmelerini sağlamaktadır (Althusser, 1989).

Devlet, bir yandan ekonomik, siyasal ve ideolojik işlevleriyle, öte yandan kamusal hizmetler alanındaki etkinlikleriyle sınıf ilişkileri üzerinde etkide bulunmaktadır. Devlet istihdamının sınıf ilişkileri üzerindeki etkileri hakkında ayrıntılı çalışmalar yapmış olan Wright (bu konuda açıklayıcı bir kuram ortaya koymamış olmakla birlikte) devlet için çalışmanın, sermaye birikim süreçleri açısından taşıdığı öneme dikkati çeker (Wright, 1978: 181-219; Wright, 1985: 205-225). Ayrıca kamusal çalışmanın önemli bir bölümü, belli bir emek türünün ve insanın yeniden üretimi diyebileceğimiz bir çalışma biçiminin gelişmesine yol açmıştır. Ağırlıklı olarak hizmetlerden (yaşlılara yönelik sosyal çalışma, çocuk bakımı ve öteki marjinal nüfusa yönelik belli çalışmalar, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetleri gibi) oluşan bu çalışma türü, kapitalist sö-

mürü ilişkileri dışında gözüktüğü için ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü burada çalışmanın karşılığı sermayeden değil, gelirden ödenmektedir.

Offe, toplumsal ücrete bağlı hizmetlerin devlet tarafından sağlanmasının, "metasızlaştırma" eğiliminin gelişmesine neden olduğunu; bu yüzden bu tür hizmetlerin genişlemesinin, kapitalist birikim sürecini uzun dönemde olumsuz yönde etkileyeceğini öne sürer (aktaran Laclau ve Mouffe, 1992: 199). Söz konusu olguyu "proletersizleştirme" süreçleriyle de ilişkili bulan yazar, bunu günümüzde kapitalist ekonomilerin bunalıma girmesinde önemli bir etken olarak görür. Geleneksel yaklaşımların fazla hesaba katmadığı bu nokta, sınıf mücadelesi süreçleri açısından önemlidir. Bunun için, sınıfları birikim süreçleri içindeki yerleri açısından ele alan Düzenleme Okulu yazarları, çalışmalarının karşılığını devlet gelirlerinden (vergi türünden) elde eden ücretlileri, emek ile sermaye ilişkisi açısından ayrı değerlendirirler (Aglietta, 1979).

Devlet etkinliklerinin genişlemesi, siyasal alanın prekapitalist üretim aşamasındakine benzer bir yapıya bürünmesine neden olmuştur. Bu yapı, sömürü ilişkilerinin ve sınıf çatışmasının algılanmasını güçleştiren süreçler içermektedir. Poulantzas, bu durumun tekelci aşamada ekonomik ilişkilerden çok siyasal ilişkilerin önemli duruma gelmesine yol açtığını söyler (Poulantzas, 1976: 101). Bu noktada siyasal yöne yapılan aşırı vurgunun, sömürü ilişkilerinin ortadan kalkmakta olduğu savına dek vardırılması doğru değildir. Sömürü ilişkilerinin, ne kadar ekonomi dışı biçimlere bürünürse bürünsün her zaman kapitalist toplumun odak noktasında yer aldığı gerçektir (Wood, 1992: 40). Devletin ekonomik rolünün sınıf mücadelesinin karakterini büyük ölçüde etkilediği doğru olmakla birlikte, son kertede devlet aygıtının sınıf mücadelelerini değil, sınıf mücadelelerinin devletin işleyişini belirlediği unutulmamalıdır.

Öte yandan bir iktidar kurumu olarak devletin sınıf ilişkilerinde oynadığı rol, sermayenin uluslararasılaşması sürecinin sonuçlarıyla da yakından ilgilidir. Sermayenin uluslararasılaşması, devlet aygıtının kurumsal ve siyasal yapısı üzerinde doğrudan etkide bulunmaktadır. Örneğin egemen sermayenin çıkarlarının temsilcisi durumuna gelen ulusal devletler ile emperyalistler arası çelişkiler ya da uluslararası sermaye ile ulusal sermaye arasındaki antagonizma nispeten zayıflamaktadır. Bu olgu, ulus-devletin küçülmekte veya ortadan kalkmakta olduğunu değil, tam tersine gerek uluslararası, gerek ulusal ölçekte daha önemli bir toplumsal özne durumuna gelmekte olduğunu gösterir.

Toplumun karmaşık bir ekonomik ve siyasal aygıta dönüşmesi, devletin ve pazarın sahip olduğu varsayılan göreli özerkliği iyice tartışmalı kılmıştır (Birnbaum, 1971a: 111-112). Gerçekten gelişmiş ülkelerin çoğunda klasik devlet aygıtının ya da pazar düzeneğinin yanında, modern denetim araçlarına dayanan karmaşık süreçlerin geliştiği gözlenir. Emperyalizmin dünyayı büyük bir pazar haline dönüştürmesi, sorunu daha da karmaşıklaştırmıştır. Öyle ki işçi sınıfları, emperyalizmin global çıkarları doğrultusunda kolaylıkla yönlendirilebilmektedir.

Günümüz devletinin bir başka özelliği, giderek genişleyen ve güçlenen bir teknisyenler kadrosunun, devlet aygıtının varlığı ve işlerliği açısından kaçınılmaz duruma gelmiş bulunmasıdır. Endüstrileşmiş toplumlarda kamu yönetimi, hukuk, ekonomi, maliye, bilim ve teknoloji ile kentleşme ve sağlık işlevleri, askerî ve siyasi tüm işler, bu teknisyenlerin tekelindedir (Birnbaum, 1971b: 79). Teknisyenlerin artan önemi, endüstri toplumlarının bürokratikleşme eğilimlerini daha da güçlendirmektedir. Burada Weber'i doğrulayan bir rasyonelleşme sürecinin varlığını görmezliğe gelmek gerçekten güç-

tür. Ancak, toplumun hiyerarşik yapılarında yalnızca gücün kurumsallaşmasını ve rasyonelleşmesini görmek de yüzeysel bir yaklaşım olup, olsa olsa "ideolojinin sonu" ve benzeri savların kabulüyle sonuçlanır. Popper'ın formülleştirdiği, Bell'in egemen Amerikan söylemine dönüştürdüğü, Aron'un ise son rötuşlarını yaptığı "ideolojinin sonu" paradigması, son kertede gücün kurumsallaşması ve rasyonelleşmesi sonucu siyasallığın kaçınılmaz olarak ortadan kalktığı bir teknokratik toplumu yüceltmekten öteye gitmez.

Daha çok sosyalist doktrinin çöküşü anlamında kullanılan ve böylece birer ideolojik slogan durumuna gelen "ideolojinin sonu" ve "tarihin sonu" (Fukuyama) savları, her şeyden önce kendi içinde tutarlı görünmemektedir. İdeolojiden yoksun bir teknokrasinin veya bürokrasinin varlığı epeyce tartışılmalıdır. Teknik etkinliği ölçme çabası, kendi içinde ideolojik bir tutum barındırdığı gibi teknik etkinliklerin, siyasal kararlara ve teknik seçimlere dayandığı ve genellikle siyasal değerler tarafından belirlendiği bir gerçektir (Birnbaum, 1971b: 81). Ayrıca teknik veya bürokratik elitin sınıfsal kökeni, kaçınılmaz olarak yapılan işe de yansır. Sonuçta, gücün teknisyenlerin elinde yoğunlaşması, ne siyasetin ideolojiden soyutlandığını, ne de toplumun tümüyle teknokratik bir elitin egemenliği altına girdiğini gösterir. "İdeolojinin sonu" ya da "tarihin sonu" savlarının çekiciliği, daha çok çatışmasız bir toplum mitosuna ya da kapitalizmin evrenselliği hakkındaki inanca lojistik destek sağlamasından ötürüdür.

IV

Üretim Süreci İçinde İşçi Sınıfı

1. Nesnel Sınıf Konumları (Kendinde Sınıf Tanımı)

Son yüzyıl içinde emek sürecinde gerçekleşen değişiklikler, emeğin niteliksizleşmesine ve işin değersizleşmesine yol açarken, aynı zamanda emeğin kendi içinde bölünmesi ve işçi sınıfının bileşiminin değişmesi sonucunu da beraberinde getirmiştir. Kimileri, emeğin bileşiminde gerçekleşen bu değişiklikleri işçi sınıfının daralması, hatta ortadan kalkması biçiminde yorumlamaktadır. Örneğin gelişmiş ülkelerin büyük bir bölümünde endüstride çalışan işçilerin, özellikle kol işçisi niteliğindeki emekçilerin sayısındaki azalma, gerek işçi sınıfının, gerek endüstriyel sektörün daralması olarak değerlendirilmektedir. İşçi sınıfının toplumsal bir güç olarak ortadan kalkmakta olduğu yolundaki savları destekleyen bir başka etmen ise, yüzyılın son çeyreğinde gelişmiş kapitalist ülke işçi sınıflarında gözlenen siyasal gerilemedir. Buna karşılık dünyanın hemen her yerinde sınıf dışı toplumsal öznelerin siyasal direnişlerinin gelişmesi, dikkatlerin sınıflar arasındaki mücadeleden ırksal, etnik, dinsel ve cinsel nitelikteki toplumsal hareketlere çevrilmesine neden olmuştur.

Gerçekte işçi sınıfının gerilediği yolundaki savlar, ya toplumsal yapının bazı yüzeysel görünümlerinin sınıf ilişkilerinin yerine geçirilmesinden ya da meslek, gelir, statü gibi etmenlere dayalı toplumsal farklılaşmanın sınıf yapısıyla özdeşleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Böyle bir eğilim, var olan toplumsal yapıların karmaşıklığı içinde sınıfların tanımlanmasını daha da güçleştirmiştir. Endüstrileşmiş toplumlarda sınıf yapılarının karmaşıklığı ve sınıflar arasındaki sınırların belirsizliği, işçi sınıfı için net bir tanım ortaya koymaya çalışan araştırmacıları pek çok kuramsal ve yöntemsel sorunla karşı karşıya bırakmıştır. Sınıfsal kutuplaşma ve giderek genişleyen bir işçileşme süreci, bütün çıplaklığıyla gözler önünde olmakla birlikte, sınıf konumlarının çelişkili doğası, ne sınıfı tanımlayan ölçütler üzerinde kesin bir görüş birliğine, ne de net ve sınırları belirlenmiş sınıf portrelerine olanak vermektedir.

Tekelci aşamada işçi sınıfının toplumsal bir güç olarak gerilediği veya yeniden tanımlanması gereken bir toplumsal özne durumuna geldiği yolundaki savlar, her şeyden önce ampirik dünyayla uyum içinde görünmemektedir. 20. yüzyılda üretim ve emek süreci içinde gerçekleşen değişiklikler, işçi sınıfının kimi özelliklerinde bazı değişiklikler yaratmakla birlikte onun sınıfsal karakterini ortadan kaldırmış sayılmaz. Örneğin, endüstride çalışan iş gücünün azalması, o endüstrinin daralması anlamına gelmediği gibi, kol işçilerinin oranının göreli olarak düşmesi de, işçi sınıfının küçüldüğünü veya zayıfladığını kanıtlamaz. Öte yandan büro, hizmet ve kamusal çalışma biçimlerini içeren beyaz yakalı sektörün büyümesi, hiç kuşkusuz işçi sınıfının bileşimini ve sınıfsal davranışlarını etkilemiştir. Benzer biçimde yeni gelişmekte olan Fordizm sonrası süreçlere ya da *endüstrileşmeme* olgusuna bakarak, endüstri işçilerinin, hele hele tüm işçi sınıfının ortadan kalkmakta olduğunu öne sürmek doğru değildir. Her şeyden önce bu olguların ne yönde

gelişeceğini şimdiden kestirmek oldukça güçtür. Bununla birlikte emeğin örgütlenmesi biçimlerinde, yeni iş düzenlerinde ve istihdam yapısında ortaya çıkacak değişikliklerin işçi sınıfını hiç etkilemeyeceği de söylenemez.

O halde araştırmacılara düşen ilk iş, sınıfsal yapıdaki değişiklikleri ölçebilen yöntemler geliştirmeleridir. Bu da, her şeyden önce pek çok kuramsal ve kavramsal sorunun çözümüne bağlıdır. Nitekim pek çok araştırmacı, yeni kavramlara, yeni ölçütlere ve yeni yöntemlere duyulan gereksinimi sık sık dile getirmektedir. Öncelikle sınıfın dinamik bir tanımına ihtiyaç olduğu vurgulanmaktadır. Çünkü teknolojik ve endüstriyel süreçlerin üretime girmesiyle birlikte, sınıf konumları ve bunları birbirinden ayıran sınırlar zamanla aşınmış, dolayısıyla hem sınıf piramidi, hem de sınıf içi yelpaze değişmiştir.

İşçi sınıfının dinamik bir tanımını ortaya koyabilmek için, önce iki noktanın açıklığa kavuşturulması gerekir. İlki, emek sürecinin ampirik birimi olarak işçinin, başka ber deyişle "proleterin"; ikincisi ise toplumsal sistemin kolektif öznesi olarak işçi sınıfının, "proletaryanın" tanımlanmasıyla ilgilidir. Birinci nokta, güncel proleterleşme ölçütleri ile bundan hareketle üretim ve emek süreci içindeki *çıplak işçinin* ampirik olarak tanımlanmasını zorunlu kılar. Çünkü emek sürecinde proleterleşme eşiğinin aşılması olgusunu simgeleyen *çıplak işçi*, çalışanların maddi yabancılaşma koşullarını tümüyle gerçekleştirdiğinin ve kapitalist üretim sisteminin kesin boyunduruğu altına girdiğinin en önemli göstergesidir (Therborn, 1989: 48).

İkinci nokta, öncelikle emeğin toplumsal bileşiminin tanımlanmasını gerektirir. Ancak bu yolla, hem işçi sınıfı ile öteki sınıflar arasındaki sınırların, hem de sınıf içi bölünmelerin ölçütlerinin neler olduğu anlaşılabilecektir. Sınıf içi bölünmeler, işçi sınıfının bütünleşmesi, türdeşleşmesi ve kolektif

özne konumuna yükselmesi üzerinde etkili olup, "kendi için sınıf" kapasitesini daraltan bir olgudur. İşçi sınıfının bileşimi, toplumsal pratik içinde sınıf çıkarlarını sınıf kapasitesine dönüştüren toplumsal güçlerin doğru bir bileşkesini sunabilmek açısından önemlidir.

Sorunun farkında olan araştırmacılar, çabalarını büyük ölçüde bu noktada yoğunlaştırmışlardır. Bu yöndeki çabalar (özellikle Wright'ın, Poulantzas'ın ve Carchedi'nin çalışmaları) Marx'ın ayrıntılı olarak incelemediği ve yaratacağı sorunları hemen hiç tartışmadığı ara sınıfların veya geçiş halindeki sınıf unsurlarının günümüzdeki uzantılarına açıklık getirmeyi amaçlamaktadır. Örneğin Poulantzas, işçi sınıfı yelpazesi dışında kalan ara ya da marjinal sınıf unsurlarını tanımlamaya çalışırken, türdeş, net ve toplumsal dönüşümün dinamosu olacak bir sınıf portresi ortaya koymayı amaçlamıştır. Wright ise, söz konusu kategorileri aynı anda her iki sınıf içindeki yerleri açısından değerlendirirken, her şeyden önce sınıflar arasında kesin sınırlar çizebilmenin ve sınıflar için "çelişkisiz" tanımlar ortaya koyabilmenin güçlüğünü gösterme niyetindedir.

Güncel ve dinamik bir sınıf tanımına ulaşmada karşılaşılan bir üçüncü güçlük, ekonomik belirleyicilere dayanarak sınıfların eksiksiz bir resmine ulaşmanın olanaklı olup olmadığı sorusunda düğümlenir. Bu noktada iki sorun karşımıza çıkar. Bir kere, günümüzde ekonomik belirleyicilerin neler olduğu konusunda tam bir görüş birliği yoktur; başka bir deyişle mülkiyet ve ücretlilik gibi geleneksel ölçütlerin, sınıfı tanımlamada yeterli koşul olup olmadığı tartışmalıdır. İkincisi ise, salt ekonomik belirleyicilerden yola çıkarak sınıfların hangi özelliklerinin ya da hangi yüzlerinin tanımlanabileceği sorunudur.

Araştırmacılar, günümüzde mülksüzlük veya ücretlilik temelinde yapılan geleneksel işçi sınıfı tanımlarının yetersizliğini sıklıkla vurgularlar. Örneğin Wright, üretim ilişkileri yanı

sıra emek denetim ilişkilerinin; Poulantzas ise, ekonomik ölçütler (üretim ilişkileri) yanında siyasal ve ideolojik ölçütlerin (üstyapı ilişkilerinin) çözümlemeye sokulmasından yanadır. Buna karşın Braverman, tamamen maddi yabancılaşma koşullarına dayanan ampirik bir tanımlamayı; Carchedi ise, mülkiyet ilişkilerine indirgenemeyecek bir üretim ilişkileri çözümlemesini önerir.

Marksist kuramda sınıflar, öncelikle üretim süreci içindeki yerleri açısından tanımlanır ve buna göre iki kutuplu bir yapı karşımıza çıkar. Kapitalist toplum, üretim araçlarının dağılımına bağlı olarak, üretim araçlarına sahip olan "kapitalist sınıf" ve üretim araçlarına sahip olmayan "işçi sınıfı" olmak üzere iki temel sınıftan oluşur. Üretim araçlarının dağılımı, üretimin tüm karakterini, başka bir deyişle üretim sürecinin hareket yasalarını belirlediği için üretim araçlarına sahiplik olgusu, hâlâ sınıf ilişkilerinin maddi temelini oluşturur. Burada artık sınıflar, üyelerinin yaptıkları işlerden (mesleklerinden), gördükleri işlevlerden veya gelir gibi etmenlerden bağımsız olarak üretim süreci içindeki fiili konumlarına göre belirlenirler. Nesnel sınıf konumlarına göre sınıfların belirlenmesi, ekonomik yapı (altyapı) düzeyinde ve *kendinde* bir sınıf tanımıdır. Sınıfların ekonomik ölçütlere göre tanımlanması, onların saf kapitalist üretim ilişkileri düzeyinde geçerli olan resimlerini net olarak ortaya koyar.

Öte yandan toplumsal formasyon içinde, gerek sınıflar arasındaki sınırları çizmek, gerek her bir sınıf konumu için net bir tanım vermek o kadar kolay değildir. Çünkü sınıflar, yalnızca ekonomik kategoriler değil, aynı zamanda siyasal ve ideolojik (üstyapı) süreçler içinde hareket eden toplumsal öznelerdir. Üstyapı ilişkilerini de içeren toplumsal formasyon düzeyinde, tek ve türdeş bir işçi sınıfı veya kapitalist sınıf yerine, kendi içinde farklılaşmış "proletarya"ve "burjuvazi" ile ara sınıf un-

surları (orta sınıf katmanları) karşımıza çıkar. Ayrıca daha önce üretim ilişkileri düzeyinde proletarya içinde gözüken bazı sınıf unsurlarının (örneğin emek aristokrasisinin) bilinç, siyasal eylem ve kolektif örgütlenme gibi özellikler açısından proletaryadan ayrıldığı noktalar da bu düzeyde kendini gösterir. Bu yüzden, saf kapitalist üretim biçimi düzeyinde çizilen genel ve soyut sınıf haritaları, belli bir zamandaki ve somut bir toplumsal yapı (toplumsal formasyon) içindeki sınıf konumlarıyla tamamen örtüşmeyebilir.

Toplumsal formasyon düzeyindeki üretim ve bölüşüm ilişkilerinin çözümlenmesi, yalnızca ekonomik yapının değil, aynı zamanda üstyapı ilişkileri ile kurumlarının da incelenmesini gerektirir. Sınıf çözümlemelerinde en üst soyutlama düzeyinde belirlenen sınıf yerleri ile toplumsal ve siyasal yapı içinde tanımlanan konumların bağdaştırılması, sınıf araştırmacılarının en önemli sorunsalıdır. Bir sınıfın üretim süreci içindeki ekonomik konumu ile belli bir toplumsal sistem içindeki konumunun birbirinden farklı olduğu gerçeği göz ardı edildiğinde, kaçınılmaz olarak bazı eksik veya yanlış sonuçlara varılabilir. Nitekim, ya sınıfların üretim süreci içindeki rollerinden bazı siyasal sonuçlar çıkarılmakta ya da sınıfları tanımlayan siyasal ve ideolojik etmenler önemsizleştirilerek, nesnel ekonomik çıkarlar ile öznel unsurlar (örneğin sınıf bilinci) özdeşleştirilmektedir (Carchedi, 1977: 139). Böyle bir yaklaşım, toplumsal yapının çeşitli düzeyleri arasında doğrusal-mekanik bir ilişkinin bulunduğunu varsaydığı için yanlıştır.

Çağdaş Marksistler arasında özellikle işçi sınıfının bileşimiyle ya da işçi sınıfı ile orta sınıf katmanları arasındaki sınırların belirlenmesiyle ilgili ortaya çıkan görüş ayrılıklarının kökeninde, işte yukarıda değinilen metodolojik sorunlar yatar. Altyapı ile üstyapı arasındaki diyalektik ilişkiyi gözetmek, ayrıca üretim ilişkilerinin bölüşüm ilişkilerini belirlediğini ka-

bul etmek, Marksist sınıf çözümlemelerinin temel ilkesidir. Öte yandan bölüşüm ilişkilerindeki değişikliklerin ve buna yol açan sınıf mücadelesi süreçlerinin de ekonomik yapıyı dönüştürdüğü hesaba katılmalıdır. Bu bölümde, işçi sınıfının üretim süreci içinde ekonomik bir kategori olarak belirlenmesi sorunu üzerinde durulacaktır. Proletaryanın toplumsal bir özne olarak tanımlanması sorunu ise bundan sonraki bölümde (Beşinci Bölüm) ele alınacaktır.

2. Ekonomik Belirleyiciler

Sınıfları ekonomik kategoriler olarak tanımlamak için genellikle üç ölçütün kullanıldığı görülür: (1) üretim araçlarıyla kurulan ilişki, (2) üretim süreci içindeki yerler, (3) toplumsal ürünün paylaşılması. Carchedi, bunlara dördüncü bir ölçüt olarak kolektif emeğin işlevlerini yerine getiriyor olma koşulunu da eklemiştir (Carchedi, 1977: 145).

Marksist kuram, üretim araçlarıyla kurulan ilişkinin üretim süreci içindeki yerleri, dolayısıyla tüm toplumsal rolleri belirlediği düşüncesini baştan kabul eder. Bu yüzden toplumsal grupları ayrıca gördükleri *işlevlere* göre birbirinden ayırmaya gerek duymaz; böyle bir yaklaşım daha çok fonksiyonalist kuramlarda göze çarpar. Marksist sınıf kuramına göre, emeğin ya da sermayenin işlevi, gerçekte üretim süreci içindeki konumların fiilî sonucudur. Emeğin işlevi, emek sürecinde artık değer üretmek; sermayenin işlevi ise, artık değerin gerçekleşmesi için gerekli denetimi ve egemenliği kurmaktır. Bu yüzden, emeğin ve sermayenin işlevlerini yerine getiriyor olma koşulunun, ayrıca sınıfın ekonomik belirleyicileri arasında sayılmasına gerek yoktur.

Sınıfların ekonomik özneler olarak belirlenmesinde etkili olan birkaç noktaya değinmekte yarar vardır:

(1) Üretim süreci içinde üretken işçinin artık emeğine el konulurken, artık değer üretmeyen (üretken olmayan) emek üzerinde de üretken işçiye uygulandığı kadar ekonomik baskı uygulanmaktadır (Carchedi, 1977: 162). Bu yüzden işçiyi, yalnızca üretken emekle sınırlayan yaklaşımlar yeterli değildir. Hızla genişleyen kolektif işçi yelpazesi içinde yer alan pek çok kategorinin, günümüzde sınıfı tanımlayan ekonomik ölçütler açısından işçi sınıfı içinde değerlendirilmesi gerektiği açıktır. Öte yandan üretken işçiyle kolektif işçiyi birbirine karıştırmamak gerekir; çünkü her üretken işçi, kolektif işçinin bir parçası olmakla birlikte her kolektif işçi, üretken olmak zorunda değildir.

(2) Mülkiyet ile yönetim ilişkilerinin ayrılması, buna bağlı olarak mülkiyetin kendi içinde *yasal* ve *fiili* (ekonomik) mülkiyet olmak üzere işlevsel bir farklılaşmaya uğraması, yüzyılın en önemli gelişmelerinden birisidir. Bunun yanında bir de, kolektif işçinin gelişmesine bağlı olarak üretim araçları üzerindeki *tasarruf* olgusuna dayanan bir denetim erkinin geliştiği görülür. Mülkiyetin yasal sahiplik olgusuyla sınırlı olmaması, gerek sermaye profilinin, gerek sermaye işlevlerinin daha geniş bir tabanda düşünülmesini zorunlu kılar. Bu nedenle günümüzde sermayeden söz edildiğinde, yalnızca yasal mülk sahiplerinin değil, aynı zamanda işletmenin ekonomik mülkiyetine sahip bulunanların da (yönetim gücünü elinde bulunduran) göz önüne alınması gerekir. Öte yandan tasarruf erkini elinde bulunduran bazı kolektif işçilerin (*nasıl* üretileceğine ilişkin denetim, gözetim ve eşgüdüm işlevini yerine getiren) sınıfsal konumlarının "çelişkili" karakteri, ayrı bir sorundur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra üretim araçları üzerinde tasarrufta bulunan kolektif işçi türlerinin (mühendisler, teknisyenler gibi) gelişmesi, konuyu daha da kritikleştirmiştir.

(3) Kapitalist üretim süreci yalnızca teknik bir iş süreci değildir. Üretim süreci, aynı zamanda üretim ilişkilerini de içeren bir toplumsal iş bölümü sistemidir. Bu yüzden üretim ilişkileri düzeyinde

kapitalist üretim süreci, emek ve artık değer üretimi süreçlerinin birliği olarak ele alınmalıdır. Burada artık değer üretiminin kendisi kadar onu gerçekleştirecek tabiyet ilişkileri sisteminin de göz önünde bulundurulmasında yarar vardır. Tabiyet ilişkilerinin çözümlenmesi, emek süreci üzerindeki denetim, gözetim ve eşgüdüm işlevlerinin, kısaca hem kolektif işçinin, hem de sermayenin denetim işlevlerinin ayrıntılı olarak tanımlanmasına ihtiyaç duyar. Bu nokta, özellikle proleterleşme süreçlerinin anlaşılması ve ara sınıf unsurlarının üretim süreci içindeki yerlerinin belirlenmesi açısından oldukça önemlidir.

(4) Bir başka önemli nokta, üretim sürecini emek sürecine indirgeyen yaklaşımların eksikliğiyle ilgilidir. Kimi çözümlemelerde görüldüğü üzere üretim süreci, kolektif işçinin işlevlerinin gerçekleştiği emek denetim ilişkileri alanına indirgenmekte, dolayısıyla emek denetim ilişkileri, üretim ilişkilerinin yerine geçirilmektedir. Böyle bir yaklaşım, Marksist sınıf anlayışı açısından oldukça pürüzlüdür. Emek denetim süreci, emeğin sermayeye olan tabiyetinin kurumsal biçimlerini içeren bir alandır. Bu nedenle iki sınıf arasındaki bağımlılık ve çatışma ilişkilerinin yeniden üretiminin bir düzeyi olarak önemli olmakla birlikte emek ile sermaye arasındaki ilişkilerin tamamını kapsamaz.

Sınıfların işlevselci bir anlayışla çözümlenmesi, ancak emek denetim hiyerarşisinin tanımlanmasını ve sınıf içi ilişkilerin anlaşılmasını kolaylaştırır. Örneğin emek süreci içinde sermayenin global işlevlerini görme ölçütüne dayanarak, denetim hiyerarşisi içindeki teknik ve işlevsel farklılaşmayı saptamak olanaklıdır. Buna karşılık, kapitalist sınıfın sermayenin yasal ya da ekonomik mülkiyete sahip olması, üretim biçimi düzeyinde fazla önem taşımaz. Daha önce de belirtildiği gibi, mülkiyetin yasal ve ekonomik mülkiyet biçiminde birbirinden ayrılması, sermayenin kendi içindeki fonksiyonel farklılaşmasını yansıtmaktan öte bir anlam taşımaz. Bu yüzden sınıf içi bölünmeleri tanımlayan ölçütlerin, sınıflar arasındaki sınırların nesnel be-

lirleyicilerine indirgenmesi yanlıştır. Başka bir deyişle işlevsel farklılaşma, üretim süreci içindeki konumların belirlenmesi açısından değil, sınıf içi bölünmelerinin anlaşılması açısından pratik değeri olan bir ölçüttür.

Günümüz işçi sınıfının ekonomik bir kategori olarak tanımlanması, öncelikle sınıf bileşiminin anlaşılmasını, bu da işçi sınıfı yelpazesi içinde yer alan konumlarla öteki sınıf konumları arasındaki sınırların nesnel olarak belirlenmesini gerektirir. İşçi sınıfını öteki sınıflardan ayıran sınırların neler olduğu sorunu, hâlâ sınıf kuramının en tartışmalı alanlarından birisidir. Kapitalist üretici güçlerin gelişmesine koşut olarak proleterleşme sürecinin çok dinamik bir karaktere bürünmesi, işçi sınıfını tanımlayan ölçütlerin belirlenmesini güçleştirmeye devam etmektedir. Gerçekten bir önceki dönemde doğrudan işçi sınıfı içinde görünmeyen bazı katmanların bir süre sonra proleterleşerek işçi sınıfına katıldıklarına sıklıkla tanık olunur. Böyle dinamik bir sürecin anlaşılması ve proleterleşen sınıf unsurlarının saptanabilmesi, proleterleşme olgusunun nesnel ve ampirik ölçütlerinin tanımlanmasına bağlıdır. Ne var ki sınıf konumlarının çeşitliliği ve çelişkili karakteri, proleterleşmenin ölçütleri üzerinde kesin bir görüş birliği sağlanmasını güçleştirmektedir.

3. Proleterleşme Olgusunun Güncel Ölçütleri

İşçi sınıfının kapsamına ilişkin belirsizliklerin, büyük ölçüde proleterleşme eşiğine ilişkin nesnel ölçütlerin yokluğundan kaynaklandığı bellidir. Oysa nesnel ölçütlerin varlığı, hem proleterleşme sürecinin dinamik karakterinin, hem de bu yolla işçi sınıfının sınırlarının ampirik olarak tanımlanmasının ön koşuludur. Marksistlerin emek sürecine yönelik çözümlemelerinin gerisinde, işte böyle bir gereksinme bulunmaktadır.

Proleterleşme, birden fazla anlama gelen, sorunlu bir kavramdır. Kapitalist üretimin başlarında proleterleşme, üretim araçlarından ve doğayı dönüştürme kapasitesinden uzaklaşmayı anlatan bir kavram niteliğindeydi. Tekelci kapitalizm döneminde ise proleterleşme, köylüler ve zanaatçılar gibi yoksullaşan ve üretim araçları üzerindeki mülkiyetlerini yitirenlerle sınırlı olan bir kavram olmaktan çıkmış ve daha çok beyaz yakalı işçileri, entelektüelleri, hizmet elemanlarını, teknisyenleri içeren orta sınıf katmanlarının yaşam standartlarındaki düşüşü anlatan bir kavram durumuna gelmiştir. Bugün de proleterleşme kavramı, Kautsky'nin bir zamanlar "eğitimli proleterler" olarak adlandırdığı endüstri, hizmetler ve ticari sektör çalışanlarının önemli bir kesimi içinde olmak üzere emekçi yığınlarının maddi yaşam ve çalışma koşulları açısından gerilemesini anlatan bir kavramdır (Prezeworski, 1977: 361-362).

İşçi sınıfının ekonomik tanımı, her şeyden önce proleterleşme sürecine ilişkin nesnel ölçütlerin ortaya konmasıyla olanaklıdır. Çok sayıda araştırmacı, son yüzyıl içinde gerçekleşen yapısal değişikliklerin üretim araçları sahipliği olgusuna dayanan sınıf ölçütlerini yetersiz kıldığını, dolayısıyla mülkiyet veya ücretlilik ölçütüne dayanan proleter tanımının pek çok toplumsal kategoriyi dışarda bıraktığını kabul ederler. Bazıları, emek sürecinin hareket yasalarından yararlanarak, gerek proleterleşmeyi, gerek buna karşı koyan süreçleri tanımlamaya koyulurlar. Proleterleşme olgusunun tanımlanmasında karşılaşılan en büyük güçlük, sınıf kapsamlarının sürekli bir değişim içinde bulunmasından kaynaklanır. Bir sınıfın kapsamının tanımlanabilmesi, kendi içinde türdeş ve bütünlüğü olan bir toplumsal birlik oluşturmasına bağlıdır. Oysa teknik ve bilimsel gelişmelerin üretime girmesiyle emek süreci içinde gerçekleşen dönüşüm, özellikle yoğun birikim rejimlerine bağlı olarak ortaya çıkan emek sürecinin bölünmesi olgusu, mülk-

süz ve ücretli grupları sürekli değiştirmektedir. Çünkü emek sürecinin bölünmesine bağlı olarak gelişen hiyerarşiler, hem sınıflar arasındaki sınırları, hem de sınıf içi ayrımları oldukça belirsizleştirmiştir. Bu yüzden bu alandaki yoğun ilgiye ve çok sayıda ampirik çalışmaya karşın sorunun köklü bir çözüme ulaştığı söylenemez.

Denetim ve yönetim süreçleri içinde yer alan bazı ücretli kesimlerin (yöneticiler, profesyoneller, denetçiler gibi) varlığı, proleterleşme sürecinin tanımlanmasını güçleştiren bir başka etmendir. Söz konusu ücretlilerin sınıfsal konumuyla ilgili olarak araştırmacılar arasında bir görüş birliği bulunmamaktadır. Toplumsal ağırlıkları gittikçe artmakta olan teknik ve idari kadrolar, ya kapitalist sınıfın işlevleri açısından değerlendirilmekte ya da geleceğin egemen sınıfının çekirdeği olarak görülmektedir. Bu yöndeki çabaların çoğu, doyurucu yanıtlara ulaşmaktan uzaktır. Özellikle sınıf çözümlemelerinde üretim ilişkileri temelinden uzaklaşan ve sınıfları daha çok egemenlik ilişkileri veya otorite hiyerarşisi bağlamında değerlendiren yeni Weberci yazarların işçi sınıfı hakkında çelişkili ve yüzeysel sonuçlara vardıkları gözlenir.

İşçi sınıfının günümüzde doğru bir resminin bulunmadığına dikkati çeken Bravermen, bunu, Marx'ın kuramının en güçlü olduğu yerde zayıf gözükmesinin ya da gösterilmesinin başlıca nedeni olarak değerlendirir (Braverman, 1974: 13). Gerçekten, sınıf gerçeğinin toplumsal yapının belirleyici özelliği olmaktan çıktığından ya da işçi sınıfının tarihsel bir kategori ve toplumsal bir güç olmaktan uzaklaştığından söz eden yazarlarda, büyük ölçüde Braverman'ın işaret ettiği bu sorun egemendir. Sorunun öneminin bilincinde olan ve proleterleşmenin bir süreç olarak incelenmesini öneren Braverman, bu konuda en önemli adımlardan birisini atmıştır. Daha sonra Braverman'ı izleyen pek çok araştırmacı, gerek proleterleşme-

nin, gerek buna karşı koyan süreçlerin unsurlarını ortaya koymaya çalışmışlardır.

Marksist araştırmacıların önemli bir bölümü, proleterleşmeyi, işin veya emek gücünün değersizleşmesi bağlamında ele almışlardır. Örneğin Braverman'ın çalışmasında proleterleşme olgusu, iş gücünün niteliksizleşmesine ve emeğin maddi koşullar açısından yabancılaşmasına yol açan bir süreç olarak ele alınmıştır. Wright, çalışanların proleterleşmesini, emek denetim süreçlerinden soyutlanmaları ölçütüne dayandırırken, Crompton bazı iş türlerinin değersizleşmesinin bir sonucu olarak görmüştür. Buna karşılık Goldthorpe gibi yeni Weberciler, daha çok meslek yapısı içindeki aşağıya doğru hareket üzerinde durmuşlardır. Tüm bu yaklaşımlarda proleterleşme olgusu, şöyle ya da böyle, işin, emek sürecinin ve emek gücünün değersizleşmesini içeren nesnel bir süreç olarak çözümlenmektedir.

İşin değersizleşmesi ve buna bağlı olarak iş gücünün niteliksizleşmesi, geçerli olan nitelik normlarına göre nitelikli iş gücü düzeyinden ortalama iş gücü düzeyine gerilemeyi gösteren bir olgudur. Gerçekten toplumsal iş bölümü yapısı değiştikçe, teknik farklılaşma süreçleri de değişmekte; bu ise, hem iş ve meslek yapılarındaki, hem de iş gücü nitelik türlerindeki ve düzeylerindeki farklılaşmayı beraberinde getirmektedir. Örneğin geçen yüzyılın sonlarında, nitelikli iş türlerinin başında gelen büro işi veya ticari işler, bugün büyük ölçüde değersizleşerek düşük nitelikli işler arasına girmiştir. Dolayısıyla bu alandaki mesleklerde çalışanlar, orta sınıf konumlarından uzaklaşarak (proleterleşerek) hızla işçi sınıfı konumlarına yerleşmişlerdir.

Carchedi, küçük burjuvazinin bazı bölümlerinin proleterleşmesini, bunların üretim ilişkileri düzeyindeki (ekonomik düzeydeki) eski konumlarına geri dönüşleri olarak değerlendirmektedir. Buna karşılık günümüzde "yeni orta sınıf" olarak tanımladığı unsurların proleterleşmesini, yalnızca işin ve

emek gücünün değersizleşmesi olgusuna dayandırmayı doğru bulmamaktadır. Yazara göre, üretim ilişkileri düzeyinde işçi sınıfı dışında kalan "yeni orta sınıflar", hem kolektif işçinin işlevleri, hem de sermayenin global işlevleri açısından bir değersizleşme süreci yaşamaktadır. Burada sermayenin global işlevleri açısından işin ve emek gücünün değersizleşmesi, aynı zamanda denetim ve eşgüdüm işlevlerinin de "erozyona uğramasına" yol açmaktadır. Bu yüzden, proleterleşen yeni orta sınıf katmanlarının gelirlerindeki ücret ve sermaye paylarının her ikisi birden azalmaktadır (Carchedi, 1977: 100-101). Nasıl gerçekleşirse gerçekleşsin, proleterleşme, sonunda mutlak bir yoksullaşmaya ve yabancılaşmayı beraberinde getiren bir süreçtir.

Proleterleşme sürecinin dinamik karakteri nesnel bir proleterleşme eşiğinin tanımlanmasını güçleştirdiği gibi, proleterleşme kavramının içeriğini de sürekli değiştirmektedir. İşin değersizleşmesi, iş gücünün niteliksizleşmesi, maddi çalışma koşullarındaki yabancılaşmanın artması gibi unsurlar, günümüzde bazı katmanların proleterleşmesini açıklamakta yetersiz kalmıştır. Bazı yazarlar, proleterleşmeyi, nesnel, ampirik bir süreç olarak değil, sosyopolitik bir durum olarak değerlendirmekten yanadır. Örneğin, Edwards ve Poulantzas gibi yazarlar, proleterleşmeyi, bir sınıf üyesinin kendisini işçi sınıfının amaç ve değerleriyle özdeşleştirmesi anlamında kullanırlar. Burada sınıfların, salt ekonomik birimler olarak değil, aynı zamanda siyasal ve ideolojik ilişkiler içinde tanımlanan toplumsal özneler olarak görülmesi, proleterleşme eşiğinin de ekonomik, siyasal ve ideolojik ölçütlerin birliği içinde değerlendirilmesini gerekli kılar. Ne var ki, nesnel olarak belirlenmiş sınıf kategorileri ile tarihsel özneler olarak belirlenmiş sınıf kategorilerinin özdeş olmaması, proleterleşmenin hem nesnel, hem de öznel bir süreç olarak tanımlanmasını güçleştirmektedir. İnsanların

gerek nesnel sınıf çıkarlarının, gerek bu çıkarların bilincine varmalarının ampirik olarak ölçülmesi o kadar kolay değildir.

Tanımlanmaya ilişkin tüm güçlüklere karşın "proleterleşme", ideolojik ve siyasal ölçütler açısından işçi sınıfı kapsamı dışında görünen ara sınıf unsurlarının (orta sınıf katları, çelişkili konumda bulunan sınıf kategorileri veya küçük burjuvazi gibi) bu konumlarından uzaklaşarak, işçi sınıfı özellikleriyle bütünleşmelerini anlatan bir süreç olarak kavranabilir. Çalışmada proleterleşme, çalışma veya maddi yabancılaşma koşullarındaki kötüleşmenin ötesinde, böyle bir kötüleşmeye neden olan süreçlerin kavranmasını da içeren bir olgu olarak değerlendirilmektedir.

4. Sınıflar Arası Sınırlar ve Sınıf İçi Ayrımlar

Yukarıda değinildiği gibi proleterleşme sürecini çözümleyen yaklaşımlar, sınıf konumlarını daha çok iş kapsamlarındaki değişikliklere bağlı olarak ele almışlardır. Bunlar, işin örgütlenmesinin her emek grubu için aynı anlama gelmediğini oldukça net bir biçimde ortaya koymaktadır. Örneğin, aynı iş örgütlenmesi içinde bazı gruplar zamanla proleterleşerek sınıf piramidinin alt sıralarına doğru hareket ederken, bazıları da daha ayrıcalıklı konumlara doğru yükselmektedir.

Sınıf yapısı içindeki bazı yerlerin belirsiz ya da çelişkili bir nitelik taşıyabileceği düşüncesi, Marksist sınıf kuramında önemli bir adımdır. Ancak bunun bazı yeni sorunlara yol açtığı da yadsınamaz. Her şeyden önce, aynı üretim biçimi içindeki ilişkiler ile farklı üretim biçimleri arasındaki ilişkilerin birbiri yerine geçirilmesi gibi bir tehlike ortaya çıkmıştır. Braverman'ı eleştirirken bu noktaya dikkati çeken Burawoy, *üretim ilişkileri* ile *üretim içindeki ilişkileri* ayırt etmek gerektiğini vurgular (Burawoy, 1978: 265). Artık değere el koyma sürecine dayanan

üretim ilişkileri, sınıflar arasındaki sınırları çizerken üretim içindeki ilişkiler, sınıflar arasındaki ilişkileri değil, sınıf içi ayrımları ve aynı sınıf kategorisinin farklı unsurları arasındaki ilişkileri belirler.

Bazı araştırmacıların, teknik iş bölümü bağlamında ele aldıkları kolektif işçinin işlevlerine özel bir önem verdikleri gözlenir. Oysa teknik iş bölümünün, sınıflar arasındaki sınırların belirlenmesi sorunuyla herhangi bir ilişkisinin bulunmadığı bellidir. Meslekleri oluşturan ve mesleklere dayalı uzmanlaşmaya yol açan teknik farklılaşma, yalnızca sınıf içi farklılaşmanın kaynağıdır. Meslek temelinde sınıfları tanımlamaya çalışmak, üretken emek ile üretken olmayan emek, kafa ile kol, beyin ile el veya beyaz yakalılar ile mavi yakalılar arasındaki ayrımlara sınıfsal bir değer yüklenmesine yol açar. Artık ürünün yeniden dağıtıldığı ve kitlelere aktarıldığı bölüşüm süreçlerindeki bölünmeyi sınıfsal farklılaşmanın yerine geçirmek, daha çok Weberci bir yaklaşımdır. Nitekim sınıf konumlarını pazar kapasitelerine göre belirleyen yeni Weberciler, kol emeği ile kol emeği dışında kalan çeşitli kategoriler arasındaki farkı, genellikle işçi sınıfı ile orta sınıflar arasındaki ayrıma indirgerler (Giddens, 1973).

Emeğin kapitalist örgütlenişinin yalnızca üretim tekniğine değil, aynı zamanda egemenlik tekniğine bağlı olarak gerçekleştiğini düşünen Wright, sınıf konumlarını "emek denetim ilişkileri" temelinde ele alır. Wright'ın yaklaşımı, çağdaş üretim örgütlerinde yönetim ve mülkiyet ilişkilerinin ayrılmasına bağlı olarak ortaya çıkan bazı iş gücü kategorilerinin, nasıl proleterleşmeye karşı koyan süreçlere yol açtığını ampirik olarak gösterir. Günümüz proleterleşme süreçlerinin tamamlayıcı bir koşulu olarak "emek denetim ilişkileri"nden soyutlanma olgusunun veri alındığı böyle bir modelde, proleterleşmiş beyaz yakalılar ile kol işçileri arasındaki ayrımın pratikte bir anlamı-

nın kalmadığı açıkça görülür. Buna karşılık, proleterleşmemiş ücretli kol emekçileri, işçi sınıfı içinde değerlendirilmezler.

Wright'ın yöntemi, üretim araçları sahipliği olgusuna dayanan, başka bir deyişle en üst soyutlama düzeyinde işçi sınıfını tanımlayan geleneklerin yetersizliğini göstermesi (Wright, 1978, 1979) bakımından bazı üstünlükler taşır. Ayrıca yazarın *çelişkili sınıfsal konumlar* kavramı, "boş yerler" sorununu 20. yüzyıl kapitalizminin koşulları içinde çözmeye çalışan önemli bir girişimdir. Bununla birlikte Wright'ın modeli de, üretim ilişkileri düzeyindeki *sınıf yerleri ile toplumsal formasyon* düzeyindeki sınıf konumlarının bağdaştırılması sorununu çözmekten uzaktır. Zaten daha sonraki çalışmalarında Wright, "çelişik sınıfsal konumlar" kavramına dayanan sınıf şemasından vazgeçtiğini söyleyerek, daha önce eleştirdiği (Wright, 1982) Roemer'in sömürü kavramına dayanan yeni bir model geliştirmiştir. Ne var ki bu yaklaşım da, sorunu tam olarak çözmediği gibi, tam tersine yeni sorunlara yol açmıştır. Yazarın emek değer kuramını tümüyle terk etmesine yol açan yeni modeli (Wright, 1985), toplumsal yapının parçalanmış bir bütün olarak ele alınmasına yol açtığı için tartışmalıdır.

Ayrıca emek ve iş süreçleri üzerinde denetleme kapasitesini içeren işlerin, iktidar ilişkilerinin bir boyutunu oluşturan teknik işler biçiminde değerlendirilmesi (Wright, 1979 ve Poulantzas, 1975) proleterleşme eşiğinin tanımlanmasını daha da güçleştirmiştir. Örneğin, Wright emek süreci içindeki iktidar ilişkilerinden yola çıkarak proleterleşmeyi ve günümüz işçi sınıfını tanımlayacak *yeni ölçütler* geliştirmeyi denerken, egemenlik ilişkilerinden yola çıkan Poulantzas, *yeni bir sınıfı* tanımlayacak ölçütlere ulaşmıştır. Ne var ki her iki yaklaşımda da, sömürü ilişkileri yerine egemenlik ilişkilerine dayanan ara sınıf konumlarının ("çelişik sınıf unsurları" ve "yeni küçük burjuvazi") tanımlanmasından öteye gidilmemiştir.

Poulantzas, sınıfların yalnızca ekonomik ilişkiler bağlamında tanımlanmasını haklı olarak yeterli görmemektedir. Sınıfların, sınıf mücadelesi süreçleri içinde kurulan toplumsal özneler olduğu görüşünde ısrar eden yazar, sınıf konumlarını da toplumsal formasyon düzeyinde çözümlemeye çalışır. Althusserci geleneğe egemen olan bu yaklaşımda, gerçekte üstyapı unsurlarının belirleyici rolüne aşırı bir vurgu söz konusudur. Sınıfların toplumsal pratik içinde ele alınması, kuşkusuz sınıf araştırmalarında önemli bir adımdır. Toplumsal formasyon düzeyinde sınıf çözümlemesi, "kendi için sınıf" oluşumunu anlamamızı kolaylaştıran bir yöntemdir. Buna karşılık, ekonomi dışı ilişkilere fazla ağırlık verilmesi bazı sorunlara yol açmıştır. Çünkü ekonomik süreçleriden uzaklaştıkça, sınıfların mücadele içindeki toplumsal güçler olarak gelişmesini kavramak daha da güçleşmektedir (Therborn, 1989: 18). Nitekim, sınıfların öncelikle siyasal ve ideolojik süreçler içinde incelenmesi, sömürü olgusunun sınıf ilişkilerinden bağımsız görülmesine, dolayısıyla bazı ekonomik olmayan toplumsal kategorilerin egemenlik sistemi içindeki yerlerinden ötürü ayrı sınıf unsurları olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Bunların dışında, üstyapı ilişkileri içinde tanımlanan konumlarla üretim süreci içindeki konumların bağdaştırılması sorunu, daha da çözümsüz duruma gelmiştir.

Sınıf ilişkilerinde ekonomi dışı süreçlere ağırlık verilmesi, başka bir deyişle sınıfların denetim ya da yönetim hiyerarşisi içindeki iktidar konumları olarak ele alınması, günümüzde sömürü kavramının da anlamını değiştirmiştir. Sömürü kavramını emek değer kuramından ayırmaya çalışan Amerikalı Marksist iktisatçı Roemer, sömürü ilişkilerinin günümüzde yalnızca artık değer üretimiyle sınırlanmasını yeterli bulmaz. Yazar, ayrıca sınıf içi farklılaşmadan ya da örgütsel kaynakların kullanılmasından kaynaklanan hiyerarşilerin de sömürü

ilişkilerine neden olduğunu öne sürmektedir (Roemer, 1982b). Burada sömürü kavramının ekonomi politik temelden uzaklaştırılması öylesine boyutlara varmıştır ki, sınıf dışı ilişki biçimlerinin bile sınıfsal hiyerarşiler bağlamında ele alınması söz konusu olabilmektedir. Devlet sömürüsünün, hatta sosyalist sömürünün varlığını kabul eden böyle bir anlayışın, her şeyden önce sömürü olgusu ile öteki baskı ve egemenlik biçimlerini birbirine karıştırdığı bellidir. Bu yaklaşım, sınıfsal bakış açısından uzaklaşan toplum kuramları ve siyaset anlayışları için meşru bir zemin yaratmıştır.

Roemerci sömürü kavramı, sınıfları çözümlemede yetersiz kaldığı gibi son kertede Weberci çözümlemelerle uzlaşmıştır. Bir kere, Marksist kurama göre sömürü bir ilişki olup, tek başına bir egemenlik konumu değildir. Ayrıca egemenliğin sömürüden bağımsız olması pratikte olanaklı da değildir, çünkü egemenlik ilişkileri, tek başlarına ayrı bir sömürü temeli oluşturmazlar (Callinicos, 1994: 108). İkincisi, örgütsel varlıkların kullanımından ya da beceri ve yetenek farklılıklarından kaynaklanan ilişkilerin sömürü ilişkileri olarak değerlendirilmesi, hem üretim araçlarının denetimi sorununun, yönetim araçlarının denetimi sorununa indirgenmesine yol açtığı, hem de gelir farklılıklarının sınıfsal farklılaşmanın yerini almasına neden olduğu için hatalıdır.

Ayrıca sömürünün birden fazla temele dayandığı yolundaki düşünce, sınıf yapısının tek bir üretim biçimiyle tanımlanamayacak kadar çeşitli sömürü ilişkilerinden oluşan karmaşık bir yapı olarak algılanmasına neden olmaktadır. Bunun sakıncası ise, sömürü ilişkilerinin bir boyutunda sömüren gözükenin, öteki boyutlarında sömürülen durumuna gelmesidir. Örneğin nitelikli ücretli profesyonellerin bir yanda kapitalist sömürüye bağlı emekçi konumunda, öte yanda başkalarının yetenek ve becerilerini sömüren konumunda görünmesi, Roemerci şema-

ya göre pekâlâ olanaklıdır. Söz konusu şemanın asıl sorunu, sınıf mücadelesine ilişkin siyasal yaklaşımların oluşturulması sırasında karşımıza çıkar (Callinicos, 1994: 107). Sınıf yapısının birden fazla sömürü eksenine dayanarak çözümlenmesi, sınıf mücadelesi pratiklerinin sınıfsal nitelikteki öznelerden sınıf dışı öznelere doğru kayması sonucunu doğurduğu için sorunludur. Sınıf çatışmasının tanımlanması bölümünde ayrıntılı olarak tartışılacak olan bu nokta, siyasetin sınıf temelinden uzaklaşmasına yol açan eğilimleri cesaretlendirdiği için önemlidir.

Benzer sorunu, kapitalist denetimi, emek süreci içindeki yabancılaşma olgusuna indirgeyen yaklaşımlar da paylaşmaktadır. Örneğin yönetici denetiminin kapitalist emek sürecinin özü olduğunu düşünen Braverman, tasarım ile yürütmenin yeniden birleşmesini, kapitalist denetimin ortadan kalkmasının ön koşulu olarak görür. Kapitalist emek sürecinin özünü tüm çıplaklığıyla ortaya koyan Braverman'ın bulguları aslında pek çok açıdan önemlidir. Bir kere Braverman'ın çabası, kapitalist biçimlerin yeniden üretiminin anlaşılmasına ışık tutmuştur. Böylece yalnız kapitalizme karşı mücadelede değil, aynı zamanda sosyalist politikaların oluşturulmasında göz önünde bulundurulması gereken noktaların neler olduğunun altı da çizilmiştir. Örneğin, emek süreci içindeki tüm bağımlılık biçimleri ortadan kalkmadıkça, çalışmanın kapitalist niteliğinin kendini yeniden üretmeyi sürdüreceği açıklıkla gösterilmiştir.

Bununla birlikte Braverman'ın yaklaşımı da, emek süreci içindeki işin denetimi olgusu ile çalışanların denetlenmesini birbirine karıştırmaktadır (Burawoy, 1987: 54). Her şeyden önce, kapitalist emek sürecinin özünün son kertede denetime değil, artık değer üretiminden kaynaklanan tabiyet ilişkilerine dayandığı gözden kaçırılmıştır. Gerçekten son yıllarda endüstri toplumlarının emek süreçlerinde yaygınlaşmaya başlayan

Fordizm sonrası modeller, Burawoy'un görüşünü destekler niteliktedir. Özellikle "yeni zanaat üretimi" biçimindeki örgütlenmeler söz konusu olduğunda, kapitalist denetim biçimlerinin yalnızca işi ve emeği parçalayan süreçlerle sınırlı kalmadığı açıkça gözlenebilir.

Ayrıca sınıfsal hiyerarşiyi, yalnızca denetim veya otorite ilişkileri bağlamında çözümlemek, denetimin kaynağı ile onun kullanımının da birbiriyle karıştırılmasına yol açtığı için eleştiriye açıktır. Çünkü denetimin varlığı tek başına bir anlam taşımaz; önemli olan denetimin hangi amaçla kullanıldığıdır (Scase, 1992: 23). Kapitalist işletmede emek süreci üzerindeki denetimin asıl işlevi, artık değerin gerçekleşmesidir. Karmaşık bir denetim hiyerarşisinin gelişmiş bulunması veya denetim erkinin çeşitli kademelerde yer alan yönetici, profesyonel, gözetim elemanı veya teknik uzman türünden kategoriler arasında bölüştürülmesi, artık değer üretimini gerçekleştirmek için elzemdir. Emek süreci içindeki göreli özerkliğin tek başına yönetsel işlevlere ilişkin bir ölçüt olarak değerlendirilmesi bu yüzden bir eksikliktir.

Üstelik yönetsel konumlarda çalışanlar hiçbir zaman bütünlüğü olan bir sınıf oluşturmazlar. Bu yüzden karar verme yetkisinin sınıf için ayırt edici bir etmen olarak düşünülmesi doğru değildir; tam tersine farklı göreli özerklik biçimlerinin farklı sınıfsal konumların özelliği olduğu unutulmamalıdır. Yönetim ve denetim emeğinin sınıfsal niteliğini belirleyen temel olgu, yöneticinin hiyerarşi içindeki yeri veya sahip olduğu özerklik derecesi olmayıp, sermayenin yönetim işine ne ölçüde katıldığıdır (Kivinen, 1987: 39). Başka bir deyişle, neyin üretileceği, hangi teknolojinin kullanılacağı başta olmak üzere işletmenin amaçlarının tanımlanması, değerlendirme sistemlerinin belirlenmesi gibi doğrudan şirket politikalarına ve stratejik kararlara katılımın söz konusu olup olmadığı araştırılmalıdır.

Görüldüğü gibi bazı yazarların sınıf ilişkilerini denetim ilişkileri bağlamında ele almaları ve bundan yola çıkarak sınıflar arasındaki sınırları denetim hiyerarşisine dayandırmaları, pek çok açıdan hatalıdır. Her şeyden önce, emek denetim ilişkilerinin üretim ilişkilerinden ayrı bir çözümleme alanı olarak görülmesi doğru değildir. Böyle bir yaklaşım, kapitalist üretimin, emek ve artık değer olmak üzere iki ayrı süreçten oluşan bir sistem olarak düşünülmesine yol açar. Oysa denetim ilişkileri hiyerarşisi, üretim süreci içindeki öteki hiyerarşilerden asla bağımsız değildir. Çünkü emek sürecinin kendisi artık değer üretiminin bir gerçekleşme aracından başka bir şey değildir. İşte bu gerçek gözden kaçınca, emek sürecinin yalnızca kullanım değeri yaratan teknik bir iş süreci olarak çözümlenmesi kaçınılmazdır. Ayrıca emek süreci, tek ve bölünmez bir bütündür; başka bir deyişle iş, iki kez gerçekleşmez. Ürün bir kez üretildiğinde (kullanım değeri gerçekleştiğinde), değer ve artık değer kendiliğinden içerilir. Kapitalist üretim, tüm emek araçlarını sermayenin değerlenme sürecinin unsurlarına dönüştürdüğü için; yani, üretilen her ürün, kullanım ve değişim değerlerinin bir bileşimi (meta) durumuna geldiği için, üretim sürecini, pratikte emek süreci ve değerlenme sürecini olarak ayırmak zaten olanaklı değildir.

Sözü edilen eksikliklerine karşın, günümüzde gerek emek sürecinin, gerek emek denetim ilişkilerinin çözümlenmesiyle elde edilen bulgular, proleterleşme sürecinin ve sınıf mücadelesi dinamiklerinin anlaşılması açısından pek çok ipucu sunarlar.

Birincisi, sınıf içi bölümleri ya da ara sınıf konumlarını belirlemek için emek denetim hiyerarşisini çözümlemek işe yarayabilir. Günümüzde dev karmaşık üretim örgütleri içinde çok gelişmiş olan emek denetim süreçleri, sınıf içi farklılaşmanın en önemli alanlarından birisidir. İkincisi, emek denetim hiye-

rarşisi, üretim ve denetim alanlarının, başka bir deyişle sınıf içi bölünmenin sınıf ilişkileriyle kesiştiği özel bir alanı içerir. Böylece sömürü ilişkilerinin öteki ilişkilerle eklemlendiği, başka bir deyişle sermayenin emek üzerindeki egemenlik biçimlerinin ve ideolojisinin yeniden üretildiği ekonomi dışı süreçleri gösterebilir. Ayrıca emek süreci içinde gerçekleşen sınıflar arasındaki veya sınıf içi hiyerarşik ilişkiler, çalışma yaşamının dışında kalan tüketim, boş zamanlar, eğitim, sağlık, kültür gibi alanlardaki bağımlılık biçimlerini yeniden üreten süreçleri de barındırmaktadır.

Emek süreci içinde gerçekleşen bağımlılık ve çatışma ilişkilerinin, sınıf ilişkilerinin yeniden üretimini nasıl etkilediği sorusu, emek sürecinin diyalektik hareketi çözümlenerek yanıtlanabilir. Gerçekten üretim biçimi düzeyinde yapılan sınıf çözümlemeleri, sınıf ilişkilerinin bağımlılık ve çatışma karakterini çok iyi gözler önüne sermekle birlikte, bunların değişmesi ve yeniden üretilmesi olgularını tam olarak açıklamaktan uzaktır. Emek süreci, sınıf mücadelesi süreçlerinin üretim aygıtı içindeki mekanizmalarını barındıran bir alan olarak önemlidir. Örneğin Burawoy, emek sürecinin siyasal sonuçları ile üretimin siyasal araçları arasındaki ayrımın farkında olan Marx'ın, emek sürecini, üretimin siyasal sonuçlarından ayrı ele almadığını öne sürer (Burawoy, 1987: 87). Ne var ki, emek sürecini üretim sistemi içindeki yeri açısından çözümleyen Marx'ın, üretimin siyasal sonuçlarını, bağımlılık ve çatışma ilişkilerinden bağımsız düşünmediği ve sömürüden kaynaklanan bu ilişkileri denetim süreciyle sınırlamadığı ortadadır. Ayrıca her ne kadar Marx, emek sürecinin sınıf çıkarlarını ve sınıf kapasitesini nasıl biçimlendirdiği üzerinde yeterince durmamışsa da, çözümlemelerinde, bunların, sınıflar arasındaki çatışma ilişkisinin kaynağını oluşturan artık değere el koyma biçimlerinden bağımsız değerlendirildiğini gösteren herhangi

bir ize rastlanmaz. Marx, sınıf ilişkilerinin iki boyutunu oluşturan bağımlılık ve çatışma ilişkilerinin birlikteliğini, en iyi biçimde emeğin sermayeye *gerçek tabiyeti* kavramıyla anlatmış ve bu tabiyet ilişkilerinin çözümlenmesini, emek süreci içinde sınıf ilişkilerinin yeniden üretiminin temeli olarak görmüştür. Bu yüzden emek ile sermaye arasındaki çatışma ilişkisinin yeniden üretiminin (aynı zamanda sınıf mücadelesinin dinamiklerinin) anlaşılmasının, iki sınıf arasındaki tabiyet ilişkisi biçimlerinin tanımlanmasına bağlı olduğu söylenebilir.

Bundan sonraki bölümlerde, günümüz işçi sınıfının bileşimi tanımlanmaya, bunun için de bir yandan işçi sınıfı yelpazesi içinde yer alan kategorileri belirlemeye, öte yandan işçi sınıfı ile öteki sınıflar arasındaki sınırları çizmeye çalışacağız. Bu bağlamda önce gerek sınıf tartışmalarında güncelliğini koruyan gerekse emeğin bölünmesinde kilit rolü olan bir ayrım üzerinde durulacaktır.

Üretken Olan ve Üretken Olmayan Emek Ayrımı

İşçi sınıfı içindeki en önemli farklılaşmanın, emeğin kendi içinde kafa ve kol emeği biçimindeki tarihsel bölünmesiyle ortaya çıktığı bellidir. Emek, önce sermayenin temel amacı doğrultusunda üretken olan ve olmayan emek olarak kendi içinde işlevsel bir farklılaşmaya uğramıştır. Üretken olan ve üretken olmayan emek ayrımı, tam bir çakışma içinde olmasa da, "beyin" ile "el"i birbirinden ayıran, başka bir deyişle kolektif emeğin gelişmesine yol açan bir süreç içinde ortaya çıkmıştır. Bu yüzden kolektif emeğin gelişmesi, sınıfın kendi içindeki parçalanmasında ilk uğrak olarak görülebilir.

Burada sorun yaratan nokta, üretken olan ve olmayan emek ayrımının sınıf içi bir bölünmeyi mi, yoksa sınıflar arası farklılaşmayı mı temsil ettiğidir. Üretken emeğin, başka bir deyişle doğrudan artık değer üreten ve sermayenin değerlenmesine

katkıda bulunan emeğin, işçi sınıfının çekirdeğini oluşturduğuna kuşku yoktur. Buna karşılık üretken olmayan emek biçimlerinin ya da kafa emeğinin, hizmet ve kamusal alanlarda çalışanların sınıfsal konumlarının ne olduğu konusu oldukça tartışmalıdır. Günümüzde söz konusu konumların çalışan nüfus içindeki oranının gittikçe büyümesi, sorunun önemini daha da artırmaktadır.

Marx için proletaryanın çekirdeği, hiç kuşkusuz endüstri işçisidir. 19. yüzyıl koşulları içinde proletaryanın endüstri işçisiyle özdeşleştirilmesi doğaldır. Daha sonra Lenin, devlet aygıtının bürokratik personelinin ya da emek aristokrasisinin sınıfsal niteliğini tartışmış ve bunların sınıf mücadelesi süreçleri içinde burjuvaziden yana takındıkları tutuma dikkati çekmiştir. Günümüzde ise, hem endüstriyel üretimin iş gücü yapısı, hem de kamu çalışanlarının sınıfsal bileşimi, her türlü türdeşlikten uzak, oldukça karmaşık bir görünüm sergilemektedir. Örneğin bir ustabaşı ile bir mühendisin ya da bir evrak memuru ile bir genel müdürün sınıfsal konumlarının özdeş olup olmadığı tartışmalıdır. Özellikle büro işçilerinin artan çeşitliliği ve değişen nitelik düzeyleri, bunların sınıf konumlarının belirlenmesinde bir sürü karışıklığa yol açmaktadır. Marx'ın üretken emek tanımının çok açık olmaması da, izleyicileri arasındaki görüş ayrılıklarını derinleştirmektedir.

İşçi sınıfının kapsamı konusunda Marksistler arasında en genel çizgileriyle dört ayrı yaklaşımın bulunduğu göze çarpar: İlki, işçi sınıfını üretken emekle sınırlama eğilimi içinde olan yaklaşımlardır (çağdaş temsilcilerinin başında Poulantzas gelir). İkinci grup, bu kadar dar bir işçi sınıfı tanımının günümüz emek süreçleri içinde gözlenen proleterleşme eğilimleriyle tutarlı olmadığı düşüncesini taşıyan ve ister büroda, ister kamuda olsun, düşük düzeyde ve rutin işler yapan beyaz yakalıların hepsinin işçi sayılması gerektiğini öne süren yazarlardan

oluşur. Bu yaklaşım, işçi sınıfını, genellikle proleterleşme eşiğini aşmış olma koşuluna bağlı olarak tanımlar (Braverman, Wright, Szymanski). Üçüncü grupta yer alan yazarlar, büro çalışanları ile beyaz yakalılar ve idari kadrolarda çalışanların büyük bir bölümünü "yeni orta sınıf" içinde değerlendirirler (Carchedi, Callinicos). Bunlar karşısında son olarak, tüm ücretlileri işçi sınıfı kapsamı içinde değerlendiren geleneksel yaklaşımlar (Mandel, Freedman) yer alır.

Proletaryanın üretken emekle sınırlanması, işçi sınıfının imalat, madencilik, taşımacılık gibi üretken sektörlerde çalışan ve büyük ölçüde (erkek) kol emekçilerinden oluşan ücretlilerden ibaret olması sonucunu doğurur. Bu kategoriler dışında kalanlar, genellikle işçi sınıfı dışındaki konumlarda tanımlanır. Örneğin Poulantzas, kafa işine dayanan pek çok emek türünü, üretken olsa bile (örneğin eşgüdüm görevi gören kolektif işçinin durumunda olduğu gibi) üretim süreci içindeki siyasal rolünden ötürü işçi sınıfı içinde saymaz (Poulantzas, 1975).

Kolektif işçinin varlığını ve gelişmesini büyük ölçüde ihmal eden Poulantzas, üretken olmayan emeğin önemli bir bölümünü "yeni küçük burjuvazi" adını verdiği orta sınıf katmanları içinde değerlendirir. Kendisi tersini savunsa da, gerçekte bu şema, Marx'ın *Kapital*'deki yorumuyla (Marx, 1990: 945, 1039-1040) hiç de uyumlu değildir.[24] Marx, emeğin yalnızca el emeğine indirgenmesine karşı çıkmış ve ürünün son durumunu almasına katkıda bulunan her emek türünü sermayenin genişlemesindeki rolü açısından kolektif emek bağlamında değerlendirmiştir. Sermayenin genişlemiş yeniden üretimine katkıda bulunan emeğin, bu rolünden ötürü

24 Poulantzas, Marx'ın *Kapital*'de, kolektif emeğin gelişmesinin kafa ve kol işi arasındaki ayrımı derinleştireceğini öne sürdüğünü söyler. Oysa *Kapital*'in "Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları" başlığını taşıyan bölümünde, Marx'ın işçi sınıfını bireysel işçi değil, kolektif işçi bağlamında değerlendirdiği açıktır.

üretken emek niteliğinde görülmesi gerekir. Çünkü bu süreçte üretken olmayan emek türünün de katkısı olmaksızın, sermayenin artık değere el koyma işlevi gerçekleşmez. Bunun için birleşik emek sürecine doğrudan katılanların, başka bir deyişle kolektif emek gücünün parçasını oluşturan üretken olmayan emek türlerinin de işçi sınıfı içinde sayılmaları daha doğrudur (Carchedi, 1977: 68).

Wright da üretken olan ve olmayan emek ayrımını, emeğin iki ayrı *türü* olmaktan çok, emek etkinliğinin iki ayrı boyutu olarak görmektedir. Bu yüzden Wright'ın modelinde kafa ve kol emeği ayrımı, sınıf içi bölünme bağlamında değerlendirilir. Tüm sınıf yerlerinin içsel olarak çelişik (antagonistik) olduğunu gören yazar, tek bir ölçütle sınıflar arasında kesin sınırlar çizmenin güçlüğüne işaret eder (Wright, 1978: 48, 62). Proleterleşmeyi, denetim süreçlerinden soyutlanma olgusuna dayandıran Wright için, emeğin somut biçimlerinden çok, emek süreci içinde oynadığı rol önemlidir. Emek süreci üzerindeki denetim gücünden soyutlanmış olan emek gücü, ister kol işi, ister kafa işi niteliğinde olsun, proleterleşmiş sayılır ve işçi sınıfı içinde yer alır. Buna karşılık proleterleşmemiş beyaz yakalıların doğrudan işçi sınıfı içinde düşünülmesine karşı çıkan yazar, bunları, "işçi sınıfına yakın çelişik sınıfsal konumlar" içindeki ara sınıf unsurları olarak görür.

Üretken olmayan emek türlerinin sınıfsal kökeni, anlaşılan bir süre daha sorun olmayı sürdürecektir. Çünkü bilimsel ve teknik girdilere bağlı olarak üretim süreci içinde gelişen işlevsel farklılaşma, bir yandan kolektif emeği geliştirmekte, öte yandan kolektif emeğin gördüğü işlevleri gittikçe karmaşıklaştırmaktadır. Ayrıca üretken olmayan emek kategorisinin kendisi de oldukça geniş ve türdeşlikten uzaktır. Bu yüzden konunun daha ayrıntılı ele alınmasında yarar vardır.

Beyaz Yakalılar ve Büro İşçileri

Üretken olan ve olmayan emek ayrımıyla tam bir çakışma içinde olmayan beyaz yakalılar, özellikle 20. yüzyılda sayısı ve ağırlığı gittikçe artan büro çalışanları ile hizmet elemanları açısından önem taşıyan bir sorundur. Türdeş bir yapısı olmayan büro çalışanları içinde yığınsal bir gelişme gösteren sekreterlerin (Lockwood'un deyimiyle *beyaz bluzlular*) ve satış elemanlarının işçi sınıfının alt kesimlerini oluşturduğu konusunda fazla bir anlaşmazlık çıkmaz. Buna karşılık endüstriyel alana göre daha hiyerarşik bir yapılanma gösteren beyaz yakalı sektör içinde öyle konumlar bulunmaktadır ki, bunları işçi sınıfı içinde değerlendirmek tartışmaya açıktır. Örneğin idari ve teknik kademelerde çalışan ve meslek hiyerarşisi içinde daha üstlere tırmanma, yönetici kademelere yükselme özlemi içinde olan ücretlilerin, kendilerini işçi sınıfından çok orta sınıfla özdeşleştirdikleri görülür. Öte yandan aynı kitlenin zaman zaman sendikacılığın en militan kesimini oluşturduğu, hatta kol işçilerinden daha kolektivist tutumlar ortaya koydukları da gözlenir (Harman, 1994: 93). Bunun için beyaz yakalıları yeni küçük burjuvazi veya yeni orta sınıflar içinde tanımlayanlara karşı pek çok yazar, bu özelliğinden ötürü onları işçi sınıfı içinde ele almayı önerir. Beyaz yakalı sektörün türdeş olmayan sınıfsal yapısı, işçi sınıfının burjuvalaştığı yönündeki savların ortaya atılmasında başlıca rolü oynamıştır. Özellikle sınıfı, bilinç unsuruna dayanarak tanımlamaya çalışan yaklaşımlarda böyle bir tutum ön plandadır.

Sınıfları proleterleşme süreçleri içinde tanımlamaya çalışan Braverman, ilke olarak beyaz yakalı çalışmanın ayrı bir sektör olarak geliştiğini kabul eder. Bununla birlikte beyaz yakalıların önemli bir bölümünün niteliksizleştiğine ve işçi sınıfının bir parçasını oluşturduğuna dikkati çeker (Braverman, 1974: 293-298, 315). Yazarın araştırma bulguları, kapitalistleşme sü-

recinin, emeği, üretken olmayandan üretken olana doğru dönüştürdüğünü; bunun ise, kafa ve kol emeği arasındaki farkı azalttığını ortaya koyar. Bu gelişmeye koşut olarak büro, hizmet ve ticari nitelikteki işlerin ve alt düzey idari çalışma biçimlerinin giderek işçi sınıfı meslekleri durumuna geldiği bir gerçektir.

Benzer biçimde Wright da, İsveç ve ABD sınıf yapılarını karşılaştırmalı olarak incelediği bir çalışmasında (Wright, 1985) araştırma bulgularının Poulantzas'ı (üretken emeğe indirgenen dar işçi sınıfı tanımını) değil, Braverman'ı (niteliksizleşme ve yabancılaşma temelinde tanımlanan daha geniş işçi sınıfı tanımını) doğruladığını belirtir. Söz konusu araştırma, proleterleşmiş beyaz yakalılar ile kol işçileri arasındaki farkın günümüzde büyük ölçüde anlamlı olmaktan çıktığını ampirik olarak kanıtlamaktadır.

Beyaz yakalı sektör içinde üç ayrı sınıf konumunu ayırt etmekte yarar vardır: (1) sermaye birikim süreciyle ilgili idari kararların alınmasına katılan ve yüksek ücret alan bir azınlık (üst düzey yöneticiler ve profesyoneller), (2) gelir düzeyi yüksek olan ve emek ile sermaye arasındaki ara kademelerde çalışan orta düzey yöneticiler ve denetleyiciler, (3) iş ve emek süreçleri üzerinde fazla bir denetleme gücüne sahip bulunmayan, çoğu kez kol işçilerinden bile daha düşük ücret alan büro işçileri. İşçi sınıfının büyümesini sağlayan asıl kesimin, son grupta yer alan ücretliler olduğu bilinmektedir. Özellikle son yıllarda çok tartışılan "endüstrileşmeme" olgusunun yaygınlaşmasıyla bu grupta yer alan emekçilerin, işçi sınıfı içindeki oranlarının daha da artması beklenmektedir.

Çağdaş profesyonel yöneticilerin öncüleri olarak 19. yüzyıl başlarında ortaya çıkan büro işçileri, bugün hem nitelik, hem de toplumsal statü bakımından oldukça düşük bir konumdadırlar. Başlarda, sermayenin işlevlerine katıldıkları ve işverenle

belli bir güven ilişkisi içinde bulundukları için fabrika işçilerine göre daha ayrıcalıklı bir durumda gözüken büro işçileri, zamanla söz konusu niteliklerini (gizli bilgiye, belli bir inisiyatife ve güvene sahip olmak gibi) büyük ölçüde yitirmişler ve buna bağlı olarak da sermayenin işlevlerinden uzaklaşmışlardır (Callinicos, 1994: 46). Yüzyılın başında büro işçilerinin sınıfsal konumlarını ayrıntılı bir biçimde tartışan Bernstein, onları işçi sınıfı dışında, Kautsky ise, işçi sınıfı içinde bağlamında ele almıştır. Daha sonra Lockwood, Bernstein'ın izinden giderek, proletaryanın kapsamını tekrar kol işçileriyle sınırlamış ve büro çalışanlarını işçi sınıfının kapsamı dışına çıkarmıştır (Lockwood, 1958).

Başlangıçta tümüyle zihinsel etkinliğin bir alanı olarak görülen büro, rasyonalizasyon sürecine bağımlı duruma geldikçe bu üstünlüğünü yitirmiş ve çalışanlarını bir tür kol işçisi durumuna getirmiştir. İşin fabrikada ya da büroda gerçekleşmesi arasındaki ayrımın pek fazla öneminin kalmadığını gören Braverman, bu yüzden büro işçilerini ayrı bir sınıfsal konumda değerlendirmeye gerek duymamıştır. Çünkü ona göre, işçi sınıfının varlığı, emeğin somut biçimlerinden çok, onun sosyal biçimlerinin varlığına bağlı olduğundan, mal üreten emekle hizmet üreten emeğin birbirinden kesin çizgilerle ayrılması, özellikle günümüz koşullarında anlamlı olmaktan çıkmıştır. Burada belirleyici olan nokta, gerek mal, gerek hizmet üretiminin, meta üretiminin biçimleri olmalarıdır. Braverman, başta yeni Weberciler olmak üzere kimi yazarların ayrı bir toplumsal sınıf olarak gördüğü beyaz yakalıları, sermaye birikim sürecinin parçası olarak ara konumlarda değerlendirmiş, dolayısıyla hem emekçi, hem de kapitalist sınıfın özelliklerinden izler taşıdığını düşünmüştür. Bununla birlikte bu grupların hızla işçi sınıfına özgü yabancılaşma koşulları içine girdiklerini, buna bağlı olarak da işçi sınıfı üyelerine dönüştüklerini kabul etmiş-

tir (Braverman, 1974: 293-298, 315, 355, 408, 410). Söz konusu değerlendirmenin, büroda gerçekleşen pek çok iş türü için, özellikle bazı açılardan hâlâ ayrıcalıklı konumları içeren alt düzey yönetici meslekleri için de geçerli olduğu söylenebilir.

Buna karşın yeni Weberci yazarlar, sınıf konumlarının tanımlanmasında yaşam şanslarına verdikleri merkezî rolden ötürü, büro işçilerinin ücretli çalışma koşullarının geçiciliği üzerinde dururlar (Goldthorpe, 1980: 259). Yeni Weberciler, kafa emeğini, işçi sınıfı ile orta sınıflar arasındaki sınırın ölçütü olarak görürler (Giddens, 1973). Oysa kafa emeğine dayanan işler üzerine yapılan pek çok araştırma bulgusu, Braverman'ın varsayımını doğrular niteliktedir. Örneğin sorunu cinsiyetçi yaklaşımlar açısından değerlendiren araştırmacılar (özellikle Crompton ve Jones), gittikçe kadın işi durumuna gelen büro işinin, öteki kadın mesleklerinde gözlendiği gibi hızla değersizleştiğini ampirik olarak ortaya koymuşlardır (aktaran Kivinen, 1987: 30).

Yöneticiler ve Denetim Emeği

Beyaz yakalı sektör içinde, üst düzey yöneticilerin sınıfsal konumları fazla sorun yaratmaz. Bunlar, üretim araçlarına sahip olmamalarına karşın toplumsal iş bölümü sürecindeki asıl rollerinden ötürü kapitalist sınıf ilişkilerini ve burjuva egemenlik anlayışını yeniden üreten toplumsal gruplardır. Özellikle denetledikleri emek üzerinde belli bir otoriteye sahip olan yönetici kadrolarını, işçi sınıfından ayrıldıklarından kuşku duyulmaz. Bazı yazarlar onları, burjuvaziye ait sınıf yelpazesi içinde değerlendirirken, bazıları da ayrı bir sınıfsal konumda tanımlama eğilimindedir.

Sözü edilen bu gruplara ilişkin görüş ayrılıkları, daha çok yönetim işinin, sermaye işlevlerinin bir uzantısı olup olmadığı sorusuna kesin bir yanıt verilememesinden kaynaklanır.

Yönetim işini, sermayenin işlevleri arasında görmeyenler, yüzyılın en önemli devrimlerinden birisi olarak gördükleri "yönetsel devrim" olayının sınıf ile mülkiyet arasındaki ilişkiyi tamamen ortadan kaldırdığını ve günümüzde büyük şirketlerde profesyonel yöneticilerin tekeline geçmiş bulunan karar alma süreçlerinin tümüyle bürokratikleştiğini öne sürerler. Bu savlar, kapitalist sınıf dışında bağımsız bir toplumsal kesim oluşturduğu düşünülen yönetici kategorilerinin, "yeni sınıf", "teknokratik sınıf, "teknik entelijansiya" veya "yönetici elit" gibi ayrı bir sınıfsal konum içinde tanımlanması gerektiği düşüncesine dayanır. Genellikle yeni Weberci yazarların öncülük ettiği bu bakış açısı içinde, bilgiye (özellikle gizli bilgiye) sahip olan ve buna dayanarak yönetim tekelini ellerinde bulunduranlar, geleceğin egemen sınıfları olarak görülmektedir.

Buna karşılık Marksist yazarların önemli bir bölümü, üst düzey yöneticileri kapitalist sınıf içinde değerlendirmekten yanadır. Bunlara göre, *menejer* ve *teknokrat* gibi yönetici kademeler, sermayenin genişletilmesi amacına yönelik işlevleri yerine getirdikleri için sermaye sahibi ile ortak sınıf çıkarlarına sahiptirler. Çünkü yönetim ve eşgüdüm işini görenlerin sermaye sahipleri adına yüklendikleri bu rol olmaksızın, sermaye birikiminin gerçekleşmesi olanaksızdır (Edwards, de Vroey, Marglin). Burada yöneticilerin ücretli konumda çalışıyor olmasının fazla bir önemi yoktur; önemli olan, emek sürecini kimin adına yönettikleridir. Örneğin yönetim işini, emekten çok bir sermaye unsuru olarak gören Aglietta, ücretli olsun olmasın tüm yöneticileri işçi sınıfı dışında değerlendirir (Aglietta, 1979: 175-176).

Öte yandan yöneticiler de, kendi içinde türdeş ve bütünlüğü olan bir toplumsal grup oluşturmazlar. Yönetici konumlar, ancak elemanlarının özgül *niteliklerine* ve *meslek* yapılarına bağlı olarak türdeş bir grup oluştururlar. Yönetsel kademelerin

kendi içindeki farklılıklarını göz önüne alan yazarlar, yalnızca üst düzey yöneticilerin ve profesyonellerin doğrudan sermaye adına hareket ettikleri ve kapitalist sınıfla ortak sınıf çıkarlarına sahip oldukları görüşündedir. Bunlar, üst düzey konumlar dışında kalan idari kademeleri, özellikle denetim ve gözetim emeğini daha çok orta sınıf kapsamında ele alırlar. Örneğin Wright, yalnızca üst düzey yöneticileri burjuvaziye yakın "çelişik sınıfsal konumlar" içinde, bunun dışında kalanları ise, işçi sınıfı ile küçük burjuvazi arasındaki "çelişik konumlar" olarak tanımlar. Carchedi ise, üst düzey yöneticilerin hiç kuşkuya yer vermeyecek biçimde burjuva sınıfı içinde yer aldığını öne sürer. Tekelci kapitalizmde burjuvazi tanımının daha çok yönetici profiline uyduğunu düşünen yazar, toplumsal formasyon düzeyinde fiilî sermayeyi kişiselleştirenlerin yöneticiler olduğu görüşündedir (Carchedi, 1977: 85). Yazara göre bu durum, fiilî ve yasal mülkiyetin birbirinden bağımsız olduğunu göstermekten çok, yasal mülkiyetin, üretim süreci veya üretim ilişkileri açısından eski öneminin kalmadığına işaret eder. Çünkü tekelci aşamada, özellikle anonim şirket yapısı içinde, sermayenin daha önce "sermaye olarak yerine getirdiği işlev" ortadan kalkmış, bunun yerini "sermayenin global işlevi" almıştır. Sermayenin global işlevi ise, sermayenin yasal sahiplik olgusundan tümüyle bağımsız olan, hatta mühendisin ya da atölye şefinin durumunda olduğu gibi çoğu kez kolektif işçinin işlevleriyle bir arada gerçekleşen yeni bir sınıfsal rolü niteler (Carchedi, 1977: 70-72).

Görüldüğü gibi tüm yönetsel işleri aynı grup içinde ele almak ve hepsini ortak bir sınıfsal konumda tanımlamak oldukça güçtür. Örgüt hiyerarşisi içinde yer alan her yönetsel kademenin gördüğü işlev birbirinden farklıdır. Örneğin, sermayenin yönetimi işi ile sermaye adına üretimin denetimini ve gözetimini yerine getirenlerin gördükleri işler aynı değildir.

Günümüz emek süreçlerinde, üretim büyük ölçüde kolektif işçi eliyle gerçekleşmekte olup, birbirine bağımlı olarak çalışan pek çok uzmanlaşmış işçinin bir bileşkesini oluşturan *kolektif işçi*, yaptığı işten (kafa ya da kol işinden) bağımsız olarak emek sürecinin temel bir unsuru durumundadır. Başka bir deyişle onun katkısı olmaksızın üretimin gerçekleşmesi olanaklı değildir.

Kolektif iş sürecindeki yeri en tartışmalı olan grup, denetim ve gözetim işinin yerine getirenlerdir. Kapitalist üretim sürecinin özü, sermayenin emek süreci üzerindeki denetimini artırmak olduğundan, işin örgütlenme biçimleri, sermayenin bu gereksinimi uyarınca sürekli değişmektedir. Başta fabrikanın kendisi, üretim sürecinin tüm denetimini işçilerin elinden alan ve kapitalist sınıfın elinde toplayan bir örgütlenme biçimidir. Bugün gelişmiş ülkelerin çoğunda, nüfusun çok küçük bir bölümünü oluşturan sermaye sınıfı, bürokratik özde bir denetim hiyerarşisi yoluyla hem üretim sürecinde, hem de tüm toplumsal yaşam üzerinde belli bir denetim ve yönetim tekelini elinde bulundurmaktadır.

Denetim gücünü tekelinde tutan kapitalist sınıf ile bundan tümüyle soyutlanmış olan işçi sınıfının toplumsal konumları az çok bellidir. Bu konuda güçlük çıkaran nokta, belli bir derecede denetim veya gözetim erkine sahip olan ücretlilerin sınıfsal konumlarıyla ilgilidir. Çünkü günümüzde denetim ve gözetim erki, büyük ölçüde bireysel kapitalistin tekelinden çıkmış ve sermayenin değişik düzeylerdeki temsilcilerinin eline geçmiştir. Bunların kolektif işçinin bir parçası olarak işçi sınıfı içinde mi, yoksa aynı zamanda sermayenin işlevlerine katıldıkları için kapitalist sınıf içinde mi değerlendirilecekleri konusu, sorun yaratmaktadır.

Hem "kolektif işçinin işlevini", hem de "sermayenin işlevini" yerine getiren ve henüz proleterleşmemiş olan orta düzey

yöneticilerin ve denetim elemanlarının, işçi sınıfı içinde düşünülmesinin bazı sakıncalarından söz edilmektedir. Şirketle mülkiyet ilişkisi içinde bulunmayan orta düzey yöneticilerinin gördükleri denetim ve gözetim işinin niteliği, onları hem proletaryadan, hem de burjuvaziden ayırmaktadır. Bu nedenle üretim sürecindeki rolleri işçi sınıfından, buna karşın toplumsal konumları eski küçük burjuvaziden tümüyle farklı olan orta düzey yönetim ve denetim emeğinin ayrı bir toplumsal grup oluşturduğu düşünülmektedir (Callinicos, 1994: 45).

Bu konuyla en çok Weberci sosyologlar (Goldthorpe, Dahrendorf, Giddens, Hamilton, Hirszowicz) ilgilenmişlerdir. Bunların genel eğilimi, yönetim ve denetim işlevlerini görenleri ayrı bir sınıfsal konum içinde ele almaktır. Örneğin, Dahrendorf, modern şirket yapısı içinde yasal mülkiyetin yönetim olgusundan ayrılmasının bir sonucu olarak asıl bölünmenin, yönetim hiyerarşisi içinde fiilî iktidara sahip olanlarla olmayanlar arasında ortaya çıktığı görüşündedir. Yazar, bu gerekçeyle üretim ilişkileri yerine otorite ilişkileri eksenine dayanarak sınıfları çözümler ve otoritenin idari halkasını oluşturan işveren vekillerini ve bürokratik kademeleri, "yeni orta sınıflar" içinde tanımlar (Dahrendorf, 1959: 138). Goldthorpe ise, işveren adına iş ve emek üzerinde belli bir denetimde veya gözetimde bulunanların tamamını, işverenle karşılıklı güven ilişkisi içinde bulundukları gerekçesiyle işçi sınıfından ayırır (Goldthorpe, 1982).

Denetim emeğini ayrı bir sınıfsal konumda tanımlama eğilimine, Marksist yazarlar arasında da rastlanır (örneğin Poulantzas ve Carchedi). Poulantzas, yalnızca üretken olan emekle sınırladığı işçi sınıfı karşısında idari ve yönetsel kademelerde yer alan ücretlileri, sermayenin egemenlik ilişkilerini yeniden ürettikleri veya egemenlik ideolojisinin taşıyıcıları oldukları için "yeni küçük burjuvazi" (Poulantzas, 1975);

Carchedi ise, kolektif işçinin işlevleri yanı sıra aynı zamanda sermayenin işlevlerini de yerine getirdikleri için "yeni orta sınıf" kapsamında tanımlar (Carchedi, 1977). Bununla birlikte "yeni orta sınıf" unsurlarını, işçi sınıfından çok sermayeye yakın konumlarda gören Carchedi, burada belirleyici olan unsurun mülkiyet (ekonomik mülkiyet) olgusu olduğu düşüncesindedir. "Yeni orta sınıflar", hem kolektif işçinin, hem de sermayenin global işlevlerini görmekle birlikte, son kertede sermaye adına hareket etmektedirler (Carchedi, 1977: 87). Bunların her iki sınıfa ait işlevleri yerine getiriyor olması, konumlarının çelişkili niteliğini gösterdiği gibi, proleterleşme süreçlerinin karmaşıklığını da çok iyi gözler önüne sermektedir.

Sınıfları hem ekonomik, hem de siyasal ve ideolojik ölçütlere dayanarak tanımlayan Poulantzas, üç boyutlu bir sınıf şeması sunar (Poulantzas, 1976: 15). Poulantzas'a göre, üretim süreci içindeki rolü artık değer üretmek değil de, artık değerin kitlelere yeniden dağıtımını sağlamak olan üretken olmayan emek, bu özelliğinden ötürü (ekonomik ölçüt) işçi sınıfı içinde düşünülemez. Bunun dışında yönetim işlevlerini yerine getiren idari emek, üretim sürecindeki eşgüdümleyici ve bütünleştirici rolünden ötürü üretken emek olmakla birlikte, sosyal iş bölümü içinde sermayenin işçi üzerindeki egemenliğini temsil etmesinden ve iki sınıf arasındaki siyasal ilişkinin yeniden üretimini üstlenmesinden ötürü (siyasal ölçüt) işçi sınıfı kapsamı dışında kalır. Benzer biçimde, belli uzmanlık alanlarında çalışan mühendis ve teknisyen gibi kafa işçileri de, sermayenin ideolojik egemenliğinin doğrudan taşıyıcıları olduklarından (ideolojik ölçüt) işçi sınıfı dışındadırlar. Poulantzas, her üç ölçüt açısından işçi sınıfı dışında kalan unsurları "yeni küçük burjuvazi" çerçevesinde değerlendirir.

Poulantzas'ın modeline göre, işçi sınıfını öteki sınıflardan ayıran ideolojik ölçüt, kafa ve kol emeği ayrımında gizlidir. Öte

yandan kafa emeği ile kol emeği arasındaki farkın, beyin ile el arasındaki ayrılmaya indirgenmesine karşı çıkan yazar, kafa işini ve kol işini toplumsal iş bölümünün birer sonucu olarak görür. Poulantzas, kafa emeğinin ayırt edici özelliğinin "gizli bilgi" olduğunu ve bu özelliğinden ötürü sermayenin emek üzerindeki egemenliğini meşrulaştıran bir işleve sahip olduğunu düşünür. Sınıfların sosyal pratik dışında tanımlanmasının olanaklı olmadığını savunan yazara göre, Marx, Engels, Lenin ve Mao da sosyal sınıfları çözümlerken, politik ve ideolojik ölçütleri özellikle dikkate almıştır. Görüldüğü gibi Poulantzas'ın modeli, üstyapı kurumlarının sınıf ilişkilerinin yeniden üretiminde oynadığı role gereğinden fazla ağırlık vermektedir. Modelin eleştiriye açık pek çok yönü vardır. Poulantzas'ın şeması, en çok siyasal ve ideolojik unsurları (kendi için sınıf ölçütlerini) nesnel sınıf konumlarının yapısal unsurları yerine geçirdiği için eleştiriye açıktır.

"Yeni orta sınıf" kavramı, yeni Marksistler tarafından eski küçük burjuvazi ile günümüz küçük burjuvazisi arasındaki farklılığı, yeni Weberciler tarafından ise, kutuplaşmış modeller karşısında günümüz toplumsal yapılarının çeşitliliğini göstermek için kullanılmaktadır. Yeni orta sınıf, ücretli olarak çalışmakla birlikte işçi sınıfı içinde değerlendirilmesi güç olan sınıf unsurlarını içerir. Bunlar, burjuvazi ile proletarya arasındaki kutuplaşmış ilişkinin dışında kalan eski orta sınıfların tersine, günümüzde iki kutup arasında sıralanan çeşitli ara konumları oluşturmaktadır. Yeni orta sınıfların, proletaryadan ayrıldıkları noktalar; (1) üretim araçları üzerinde veya başkalarının emekleri üzerinde belli bir denetimde bulunmaları, (2) üretim süreci içinde göreli bir özerkliğe sahip bulunmaları, (3) ve emek pazarı içinde ayrıcalıklı bir konumda bulunmalarıdır (Burris, 1991: 3).

Buna karşılık Wright, hem kolektif işçinin, hem de sermayenin işlevlerini yerine getiren ara sınıf konumları için yeni bir kavramlaştırma yoluna gider (Wright, 1978: 48, 62). Yazarın net ve kesin olmayan sınıf konumları için önerdiği *çelişik sınıfsal konumlar* kavramı, toplumsal iş bölümü içinde üç tür ara sınıf unsurunu içerir: (1) yönetici, gözetici ve denetleyici emeğin, "burjuvazi ile proletarya arasında yer alan kategorileri"; (2) kendi emek süreçleri üzerinde belli bir denetim olanağına sahip olan yarı bağımsız çalışanların, "işçi sınıfı ile orta sınıflar arasında yer alan dilimleri"; (3) burjuvazi ile orta sınıf tabakaları arasında bir yerde gidip gelen "küçük işverenlerin çelişik konumları".

Herhangi bir sınıfa aidiyetlerinden çok kendi hukukları içinde değerlendirilmesi gereken *çelişik sınıfsal konumlar* son yüzyılda işçilerin emek süreci üzerindeki denetimlerini yitirmelerine, sermaye sahipliği ile fiilî yönetici güç arasındaki ayrılmaya ve endüstriyel örgütlerdeki bürokratik gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan ara sınıf kademeleriyle ilgilidir. Wright, denetimle doğrudan ilgili olan üç temel süreç tanımlar: (a) üretimin ve fiziksel araçların denetimi, (b) emek gücünün denetimi, (c) yatırımlar ile kaynak dağılımının denetimi. Yazara göre kapitalist sınıfın, hem emek etkinlikleri ve emek gücü, hem de yatırımlar ile kaynakların dağılımı üzerinde kesin bir denetimi vardır. Buna karşılık işçi sınıfı, bunlardan hiçbirine sahip değildir. Bu süreçlerden ancak bir bölümünün denetimine sahip olanlar ise, "çelişik konumda olan sınıf" unsurlarıdır (Wright, 1979). Örneğin ustabaşı ve üretim hattı gözeticileri gibi emek süreci üzerinde belli bir denetim olanağına sahip bulunanlar, işçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki çelişik konumlarda yer alırlar.

Çelişik konumlarda yer alanlar, egemen sınıftan *denetimin niteliğine* göre, işçi sınıfından ise sahip oldukları *özerkliğin*

derecesine göre ayrılırlar. Sermayenin denetiminin niteliği ile orta sınıfların denetiminin niteliği arasındaki fark, ilkinin hem işletmenin yönetiminde, hem de stratejik kararların alınmasında tam otoriteye sahip bulunmasıdır (Callinicos, 1994: 41). Burada sözü edilen stratejik kararlar, kaynakların dağılımıyla ve yatırımlarla ilgili kararlardır. Özerkliğin derecesini belirleyen etmen ise, hem *neyin* üretildiğine, hem de *nasıl* üretildiğine ilişkin belli bir denetleme kapasitesinin varlığıdır.

Son yıllarda yapılan araştırmalar, denetim ve gözetim işlerinin yönetsel rollerden daha az önemli olan bağımlı rollere doğru kaydığını göstermektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerde (başta ABD olmak üzere) ustabaşı ve üretim hattı gözeticileri gibi emek süreci üzerinde belli bir denetim olanağına sahip olanların, proleterleşme süreci içine girdikleri ve işçi sınıfı konumlarıyla özdeşleştikleri gözlenir (Wright, 1979: 44). Wright'a göre, alt düzey yönetim kademelerinde açıkça işçi sınıfına doğru bir kayma söz konusudur. Buna karşılık, şirketle mülkiyet ilişkisi içinde olmayan, ancak belli bir denetim erkine sahip bulunan orta düzey yöneticiler, "yeni küçük burjuvazi" içinde; üst düzey yöneticiler ise, kapitalist sınıf yelpazesi içinde yer alırlar. Bu grup içinde en çok teknokratik elitin sınıfsal niteliği sorun yaratır. Bazılarının teknik entelijansiyayı geleceğin egemen sınıfı veya yönetici eliti olarak görmesine karşın Wright, teknokrat olarak adlandırılan orta düzey yöneticileri, burjuvazi ile proletarya arasındaki çelişik konumda değerlendirmenin daha doğru olduğu görüşündedir.

Bu konuda işçilerin zaman zaman veya kısmen sahip oldukları denetim olanağı ile yönetici kademelerinin kullandıkları denetim ve gözetim gücü birbirine karıştırılmamalıdır. Nitekim işçiler kolektif örgütlenme gücüne dayanan belli bir denetim olanağını ellerinde bulundurabilirler. Ayrıca çalışanlara emek süreci üzerinde belli bir denetim olanağı veren

iş düzenleri günümüzde gittikçe yaygınlaşmaktadır. Örneğin son yıllarda gelişen Fordizm sonrası süreçlere bağlı olarak artan "yeni zanaat" türü işler, iş süreci içinde belli bir esneklik, dolayısıyla denetim olanağı sağlamıştır. Burawoy, zanaat işçilerini, iş sürecinde oluşan bilgiden kaynaklanan güç kaynaklarına sahip özel bir ücretli grup olarak görmektedir. Bu grup içinde yer alan işlerin bir bölümü ise, bilimsel ve teknik özerkliğe sahip yarı bağımsız çalışma biçimlerinden oluşur (Kivinen, 1987: 36).

Yarı Bağımsız Çalışma

Kapitalist üretim sistemi içinde tasarım ve planlamayla ilgili alanlarda, belli konularla sınırlı olmakla birlikte gerçek bir etkileme kapasitesine sahip bulunan araştırmacı, üniversite hocası, beyaz yakalı teknik eleman ile doktor ve avukat gibi yarı bağımsız çalışanlar söz konusudur. Günümüzde pazarın rekabetçi yapısı, teknolojik değişiklikler yoluyla üretimin sürekli modernizasyonunu gerekli kılmakta, bu da araştırma ve geliştirme etkinliklerini yerine getirecek teknolojist, bilimci, mühendis gibi yarı bağımsız çalışan uzmanların istihdamını zorunlu kılmaktadır. Bunlar, kârın gerçekleşmesini sağlayan teknik üretim araçlarının gelişmesine katkıda bulundukları ve kapitalist gözetimden ve denetimden görece kurtuldukları için, işçi sınıfı konumu içinde görünmezler. Ayrıca gördükleri işlerin, sermayenin işlevleriyle de doğrudan bir ilişkisi olmayabilir (Callinicos, 1994: 42). Buna karşılık yarı bağımsız çalışanlar, öteki işçilere göre daha iyi ücret ve çalışma koşullarına sahip olsalar da, mülkiyete ilişkin katılım süreçlerin tümüyle dışındadırlar. Yine de özellikle sermaye kârlarının artışına ve maliyetlerin düşürülmesine yönelik çabalar söz konusu olduğunda, bunların genellikle ücretli emeğin çıkarlarıyla karşı karşıya gelmesi kaçınılmazdır.

Yarı bağımsız çalışma biçimlerinin çeşitliliği göz önüne alındığında, bunların hepsinin ortak bir sınıfsal konumda değerlendirilmesinin güçlüğü daha iyi anlaşılır. Bazı yazarlar, yöneticilerden çok farklı bir konumda gördükleri teknisyen, mühendis, araştırmacı gibi yarı bağımsız nitelikli iş gücünü, proletaryanın içsel farklılaşması bağlamında ele alırlar. Örneğin mühendislerin çıkarları, ne sermayenin ne de yöneticilerin çıkarlarıyla özdeştir (Kivinen, 1987: 26). Onların gördükleri işlev, genellikle iş sürecinin rutin işleyişiyle sınırlıdır. Öte yandan yönetsel süreçlere katılmaları, üretimin stratejik kararlarından çok yine günlük işleyişle ilgili kararlarla ilgilidir. Bu nedenle üretken emek niteliğinde olmasa bile, sermayeden çok emeğin gördüğü işlevi gördükleri için onları, toplumsal üretim ilişkileri içindeki yerleri açısından işçi sınıfı içinde değerlendirmek daha doğrudur (Scase, 1992: 19).

Yarı bağımsız çalışmanın üretim süreci içindeki rolünün, becerinin varlığından çok onun kullanımından kaynaklandığını gören Wright, mühendisleri çelişik konumlar içinde tanımlamayı daha yerinde bulur. Özellikle bilimsel ve teknik beceri gerektiren uzmanlık işleri, büyük ölçüde işçi sınıfına yakın çelişik konumlar niteliğindedir. Yeni Weberciler ise, yarı bağımsız çalışma türlerini daha çok sermaye işlevleri açısından ele alırlar. Bu yaklaşım içinde yarı bağımsız çalışma, genellikle meslek çıkarları temelinde tanımlanır (Scase, 1992: 21).

Hizmet Sektörü

Beyaz yakalı sektör ile büro işi içinde en önemli alanlardan birisi, genellikle hizmet işi olarak nitelenen ve insanın yeniden üretilmesine yönelik çalışma türleridir. Gelişmiş kapitalist toplumlarda hizmet sektörünün çok büyük ölçüde büyümüş olması, konunun önemini arttırmıştır. Bu konuda önce bazı noktaların altını çizmekte yarar vardır.

Birincisi, "kol" gücüne dayalı olarak çalışanları, endüstri işçisi, buna karşılık "kafa" gücüne dayalı olarak çalışanları, hizmet elemanı olarak adlandırma yönündeki eğilimin yanlışlığına işaret edilmelidir. Çünkü pek çok hizmet işinin kol emeğine dayandığı (temizlik, sağlık, posta ve toplu taşıma hizmetlerinde olduğu gibi), buna karşılık endüstri sektöründe pek çok beyaz yakalı çalışanın bulunduğu bilinmektedir. İkincisi, günümüzde kol işçileri ile beyaz yakalılar, hatta bazı serbest çalışan işçiler (örneğin inşaat işçileri) arasındaki farklar büyük ölçüde azalmıştır (Harman, 1994: 73). Bu saptama, işçi sınıfını endüstriyel sektörlerle sınırlama eğiliminde olan görüşlerin yanlışlığını göstermek açısından önemlidir. Daha önce değinildiği üzere bu tür ayrımlar, kolektif işçinin rolünü ihmal etmeye götürür.

Üçüncüsü, emeğin kullanım değeri ya da değişim değeri yaratıyor olması, sınıf konumlarını belirleyen bir ölçüt değildir. Bu yüzden Marksist kuramcılar, "hizmet sınıfı" ya da benzeri nitelemeleri genellikle benimsemezler. Çünkü sınıflar üretim ilişkileri içindeki yerlerine göre belirlenirler ve önemli olan, toplumsal grupların üretim araçları ile kurduğu sahiplik ilişkisinin niteliğidir.

Bununla birlikte, somut bir üretim sistemi içinde birleşik emek sürecinin karmaşık yapısından ötürü bazı çalışma biçimlerinin sınıfsal niteliğini belirlemek hiç de kolay değildir. Örneğin hizmet işçilerinin çalışırken müşteri ile yüz yüze bir ilişki içinde bulunmaları, onların işçi sınıfı konumu içinde değerlendirilmesini güçleştiren *negatif* bir koşul olarak karşımıza çıkar. Ayrıca, hizmet sektöründe bürokratik hiyerarşinin üstlerine doğru çıkıldıkça bazı yüksek ücretli üst düzey görevlilerin, gerek kol işçilerinden, gerek beyaz yakalı ücretli işçilerden tümüyle ayrı bir kategori oluşturdukları görülür. Üst düzey kademeler, çoğu kez yarattıkları değerden fazlasını alan, hat-

ta ücretli emeğin sömürüsünden kazanç sağlayan bürokratlar elindedir.

Yukarıda sıralanan nedenlerden ötürü hizmet elemanları, çoğu yazar tarafından "yeni orta sınıf konumlar" içinde (Callinicos, 1994) tanımlanır. Bürokratik çalışmanın üst kademeleri (genel müdür, müfettiş gibi) ise, yönetici ve profesyonellerin durumunda olduğu gibi kapitalist sınıfa yakın "çelişik sınıfsal konumlar" içinde (Wright) değerlendirilebilir. Çünkü bunlar, çoğu kez işçi sınıfının denetlenmesini sağlayan, dolayısıyla işçilerin sömürülmesinde rol oynayan toplumsal gruplardır. Öte yandan hizmet elemanlarının büyük bir bölümü, kendileri de sömürü altında olan, özellikle kriz zamanlarında sermayenin en fazla saldırısına uğrayan emekçilerdir. Üst düzey hizmet elemanlarının kendilerini tümüyle sermaye sınıfı ile özdeşleştirdikleri durumlar oldukça enderdir. Bu nedenle bunların bağımsız bir sınıf olmaktan çok, üstündeki baskılara bağlı olarak şu ya da bu yöne çekilen ara sınıf unsurları olarak değerlendirilmesi daha doğru gözükmektedir.

Hizmet ve benzeri işlere ait sınıf konumları belirlenirken, bunların yönetim kademeleriyle olan ilişkileri de doğru değerlendirilmelidir (Harman, 1994: 88). Kautsky ve Troçki gibi Marksistler, bürokratik nitelik taşıyan konumları genellikle orta sınıf içinde saymışlardır. Bu bakış açısının temelinde, bunların hem üst düzey yöneticilerden (Marx'ın 'sermayenin kişiselleşmiş durumları' diye tanımladığı) hem de beyaz yakalı ücretli işçilerden ayrı bir konumda bulundukları düşüncesi yatar. Benzer biçimde Wright da, "proleterleşmemiş" (henüz emek denetim araçlarından uzaklaşmamış) beyaz yakalı ücretlileri, işçi sınıfı kapsamı içinde ele almaktan kaçınır (Wright, 1985: 182). Bununla birlikte hizmete dayalı işlerde ve bürokratik konumlarda çalışanların çoğunun gerçek bir yönetim veya denetim erkine sahip olmadıkları da unutulmamalıdır.

Bu arada hizmet sektörü içinde yer alan mesleklerde çalışanların büyük bir bölümü (öğretmen, hemşire, kütüphaneci, teknisyen, gazeteci, mağaza şefi gibi), günümüzde bürokratik hiyerarşinin alt basamaklarına doğru hızla kaymışlardır (Harman, 1994: 88). Sonuç olarak gelir, eğitim ve nitelik düzeyleri açısından büro işçilerinin önemli bir bölümünden daha ayrıcalıklı bir konumda olmayan hizmet elemanlarının da giderek proleterleştikleri bir gerçektir.

Kamusal Çalışma

Hizmet sektöründeki işlerde çalışanların çoğu, devlet adına iş gören ve ücretlerini sermaye yerine devlet gelirlerinden (vergilerden) elde eden kamu çalışanlarından oluşur. Bazı yazarlar, devlete veya kamuya ait işletmelerde çalışanların bu özelliklerini, işçi sınıfını tanımlayan göstergeler açısından *negatif* bir koşul olarak görür ve bunları işçi sınıfı kapsamı dışında değerlendirirler. Örneğin Düzenlemeci yazarlar, kamu çalışanlarını emek ile sermaye ilişkisi ('ücret ilişkisi') açısından tümüyle ayrı bir konumda ele alırlar (Aglietta, 1979).

Kamu çalışanları da, sınıfsal özellikleri açısından türdeş bir yapıya sahip değillerdir. Bunların sınıfsal durumları, her şeyden önce işletmenin ve ürünün niteliğine göre değişir. Meta üretimine yönelik olmayan bir devlet işletmesinde, sınıf konumlarını belirleyen üretim süreci içindeki ilişkilerdir. Çünkü böyle bir işletmede çalışmanın, saf kapitalist üretim biçimi düzeyinde çözümlenmesi oldukça güçtür. Buradaki çalışma biçimlerinin, öncelikle toplumsal formasyon düzeyinde hangi sınıf konumlarına denk düştüğü anlaşılmalıdır.

Bu konuda, değişik yaklaşımlardan söz edilebilir. Bazı yazarlar (örneğin Armanski), devlet çalışanlarının tamamını orta sınıf içinde değerlendirirken, bazıları, bunları üç sınıf (işçi sınıfı, orta sınıf ve kapitalist sınıf) arasında bölüştürür-

ler (Carchedi, 1977: 127-139). Bu durumda işçi sınıfı kapsamı içine giren ücretli kamu çalışanları, yalnızca kolektif işçinin işlevlerini görenlerle sınırlıdır. Çünkü ancak kolektif işçinin işlevlerini görenler, toplumsal formasyon düzeyinde kapitalist üretim ilişkilerini yeniden ürettiği varsayılır.

Üretken olmayan bir emek türünün kapitalist üretim ilişkileri içinde değerlendirilmesi, genellikle sömürü altında bulunma olgusu yerine, ekonomik olarak baskı altında bulunma olgusuna (ekonomik olarak ezilmesine) dayandırılır. Benzer biçimde kamusal hizmet alanında çalışanlar da doğrudan sömürü altında gözükmezler. Bunlar, genellikle kullanım değerleri yaratarak üretim sürecine katılan ve ancak bu değerin karşılığını alan ücretli gruplardır. Burada, artık emeğe el konulmasından kaynaklanan bir ekonomik baskıdan söz edilebilir. Ayrıca bunlar, üretim araçlarından yoksun oldukları ve kolektif işçinin parçasını oluşturdukları için zaten proletaryanın kapsamı içindedirler. Ekonomik olarak baskı altında bulunmanın derecesi, aynı zamanda çalışanların proleterleşmelerinin ve işçi sınıfının çıkarları ile bütünleşmelerinin de ölçüsüdür.

Öte yandan meta üretiminde bulunan bir işletme söz konusu olduğunda, durum daha az karmaşıktır. Meta üretimi koşullarında, artık değer için üretimde bulunanların ya da artık değerin üretimine katılanların işçi oldukları kesindir. Bunlar hizmet işi görseler ve ücretlerini devlet gelirlerinden elde etseler bile, ekonomik bakımdan üretken emektirler ve bu nedenle ücretli işçi sayılırlar. Bu noktada aranması gereken tek koşul, bunların yönetici konumlardan uzakta bulunmaları ve proleterleşmiş olmalarıdır. Başka bir deyişle üretim araçlarından yoksun, bir gelir (ücret biçiminde) karşılığında emeğini satan, ekonomik olarak baskı altında olan ve kolektif işçinin gördüğü işlevi gören bir emekçinin, ister kamuda, ister

özelde çalışsın veya ister meta üretiminde, ister hizmet üretiminde bulunsun işçi sayılması gerekir.

Wright, kamusal istihdam alanında alt düzeydeki bürokratik konumlarda çalışanları, işçi sınıfı bağlamında değerlendirir. Bunlar, politika kararlarının alınması ve bu kararların yürütülmesi süreçlerinden dışlandıkları, kısaca söz konusu görevlerin sıradan birer izleyicisi veya taşıyıcıları durumunda oldukları için yönetici konumlardan (veya çelişik sınıf yerlerinden) uzaklaşmışlar ve işçi sınıfı konumlarına yaklaşmışlardır (Wright, 1978: 239-240). Buradaki ölçüt, emek denetim sürecinden soyutlanma olgusudur. Braverman'ın büroyla ilgili bulgularına benzer biçimde Wright da, kamusal emek süreçlerinin rasyonalizasyonunun, memurları proleterleştirdiği görüşündedir. Buna karşın henüz "proleterleşmemiş" (denetim süreçlerinden tümüyle soyutlanmamış) kamu çalışanlarını, ara sınıf konumlarında değerlendirir. Wright, özellikle politik ve ideolojik aygıtlarda çalışanları, üretim ilişkileri tarafından tanımlanması olanaklı olmayan sınıf yerleri, kısaca üstyapıda yer alan konumlar olarak farklı bir yerde görür. Yazar, "proleterleşmemiş" unsurları, ekonomik çıkarlardan çok siyasal ve ideolojik nitelikteki ortak çıkarlar bağlamında ele alır. Kapitalist sınıf, siyasal ve ideolojik aygıtlar içinde bürokratik ve hiyerarşik yapılar yaratarak bir yandan egemenlik ideolojisinin yeniden üretimini sağlamakta, öte yandan işçi sınıfının devlet erkine katılmasını veya ideolojik egemenlik elde etmesini önlemektedir (Wright, 1978: 97).

Benzer biçimde Carchedi de, memur ve teknisyen gibi proleterleşmemiş bürokratik kademeleri, orta sınıflar içinde görür. Ancak, orta sınıf yelpazesinin kamusal alanda küçük bir kesimle sınırlı olduğunu kabul eder. Çünkü gittikçe çapı genişleyen bir proleterleşme süreci, özellikle kamu çalışanlarının büyük bir bölümünü işçi sınıfıyla bütünleştirmektedir (Carchedi,

1977: 174). Yazar, ayrıca kamu çalışanlarının işçi sınıfı kapsamı dışında değerlendirilmesinin, *korporatif* istemlerin genelleştirilmesini sağlayan siyasal bir tutuma, dolayısıyla kitlelerin *depolitizasyonuna* yol açacağı düşüncesindedir. Bu nokta, sınıf mücadelesi süreçleri açısından, özellikle sınıf ittifakları sorunu açısından gerçekten önemlidir. Pratikte bazı sınıf unsurlarının işçi sınıfı yerine ayrı sınıf konumları içinde değerlendirilmesi, sınıf içi ittifaklardan (işçi sınıfının kendi içinde bütünleşmesinden) uzaklaşılmasına ve sınıflar arası ittifaklara yönelinmesine yol açmaktadır.

Kamu çalışanlarının sınıfsal konumları açısından tartışmalı bir başka nokta, çalışmanın karşılığının devlet tarafından ödenmekte olmasıdır. Bundan ötürü kamusal çalışmanın egemen sömürü mekanizmaları dışında kaldığı, dolayısıyla kamu çalışanlarının sömürüye uğramadıkları sıklıkla öne sürülmektedir. Oysa ücretin doğrudan sermaye yerine devlet gelirlerinden ödenmesi, söz konusu çalışmanın kapitalist sömürü sistemi dışında kaldığını göstermez. Kamu çalışanları da, başkalarının sömürülmesine katıldıkları ya da onların sömürüsünden pay aldıkları için, başka bir deyişle kendilerine ödenen gelir payları artık değerin aktarımı biçiminde gerçekleştiğinden, aynı sömürü mekanizmalarına bağlıdırlar. Bununla birlikte bunların endüstri işçileriyle tam bir benzerlik içinde olduğu da söylenemez. Çünkü doğrudan bir kapitalist tarafından istihdam edilmeyen ücretlinin, kamusal çalışmanın niteliğine ve devletin sınıfsal özüne ilişkin yanlış bir algılamaya kapılması çok daha kolaydır. İdeoloji ve sınıf bilinci sorununu yakından ilgilendiren bu konu, kamu çalışanlarının sınıf mücadelesi süreçleri içindeki yeri açısından stratejik önemdedir.

Emek Aristokrasisi ve Alt Proletarya

İşçi sınıfı yelpazesi içinde yer alan iki gruptan daha söz edilebilir. İlki, işçi sınıfı piramidinin en üst katında yer alan ve genellikle "emek aristokrasisi" olarak bilinen gruptur. Bu grup, çoğu kez nitelikli ve ayrıcalıklı iş gücünden oluşan sınıf kategorilerini içerir. İkincisi ise, piramidin en altında yer alan ve "alt proletarya" olarak adlandırabileceğimiz bir kesimdir. Bu kesim, lümpen proletarya ile işçi sınıfı arasında gidip gelen ve çoğu kez yarı sınıf ya da sınıfsız unsurlardan oluşur.

Günümüzde oldukça geniş (çeşitlenmiş) bir yelpaze oluşturan işçi sınıfı, aynı zamanda değişik katlardan oluşan hiyerarşik bir yapılanma içindedir. Hiyerarşinin en üstünde yer alan sınıf unsurlarının büyük bir bölümü, ekonomik açıdan işçi konumunda gözükmelerine karşın, üstyapı ilişkileri açısından proletaryadan uzak bir görünüm sergiler. Engels'in "ayrıcalıklı işçiler", Marx'ın ve Lenin'in "emek aristokrasisi" olarak adlandırdığı çok nitelikli ve yüksek ücretli iş gücünün sınıfsal karakteri, eskiden beri sorun yaratan bir konudur. Günümüzde sorunu daha da karmaşıklaştıran nokta, nitelik ve ücret düzeyleri açısından ayrıcalıklı konumda çalışanların veya bu tür meslek türlerinin daha da çeşitlenmiş bulunmasıdır. Sınıfsal konumları oldukça tartışmalı olan bu grup içinde yer alan unsurlar, kimi zaman "yeni orta sınıf" veya "yeni işçi sınıfı" olarak, kimi zaman da "işçi sınıfının burjuvalaşması" olgusu bağlamında değerlendirilmektedir.

"Emek aristokrasisi" kavramı, ilk kez 1850'lerde Marx'ın Çartizm üzerine görüşlerini kaleme aldığı sırada ortaya atılmıştır. Başlangıçta deyime, sol Çartistlerin kullandığı anlamda "işçi sınıfının en iyi ücret ödenen kesimlerini" nitelemek için başvurulmuştur. Marx *Kapital*'de, "emek aristokrasisi" kavramını bu doğrultuda kullanmıştır. 1870'lerden sonra ise, İngiliz işçi sınıfının meslek sendikalizmine yönelmesiyle ve

işçi sınıfı içindeki ücret farklılıklarının azalmaya başlamasıyla sözcüğün anlamı değişmiş ve giderek sendika dışı kalan (buna gereksinim duymayan) örgütsüz işçiler için kullanılmaya başlanmıştır. Zamanla sendikacılık hareketlerindeki ve sınıf mücadelesi süreçlerindeki değişikliklere bağlı olarak "emek aristokrasisi" sözcüğü, işçi sınıfının devrimci mücadelesinden uzak duran, daha çok reformist politikalara yakınlık duyan ve kendisini gerek nesnel sınıf özellikleri gerek işçi sınıfı ideolojisi açısından proletaryadan ayıran üst sınıf katlarını (deyim yerindeyse sınıfın 'kremasını') nitelemek için kullanılan bir kavram durumuna gelmiştir (Draper, 1978: 106). Günümüzde ise, daha çok çalışan sınıfın üst katlarının ayırt edici özelliklerini betimlemek amacıyla kullanılan bir kavramdır.

Kapitalist sistem içinde tüm üstyapı kurumlarının hemen hepsinin, toplumu ideolojik anlamda *burjuvalaştırma* amacını taşıdığı ve bu doğrultuda hareket ettiği söylenebilir. Burjuva toplumunun "modern işçi sınıfını" yaratma çabası da, proletaryanın *burjuvalaştırılması* amacına yöneliktir. Proletaryanın "burjuvalaştırılmasının" kuşkusuz kapitalist sınıfa belli bir maliyeti vardır; ancak egemen sınıf bu maliyeti ödemeye hazırdır. Örneğin kendisini, en iyi "pastayı paylaşma" retoriğinde dile getiren liberal burjuva ideolojisi, "refah" politikaları aracılığıyla işçi sınıfını satın almanın bir yolu olarak kullanılmıştır. Buradaki stratejik amaç, pastadan yeterli parçayı koparabilen işçi sınıfını sınıf mücadelesinden uzaklaştırmak ya da mücadeleyi etkisizleştirmektir. Pastayı işçi sınıfının tamamı yerine, bir bölümüyle "paylaşmak" burjuvazinin işine gelmektedir. İşte böyle bir stratejinin gerçekleşmesi, "emek aristokrasisi" dediğimiz toplumsal kesimin varlığına, özellikle satın alınması olanaklı işçi önderlerinin ve bunlara yönelik güç, statü ve prestij olanaklarının yaratılmasına bağlıdır (Marx ve Engels, 1965: 351).

Oysa Marksist kuram açısından gelir, statü gibi etmenler, sınıfların belirlenmesinde ölçüt değiller. Bunlar, ancak öteki etmenlerle birlikte sınıf içi hiyerarşinin anlaşılması açısından önemlidir. Bu yüzden "emek aristokrasisi" içinde yer alan toplumsal grupların, işçi sınıfı içindeki yerlerini belirlemek önemlidir. Bir kere bunları, "yeni orta sınıf" katmanları ile karıştırmamak gerekir. "Yeni orta sınıf", tekelci kapitalizmin ürünü olan ara sınıf unsurlarını niteler. İkincisi, "emek aristokrasisi" tümüyle kolektif işçinin işlevlerini gören sınıf kategorileridir. Bilindiği gibi "yeni orta sınıf"ın ayırt edici özelliği, hem kolektif işçinin, hem sermayenin global işlevlerini görmesidir (Carchedi, 1977: 94).

Öte yandan "emek aristokrasisi", işçi sınıfı içinde burjuvazinin ideolojik ve siyasal pratiklerini paylaşan, onun egemenlik anlayışının taşıyıcısı olan bir katmandır. Öyle ki, bir yandan nesnel olarak işçi sınıfı içinde yer alırken, öte yandan kapitalist üretim biçiminin devamından çıkarı olan, dolayısıyla burjuva hegemonyasının genişlemesine katkıda bulunan işçilerdir. Kendileri de mülksüz ve ücretli olan, dolayısıyla sömürü ve baskı altında bulunan ayrıcalıklı işçiler, aynı durumda olan öteki işçilere göre daha fazla ücret elde edebilirler. İşte siyasal ve ideolojik düzeyde kendilerini işçi sınıfından ayrı bir konumda görmelerinin kökeninde böyle bir ekonomik gerçeklik bulunur. Bunlar, çoğu kez yakın sınıf çıkarları açısından proletaryanın nesnel çıkarlarıyla bütünleşeceklerine, statükonun devamı için sermayeyle işbirliğine yanaşırlar.

"Emek aristokrasisi", bu haliyle işçi sınıfı mücadelesinin önündeki en önemli engellerden birisidir. Çünkü sınıf içi hiyerarşik yapılanma, sınıf bilincinin, sınıfsal bütünlüğün ve kolektif örgütlenmenin gelişmesini önleyerek sınıf mücadelesini zayıflatan bir olgudur. *Alman İdeoloji*'sinde, sınıf içinde ayrıcalıklı kesimlerin ve sınıf içi çelişkilerin ortaya çıkışı üzerinde

duran Marx, bunların, proletaryanın türdeşliğini nasıl bozduğuna ve sınıf içi rekabeti nasıl körüklediğine işaret etmiştir. Lenin de, "emek aristokrasisi" olgusunu, işçi hareketlerindeki reformist yönelimlerin en önemli kaynaklarından birisi olarak görmüş ve pek çok yazısında işçi sınıfı içindeki "bürokratik" ve "aristokratik" unsurların *oportünist* ve *revizyonist* etkilerine dikkati çekmiştir. İster gelişmiş ülke ister az gelişmiş ülke işçi sınıfları olsun, sınıf içi bölünmelerin ve içsel çatışmaların, özellikle sendikal politikalar açısından ciddi sakıncalar doğurduğu bilinmektedir.

İşçi sınıfının türdeşliğini bozan bir başka kesim, sürekli istihdam olanağı bulamayan, zaman zaman çalışan, zaman zaman da yedek emek ordusunun üyelerini oluşturan toplumsal gruplardır. Bunların sınıf piramidi içindeki yeriyle ilgili karışıklık, üyelerinin belli dönemlerde işçi statüsünde gözükmesinden kaynaklanır. Bu, hem *işçi sınıfı unsurlarını*, hem de sınıf dışı unsurları içeren son derece *heterojen* bir kitledir. Daha önemlisi, bunların lümpen proletarya olarak adlandırılan kesimlerle olan ilişkisi de belirsizdir.

Marx'ın *18. Brumaire*'de, *lümpen proletarya* olarak adlandırdığı kesim, çoğunlukla "dilenciler, yankesiciler, suçlular, işsiz askerler, haydutlar, serseriler" gibi tüm sınıfların dışladığı, toplum dışı dağınık bir kitleyi içerir. Daha sonra Mao'un Buharin'den esinlenerek "sınıfsız elemanlar" (*declasses*) diye adlandırdığı kitle de, büyük ölçüde lümpen proletaryadan oluşur. Ancak Mao'un kastettiği asıl kitle, toprağını yitirmiş eski köylüler ile iş bulma olanağı yaratamamış eski zanaatçılardır. Bu işsiz kitlenin, çoğu kez savaşlara, kanun dışı işlere ve toplum karşıtı hareketlere yöneldikleri bilinir (Calvert, 1982: 125). Marksistler, lümpen proletaryayla, genellikle faşist hareketlerin gelişmesindeki rolü dışında fazla ilgilenmemişlerdir (örneğin Troçki'nin faşizm üzerine yazdıkları).

Günümüzde gelişmiş ülkelerde, sayıları ve toplumsal ağırlıkları gittikçe artan yeni bir "başıboş dolaşan" kitlenin varlığı gözlenir. Bunlar, özellikle sürekli bir işe sahip bulunmadıkları, reaksiyoner ideolojilere ve hareketlere daha kolay yöneldikleri için ayrı bir toplumsal grup oluştururlar. *Alt proletarya (underclass)* olarak adlandırabilecek bu yeni "başıboş dolaşan kitle", ulus, ırk, etnik, dil, din, iş gücü ve eğitim gibi özellikleri açısından birbirinden çok farklı unsurları içeren ve ülkeden ülkeye büyük farklılıklar gösteren bir kategoridir. Afrika, Asya ve Güney Amerika ülkeleri başta olmak üzere dünyanın pek çok geri kalmış ülkesinden gelişmiş ülkelere göç edenlerin başını çektiği bu kitlenin, genellikle metropollerin aşağı sınıflarını oluşturduğu görülür.

Sürekli ya da geçici işsizliğin, yoksulluğun ve eğitimsizliğin etkisi altındaki bu nüfusun ortak özelliklerinin başında, ekonomik ezilmişlik, siyasal marjinalite ve kültürel sefalet gelmektedir (Aronowitz, 1992: 58). ABD ve İngiltere gibi ülkeler başta olmak üzere pek çok endüstrileşmiş ülkede, resmi yoksulluk düzeyinin altında çalışan insan sayısının her geçen gün arttığı, özellikle gettolardaki yaşam koşullarından bile daha kötü durumda bulunan insanların sayılarının gittikçe çoğaldığı bir gerçektir. Amerikan metropollerinin yoksul bölgelerinde yaşayan azınlık gruplarını barındıran ve sınıf piramidinin en altında yer alan bu insanlar, düşük iş gücü bağlantıları, uzun dönemli sosyal yardımlara bağımlılıkları ve belli becerilerden yoksunlukları gibi özellikleri açısından günümüz emek pazarının en çarpıcı tablosunu oluştururlar (Dahrendorf, 1988: 150).

ABD'deki kadar keskin olmasa da İngiltere'de de yüksek bir orana ulaşan söz konusu kesim, emeğin bölünmesini artıran toplumsal grupların başında gelmektedir. Bu arada son gelişmeler, F. Almanya'nın da benzer bir sürece girdiğini göster-

mektedir. Sınıf hiyerarşisinin en altındaki nüfusun, potansiyel olarak işçi sınıfı karakteri taşıdığını düşünen Nathan, bunları işçi sınıfı yelpazesi içinde değerlendirmekten yanadır (Nathan, 1987). Buna karşılık bu kitlelerin ekonomik ve toplumsal sefaletlerini daha çok ayrımcılık temelinde açıklamaya çalışan bazı yazarlar ise, tüm sektörlerde gözlenen "istihdamın gettolaşması" olgusunun, çoğu kez ırksal ve etnik etmenlere bağlı olarak gerçekleştiğini öne sürerler (Fainstein, 1987: 403-451).

Çağdaş toplumsal çatışmanın sınıfsal köklerinden uzaklaşarak daha çok etnik, dinsel ve cinsel eşitsizlikler temeline doğru kaydığını öne süren görüşler açısından *sınıf* hiyerarşisinin en altında bulunan unsurlar, özel bir önem taşır. Çünkü sınıfsız ya da yarı sınıf niteliğindeki toplumsal unsurların varlığı, genellikle hem kapitalist toplum yapısının karakterindeki değişmenin, hem de siyasetin tabanının daha çok yurttaşlık hakları zeminine doğru kaymakta olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Buna karşılık daha çok yaşam kalitesiyle ilgili olan alt kültür hareketlerinin, yeni toplumsal hareketlerin, yurttaşlık hakları ve kadın hakları gibi mücadelelerin sınıf dışı unsurlarla ilişkilendirilmesini kuşkuyla karşılayan yazarlar, siyasetin sınıftan kopmasını gerektirecek ölçüde önemli dönüşümlerin gerçekleşmediği kanısındadırlar. Bunlara göre, sınıf dışı hareketlerin varlığı, sınıf gerçeğinin yadsınmasını gerektirmez. Yadsınması gereken sınıfsallık olgusunun kendisinden çok, cinsiyet, ırk ve yaşam kalitesiyle ilgili sorunları ihmal eden ve yalnızca ekonomik eşitlik üzerinde odaklanan dar bir sınıfsallık anlayışıdır (Aronowitz, 1992: 67).

Geri kalmış ülkelerin kent yoksullarından ya da Marx'ın ve Engels'in lümpen proletaryasından farklı bir sosyal karakterde olduğu öne sürülen bu unsurların geleceği üzerine değişik senaryolar söz konusudur. Bunların reaksiyoner doğalarından

ve yedek iş gücü ordusunun üyeleri olmalarından kaynaklanan devrimci bir potansiyele sahip oldukları savından başlayan, tam tersine sistemden çok kendi toplumsal tabanlarına yabancılaşmış oldukları, dolayısıyla radikal bir öze kavuşamayacakları görüşüne kadar varan geniş bir yelpaze göze çarpar. Geiger ve Mead gibi yazarların çalışmaları, Kuzey Amerika'daki ve Avrupa'daki bu tür kitlelerin ne isyankâr, ne de topluma karşı olduklarını; tersine binlerce kişisel çıkar ve çözüm arayışı içinde bölünmüş, herhangi bir ortak ilgi ve çıkar paydasına sahip olma kaygısından uzak bulunduklarını son derece net bir biçimde ortaya koymuştur (Mead, 1986: 22).

Toplumsal konumları ne olursa olsun, her şeyden önce yedek emek ordusunun üyeleri olarak sınıf için bölücü bir tehdit oluşturan bu unsurlar için söylenebilecek en önemli şey, ileri derece yabancılaşmış olmalarıdır. Bu yüzden toplumun kendilerine gereksinim duymadığı 'anomik' bir kitleyi oluşturan bu kesimlerin devrimci bir kapasite geliştirmesi hiç de kolay değildir. Toplumda belli bir yerlerinin bulunmadığını gören insanların, o toplumun düzenine ve kurallarına karşı çıkmaları ve daha çok reaksiyoner tutumlara yönelmeleri doğaldır. Ayrıca bunlar, tepkilerini öteki sınıflardan çok, kendi sınıf üyelerine yönelttiklerinden, radikal bir sınıfsal tutumla kolay kolay bütünleşemezler. Örneğin geçtiğimiz yıllarda siyah ırkın Amerikan metropollerinde patlak veren toplumsal öfkesi, kısa sürede sistem içinde eritilmiş ve bu tepkilerinin radikal bir siyasal tutuma dönüşmesi kolaylıkla önlenebilmiştir.

Son olarak "sınıfsız" kitlelerin varlığı ile sınıfsal nitelik taşımayan toplumsal öznelerin hareketinin aynı şey olmadığı vurgulanmalıdır. Günümüzde toplumsal çatışmaların sınıfsal temelden uzaklaştığı ve öteki eşitsizlikçi hiyerarşilere veya bağımlılık ilişkilerine yöneldiği bir gerçektir. Ne var ki ulusal, ırksal, etnik, dinsel, kültürel, hatta cinsel egemenlik ilişkileri

üzerinden gelişen bu çatışmaların, ne sınıf sömürüsünden tümüyle bağımsız olduğu, ne de bu mücadelenin öznelerinin sınıfsız kitlelerden oluştuğu söylenebilir. Her toplumsal öznenin belli bir sınıfa ait olduğu, ancak her çatışmanın sınıf ilişkilerine dayanmasının gerekmediği açıktır. Toplumdaki eşitsizlikçi hiyerarşiler ya da bağımlılık biçimleri kuşkusuz birbirlerine indirgenemezler; öte yandan bunlar birbirlerinden soyutlanamazlar da. Tam tersine bunlar arasında şu ya da bu biçimde bir ilişki (diyalektik ilişki) söz konusu olup, bunların birbirleriyle örtüştükleri veya birbirlerine eklemlendikleri alanlar düşünüldüğünden de fazladır. Nitekim yurttaşlık haklarına dayanan hareketleri ve yurttaşlık kimliği temelinde kurulan toplumsal öznelerin oluşum süreçlerini ampirik olarak irdeleyen çalışmalar, aynı zamanda toplum içindeki sınıf dinamiklerinin anlaşılması açısından da önemli bulgular ortaya koymuşlardır (Baxter, Emmison, Western, 1991).

Benzer biçimde söz konusu toplumsal çatışmaların artan önemine karşın, sınıf çatışmasının ortadan kalktığını ya da önemsizleştiğini söylemek de olanaksızdır. Bu nedenle kimilerinin yaptığı gibi, etnik, cinsel, dinsel vb. nitelikteki karşı kültür hareketlerinin veya sınıfsal özde olmayan toplumsal muhalefetin, sınıf mücadelesini geçersizleştirdiğini düşünmek yanlıştır. Karşı kültür hareketlerinin doğası gereği devrimci mücadeleleye katkısı olsa bile, sınıf mücadelesinin yerini alacak güçte siyasal bir sonuç yaratmadığı tarihsel bir gerçektir (Birnbaum, 1971a: 388).

V

Sınıf Mücadelesi Süreci İçinde İşçi Sınıfı

1. Toplumsal Özneler Olarak Sınıflar

Sınıflar, yalnızca üretim süreci içinde değil, aynı zamanda siyasal ve ideolojik süreçler içinde de belli işlevleri olan toplumsal öznelerdir. Bu düşünce, hem ekonomi ile siyaset arasında belli bir ilişkinin varlığını, hem de bu ilişkinin kurulmasında sınıfların etkin rolünü kabul eden bir toplum ve siyaset anlayışının ürünüdür. Son çeyrek yüzyıldır Marx'ın sınıf kuramı üzerinde kapsamlı bir tartışma başlatan yazarlar, bir yandan ekonomi ile siyaset arasındaki ilşkinin niteliğini, öte yandan "sınıf" kavramının siyaset kuramı içindeki yerini yeniden gözden geçirmişlerdir.[25]

Araştırmacılar önce, sınıfın toplumsal dönüşümde oynadığı rolü sorgulamakla işe başlarlar. Bu yöndeki çabalar, sınıfı daha çok ekonomik bir özne olarak ele alan, dolayısıyla sınıf ilişkilerini üretim ya da mülkiyet ilişkilerinin dolayımsız bir sonucu olarak gören anlayışın eksikliğini ortaya koyma amacına yöneliktir. Çünkü sınıfları yalnızca ekonomik oluşumlar olarak görmek, sınıfların eksik bir portresini sunmak ve üstyapı kurumlarının üretim ilişkilerinin basit bir türevi olduğunu kabul etmek demektir.

25 Bu konudaki güncel tartışmaların ayrıntısı için bakınız, Wright (1981).

Gerçekten de sınıflar toplumsal özneler olarak değerlendirilirken, özne konumlarını belirleyen etmenler, ekonomik süreçler içindeki rollere indirgenmemelidir. Çünkü, "kendinde sınıf" olarak kurulduktan sonra işçi sınıfının etkin siyasal bir güce dönüşmesi kendiliğinden gerçekleşmediği gibi, siyaset de salt örgütlenme sorunundan ibaret değildir. Buna karşılık sınıfların yalnızca toplumsal düzeyde var olan etkin siyasal özneler olarak görülmeleri de doğru değildir. Bu yaklaşım, sınıfların üretimin toplumsal örgütlenmesi içindeki nesnel yerlerini göz ardı eden bir başka eksik ve indirgemeci bakış açısını yansıtır (Prezeworski, 1977: 369, 384). "Kendi için sınıf" konumları, sınıfların siyasetin etkin özneleri olarak oynadıkları rolün gerisindeki nedenleri ya da siyasetle ekonomi arasındaki ilişkiyi açıklamaya yetmez. "Kendi için sınıf", ekonomik ilişkiler düzeyinden siyasal ilişkiler düzeyine yükselmenin zorunlu bir sonucu değildir. Böyle bir mekanik bakış açısı, devlet ve öteki üstyapı kurumlarının basit birer yeniden üretim aygıtı (*sözleşmeleri güvence* altına alan, mülkiyet haklarını koruyan vb.) olarak değerlendirilmesiyle sonuçlanır. Oysa ekonomi ile *siyaset arasında mutlak ya da tek yönlü bir belirleyicilik* ilişkisinden söz etmek olanaklı olmadığı gibi, sınıfların bu ilişkideki rollerinin çok daha karmaşık olduğu unutulmamalıdır.

Ekonomi ile siyaset arasındaki ilişki yalnızca Markist yazarları ilgilendirmemiştir. Toplumsal mücadelelerin gerisinde sınıfların bulunduğu ya da sınıf yapısının toplumsal gruplar arasındaki mücadelenin ürünü olduğu yolundaki düşünceler, Fransız Aydınlanmacılarına kadar uzanır. Örneğin J. J. Rousseau'nun ve daha sonra *Ansiklopedistler* ile *Fizyokratlar*'ın konuyla ilgilendikleri görülür. Ne var ki onlar, sorunu daha çok insanlar arasındaki eşitsizliğin kökenleri bağlamında ele almakla yetinmişlerdir. Gerek eşitsizliklerin sınıf olgusuyla olan bağlantısı, gerek sınıf mücadelesi ile top-

lumsal dönüşüm arasındaki ilişki, ancak Marx'tan itibaren açıklığa kavuşmuştur.

Bilindiği gibi Marksist kuram, sınıf mücadelelerine bağlı olarak ortaya çıkan bir tarihsel ilerlemeyi öngörür. Marx'ın sınıf mücadelesi anlayışı, nesnel sınıf konumlarının son kertede siyasal tutumlar üzerinde de etkili olacağını varsayar. Bununla birlikte Marx'ın yapıtlarında her zaman proletaryanın, işçi sınıfının teknik ve ekonomik tanımının çok ötesinde bir toplumsal gücü simgelediği görülür (Draper, 1978: 38). Marksist kuram, ekonomik yapı ile sınıf mücadelesi arasında mutlak bir determinizme, daha doğrusu toplumsal mücadele süreçlerinin yalnızca üretim ilişkileri tarafından belirlendiği düşüncesine dayanmaz. Ekonomik konumlar ile siyasal yönelimler arasında bire bir ilişkinin bulunduğu doğru olsaydı, o zaman her proleterin kendiliğinden belli bir toplumsal bilince ve siyasal tutuma sahip olması gerekirdi. Öte yandan herhangi bir toplumsal mücadelenin, rastlantısal olarak ortaya çıkması da olanaklı değildir. Sınıf mücadelesi, bir yandan ekonomik, siyasal ve ideolojik ilişkilerin bütünlüğü içinde ortaya çıkan, öte yandan sınıfların maddi oluşumları üzerinde etkide bulunan toplumsal bir süreç olarak düşünülmelidir (Prezeworski, 1977: 367).

'60'lardan sonra yapısalcı yazarların konuya eğildikleri görülür. Bunlar ekonomi ile siyaset arasındaki ilişkiyi, daha çok 'kendi için sınıf' sorunsalı bağlamında ele almışlardır. Yapısalcılara egemen olan üstbelirlenme anlayışına göre, sınıf mücadelesi, bir yandan sınıf yapısının sınırlarını çizdiği bir çerçeve içinde gelişirken, öte yandan sınıf mücadelesi süreçleri de sınıf yapısı üzerinde etkide bulunur. Altyapı ile üstyapı arasındaki ilişki konusunda Gramsci'den esinlenen Poulantzas, bunu "çifte eklemlenme" kavramıyla dile getirmiştir (Poulantzas, 1973). "Çifte eklemlenme", belirlenmenin iki yönlü bir ilişkiye, kısaca diyalektik bir sürece dayandığını gös-

teren bir kavramdır.[26] Öyle ki, belli tarihsel koşulların ürünü olan ekonomik, siyasal ve ideolojik ilişkiler sistemi, bir yandan sınıf mücadelesinin biçimlerini belirlemekte, öte yandan bu belirlenmenin kendisi de, sınıf mücadelesinin söz konusu ilişkiler üzerindeki olası etkileriyle sınırlanmaktadır. Bu arada sınıf bilinci ve ideoloji üzerinde yoğunlaşan Frankfurt Okulu yazarları, sınıf ile toplumsal dönüşüm arasındaki ilişki üzerine oldukça kritik bir tartışma başlatmışlardır. Ne var ki onlar da, üstyapı kurumlarına verdikleri aşırı önemden ötürü, zamanla ekonomi ile siyaset arasındaki bağlantıyı gözden kaçırmaktan kurtulamamışlardır.

Bu arada gerek sınıfa yönelik aşırı ilgi, gerek siyasete yönelik tartışmaların yoğunluğu, zamanla kavramlarda belli bir "deformasyona" yol açmıştır. Örneğin post-Marksistler, sınıf kavramının içini öylesine boşaltmışlardır ki, sınıf, boş bir yer olmanın ötesinde değer taşımayan, yani herhangi bir toplumsal özne konumuna sahip bulunmayan bir olgu durumuna indirgenmiştir. Söz konusu yaklaşımda *özne*, somut olarak karar alma yeteneğiyle ve alınan kararları yaşama geçirecek eylem gücüne (araçlarına) sahip olmakla özdeşleştirildiğinden, toplumsal özne konumları, ancak karar alma yeteneğine ve belli araçları harekete geçirme gücüne sahip bulunan toplumsal gruplarla sınırlanmıştır (Hindess, 1987: 110). Böyle bir özne tanımı, Marksist kuramla post-Marksistler arasında yalnızca epistemolojik bir ayrımı işaret etmekle kalmaz, aynı zamanda siyaset anlayışları arasındaki köklü kopuşu da simgeler. Çünkü siyaset (sınıf mücadelesi) ilkinde, sınıflar biçiminde birbirin-

26 Poulantzas, bu konuda çok eleştirilmiştir. Kendisi, sınıfların üretim ilişkilerinden bağımsız olduğunu hiç söylememesine rağmen, sınıfsal formasyon süreci *içinde ideolojinin* ve siyasal örgütlenmenin bağımsız rolüne aşırı vurguda bulunduğu için "politisizm" ile suçlanmıştır (Prezeworski, 1977: 369). Poulantzas'ın şemasında, eleştiriye açık noktalar çoktur; buna karşın, sınıfları dar ekonomik tanımlarının ötesinde toplumsal rolleri olan özneler olarak görmesi, dolayısıyla siyasal ve ideolojik süreçlerin rolüne dikkati çekmesi önemlidir.

den ayrılmış etkin toplumsal özneler arasında geçen bir mücadele iken, ikincisinde ortak bir özne konumuna sahip olma koşulu aranmaksızın çeşitli çıkar gruplarının belli bir amaç çevresinde bir araya gelmeleriyle gerçekleşen toplumsal bir hareket niteliğindedir.

Ekonomi ile siyaset arasındaki ilişki üzerine yürüyen tartışmalar, ister sömürü ilişkileri, ister egemenlik ve baskı ilişkileri, isterse denetim ve bağımlılık ilişkileri üzerinde yoğunlaşsın, üretim ilişkilerinin hemen her zaman karşıtlık içerdiği ve bu yüzden potansiyel olarak siyasal bir içerik taşıdığı noktasında birleşirler. Bununla birlikte üretim ilişkilerinin siyasal sonuçlarının, ancak toplumsal pratik içinde somutlaşacağı bellidir. Bu nokta, hem ekonomi ile siyaset arasındaki ilişkinin hangi düzeyde gözlenebileceğini, hem de siyasetin hangi düzeyde tanımlanabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Bu konuda iki karşıt eğilimden söz edilebilir. İlki, üretim süreci içindeki ekonomik ilişkilerin siyasal niteliğine aşırı vurguda bulunan, dolayısıyla siyaseti emek süreci içindeki sınıf mücadelesi pratiklerine indirgeyen, buna karşılık ikincisi, siyaseti üstyapı süreçleri içindeki sınıf mücadelesi pratikleriyle sınırlayan yaklaşımlardır. Her iki yaklaşım da, iki düzey arasındaki diyalektik ilişkiyi gözden kaçırdığından, sınıfla siyaset arasındaki dolayımları tatmin edici bir biçimde açıklamaktan uzaktır.

Sınıfların tarihsel özneler olarak toplumsal dönüşümde oynadıkları rol, ancak ekonomi ile siyaset arasındaki diyalektik ilişkinin kavranmasıyla olanaklıdır. Çünkü ancak bu yolla sınıfın, ekonomik bir kategori olmanın çok ötesinde toplumsal bir güç olduğu görülebilir. Gerek ekonomik süreçler ile siyasal süreçler içindeki rolü, gerek her ikisini ilişkilendirmekte oynadığı rol açısından, sınıf kadar dinamik bir başka toplumsal öznenin bulunmadığı ortadadır. Ekonomi ile siyaset arasındaki ilişkinin kurulması, hem sınıfın bu ilişkide oynadığı rolün

anlaşılmasına, hem de sınıfları ekonomik düzeyden sosyopolitik düzeye yükseltecek (toplumsal dönüşümün ajanı durumuna getirecek) siyasal ve ideolojik etmenlerin neler olduğunun görülmesine bağlıdır.

Ekonomi ile siyaset arasındaki ilişki, üretim ilişkilerinin siyasal sonuçları kadar siyasal ve ideolojik yönelimlerin gerisindeki ekonomik etmenlerin tanımlanmasıyla açıklığa kavuşturulabilir. Demek ki sorunun hemen her zaman iki yönü vardır. Önce, bireylerin ya da çeşitli toplumsal grupların toplumsal üretim içindeki maddi konumlarından kaynaklanan ve onları bir araya getirerek toplumsal bir özne oluşturmalarını sağlayan *nesnel sınıf çıkarlarının* tanımlanması gerekir. İkincisi, ortak ekonomik çıkarlar temelinde bir araya gelmiş insan topluluklarının siyasal ve toplumsal bir özne durumuna nasıl geldiklerinin ortaya konması, başka bir deyişle insan toplulukların toplumsal dönüşümün etkin güçleri durumuna gelmelerini sağlayan *sınıf kapasitesi* olgusunun tanımlanması gerekir. Nesnel sınıf çıkarları, üretim ilişkileri düzeyinde; buna karşılık sınıf kapasitesi toplumsal formasyon düzeyinde tanımlanabilen olgulardır. O halde ekonomi ile siyaset arasındaki ilişkinin kurulması, üretim süreci içindeki dinamikler ile toplumsal pratik içindeki dinamiklerin birbiriyle ilişkilendirilmesiyle olanaklı hale gelir.

Burada dikkat edilmesi gereken son bir nokta, sınıfın üretim süreci içindeki yerinin yeniden üretimi ile onun bir toplumsal özne olarak yeniden üretiminin farklı olgular olduğudur. Kısaca söylemek gerekirse, nesnel sınıf çıkarları ile sınıf kapasitesi aynı olgular değillerdir; daha çok aralarında diyalektik bir ilişki bulunan farklı toplumsal gerçekliklerdir. Proletaryanın sınıf çıkarı ile sınıf kapasitesi arasındaki diyalektik ilişkinin anlaşılması, her şeyden önce çıkar ve kapasite kavramlarının günümüzdeki anlamlarının netleştirilmesine

bağlıdır. O halde "kendinde sınıf" uğrağının kurucu unsuru olan nesnel sınıf çıkarları ile "kendi için sınıf" uğrağının yapısal öğesi olan sınıf kapasitesinin, günümüz kapitalist üretim ilişkileri içindeki maddi temelleri ve çalışanlar için anlamı somutlaştırılmalıdır.

2. Nesnel Sınıf Çıkarları ve Sınıf Kapasitesi

Nesnel sınıf çıkarları, tanımlanması en güç kavramlarından birisidir. Her şeyden önce, toplumsal hareketlerin gerisinde bireylerin ya da kolektif öznelerin nesnel (gerçek) çıkarların bulunup bulunmadığı konusu tartışmalıdır.[27] Marksist kuram, bireylerin ya da toplumsal grupların eylemlerinin gerisinde, kendileri bilincinde olsun ya da olmasın ortak sınıf çıkarlarının bulunduğunu varsayar. İnsanlar, belli bir yönde hareket ederlerken ya da hareket etme kapasitelerini genişletirlerken, nesnel çıkarlardan yola çıkarlar (Wright, 1985: 28). Nesnel sınıf çıkarları, sınıfların hem üretim süreci içindeki konumlarının, hem de toplumsal pratik içindeki hareketlerinin (kapasitelerinin) maddi temelidir. Nesnel sınıf çıkarlarının niteliğini belirleyen ise, var olan sınıf yapısıdır. Nesnel sınıf çıkarı, toplumsal yaşam içinde kendisini çeşitli biçimlerde somutlaştırırken, aynı zamanda sınıf kapasitesinin gerçekleşmesi için gerekli koşulları da yaratır.

Yeni Weberci yazarların önemli bir bölümü (Dahrendorf, Parkin) sınıf çıkarlarının varlığını kabul etmekte ve çıkar kavramından sınıf yerleriyle aktörlerin hareketleri arasındaki

27 Örneğin Connolly, her siyaset kuramının ancak belli bir çıkar varsayımı üzerinde açıklayıcı olabildiğini öne sürerken (Connolly, 1983: 73) Hindess, tam tersine çıkar varsayımının ancak öznelerin kararlarının ve eylemlerinin gerekçesi olarak gündeme geldiğini ve bu gerekçelerin gerçek olmaktan çok birer tanımlamadan veya soyutlamadan ibaret olduğunu söylemektedir (Hindess, 1987: 113).

ilişkiyi açıklamak için yararlanmaktadır. Buna karşılık sınıf çıkarının nesnelliği düşüncesine karşı çıkan post-Marksistler, eylemden ya da söylemden önce böyle bir gerçeklikten söz edilemeyeceğinde ısrar ederler (Hindess, 1987; Laclau ve Mouffe, 1992). Bunlara göre, sınıf çıkarı kavramı gerçek kabul edilse bile, bu çıkarlara bağlı olanların bunu keşfetmesi ancak eyleme ilişkin sonuçların gerçekleşmesinden sonra olanaklıdır. Bu yüzden sınıf çıkarı kavramı, öznelerin toplumsal yerleri ile eylemleri arasındaki ilişkiyi açıklayıcı bir nitelik taşımaz.

Bazı yazarlar ise, nesnel sınıf çıkarlarının varlığını koşullu olarak kabul ederler. Onlar, toplumsal çıkarların kendi başlarına var olmadıklarını, bunun yerine sınıfları temsil eden örgütler (parti, sendika gibi) aracılığıyla gerçeklik kazandıklarını söylerler (Clegg, Boreham ve Dow, 1986: 259-260). Sınıf çıkarlarını temsil ettikleri savıyla ortaya çıkan örgütlerin asıl işlevi, bu çıkarları açığa çıkarmaktan çok tanımlamaktır. Başka bir deyişle örgüt liderleri, var olan (gerçek) çıkarlardan çok kendi anlayışlarına göre olması gerektiğine inandıkları çıkarlar dizisini yorumlarlar (Goldthorpe, 1984b: 236). Kavramın kendisini sorunlu bulan bir başka Weberci yazar ise, "kendinde sınıf" durumunun, sınıf çıkarlarının (farklı çıkar çelişkilerinin) kavranması açısından yeterli koşul olduğunu; çıkarların kavranıp kavranmamasının onların gerçekliğiyle değil, başka etmenlerin varlığıyla ilgili bir sorun olduğunu öne sürer (Giddens, 1973: 93-94).

Nesnel sınıf çıkarları, sınıf mücadelesi açısından üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Çünkü kolektif öznelerin karar alma ve eyleme geçme süreçlerinin biçimlenmesi, sınıf çıkarlarının *gerçek* kabul edilip edilmemesine göre değişmektedir. Eğer işçi sınıfının kolektif hareketinin gerisinde nesnel sınıf çıkarlarının bulunduğu kabul edilirse, bu çıkarlara dayanarak harekete geçecek toplumsal öznelere (sınıflara) dayanan stratejilere; yok eğer sınıf çıkarları, ancak eylemden ya

da söylemden sonra gerçeklik kazanan bir olgu ise, bu kez ortak gereksinimler doğrultusunda birlik oluşturma kapasitesine sahip çeşitli toplumsal gruplara dayanan stratejilere (örneğin kadın hareketini, çevrecileri, marjinalleri de içine alan halk hareketlerine, popüler cephelere) öncelik verilecektir. Strateji tartışmaları, ortak çıkarlar ile kolektif eylem arasındaki ilişkiyi kuracak toplumsal pratikler üzerinde odaklanan bir dizi sorunu konu alır.

Sınıf çıkarlarının nesnelliği ya da gerçekliği üzerine yürüyen tartışmaların büyük bir bölümünün, çıkar ile kapasiteyi birbirine karıştırmaktan kaynaklandığı söylenebilir. Bir olgunun ampirik varlığı ile onun algılanmasının aynı şey olmadığı çoğu kez gözden kaçırılmaktadır. Örneğin sınıf konumlarının nesnel olarak var olması ile sınıf üyelerinin bu konumlarının ve bundan kaynaklanan aidiyetlerinin bilincinde olmaları tümüyle farklı durumlardır. Bu nedenle üyeleri bilincinde olsun ya da olmasın, toplumsal grupların belli bazı ortak ve nesnel çıkarları her zaman var olmuştur. Üyelerinin bunu algılayamaması, çıkarların gerçekliğinden çok, sınıf bilinci, örgütsel kapasite, sınıf dayanışması gibi koşulların eksikliğiyle ilgili bir sorundur. Dahası, işçi sınıfının kapasitesinin eksik veya tam olmasından çok, sınıfın bu kapasiteyi kullanmasında karşılaştığı güçlüklerle ilgilidir.

Sınıf çıkarlarının gerçek olup olmadığına ilişkin tartışmaların güncelleşmesinin başlıca nedeni, işçi sınıfının devrimci kapasitesinin günümüzde zayıfladığı, hatta ortadan kalktığı yolunda bir düşüncenin yaygınlaşmasıdır. Bu konuda çok çeşitli savlar söz konusudur. Bazı yazarlar, işçi sınıfının kapitalizmin ortadan kaldırılması veya sosyalizmin kurulması yönünde artık herhangi bir çıkarının kalmadığı ya da böyle bir çıkarın varlığı kabul edilse bile, günümüz proletaryasının bu çıkarları gerçekleştirecek kapasiteye sahip bulunmadığı görüşündedir.

Örneğin Giddens, proletaryanın tarihsel olarak ilerici bir role sahip olduğu tek ânı feodalizmin çöktüğü ve köylülüğün çözüldüğü dönemle sınırlamakta ve bu rolü burjuvazinin ilerici öncülüğündeki tarihsel ittifakın bir parçası olması durumuna bağlamaktadır (Giddens, 1973). Benzer biçimde Gorz da, işçi sınıfının artık üretici güçlerin gelişmesinden çıkarı olan ve onları daha ileriye götürecek bir sınıf olmaktan çıktığını (Gorz, 1986); Laclau ve Mouffe ise, işçi sınıfının zaten yapısal kusurlarından ötürü devrimci bir potansiyele hiçbir zaman sahip olmadığını (Laclau ve Mouffe, 1992) öne sürmüştür.

Proletaryanın ilerici rolünden uzaklaştığı yolundaki düşünce, genellikle ya nesnel sınıf çıkarlarının yadsınmasından ya da sınıf kapasitesi ile devrimci potansiyel arasındaki ilişkinin göz ardı edilmesinden kaynaklanır. Bir kere sınıf çıkarları ile sınıf kapasitesi birbirine sıkıca bağlı olan olgulardır. Ne sınıf kapasitesinin çıkar temeli olmaksızın tanımlanması, ne de çıkardan bağımsız daralıp genişlemesi olanaklıdır. Ayrıca herhangi bir eyleme yönelik olmayan bir çıkar tasarımının gelişeceğini düşünmek bile anlamlı değildir. Marx'ın *18. Brumaire*'de, "proletaryanın sosyalizmi yalnız çıkarı olduğu için değil, aynı zamanda bunu gerçekleştirecek kapasitesi olduğu için kuracağını" yazması boşuna değildir. Bununla birlikte sınıf kapasitesi, nesnel sınıf çıkarlarının bire bir uzantısı da değildir. Sınıf çıkarı, sınıf kapasitesini (örgütlenmeyi, sınıf bilincini) ve kapasitenin harekete geçme biçimlerini, toplumsal yapının sınırları içinde dolaylı olarak belirler.

İkincisi, ilerici tarihsel rolün yalnızca sınıf kapasitesi temelinde tanımlanması, doğal olarak bu rolü bir türlü gerçekleştiremeyen işçi sınıfının *iktidarsızlaştığı* düşüncesini akla getirmiştir. Oysa işçi sınıfının ilerici tarihsel rolünün, nesnel sınıf çıkarlarının ve sınıf kapasitesinin varlığının ötesinde bunları birbirine bağlayacak toplumsal pratiklerin (bilinç-

lenme, örgütlenme, kolektif eylem gibi) gerçekleşmesine bağlı olduğu göz önüne alındığında, çok yönlü bir sınıf mücadelesi çözümlemesinin önemi daha çok anlaşılacaktır. Böylece sınıf mücadelesinin kurucu unsurları olan çıkar ve kapasitenin, aynı zamanda toplumsal süreçler içinde yer alan çeşitli pratikler tarafından biçimlendirilen, dönüştürülen olgular oldukları daha kolay görülecektir. Gerçekten sınıf mücadelesinin, ekonomik, siyasal ve ideolojik pratiklerin tamamını barındıran bir süreç olarak çözümlenmesi, sınıf çıkarı ve sınıf kapasitesi gibi nesnel temelleri olan olguların, kapitalist toplumsal örgütlenmenin çaprazı içinde neden somutlaşamadıklarını daha kolay açıklayabilir. Günümüzde yanlış bilinçlenme, üretici kimliğin önüne geçen sınıf dışı kimliklerin gelişmesi, kapitalist düzenin meşruiyet süreçlerini yeniden üreten ideolojilerin güçlenmesi vb. etmenler, sınıf çıkarı ve sınıf kapasitesi gibi kavramların *mistifikasyonuna*, dolayısıyla bunların gerçek yaşamdaki izdüşümlerinin görülememesine neden olmuşlardır.

Öncelikle çıkar ve kapasite gibi kavramların, günümüz çalışanları için ne anlama geldiğinin açıklığa kavuşturulması gerekir. Nesnel çıkarlardan söz edildiğinde, işçi sınıfının kısa dönemli, gündelik çıkarları mı, yoksa sınıfın tamamını ilgilendiren ve uzun dönemde gerçekleşmesi beklenen çıkarlar mı anlaşılmaktadır? Öyleyse nesnel sınıf çıkarlarının, "yakın" ve "temel" ya da "genel" ve "özel" olmak üzere birbirinden ayırt edilmesinde yarar vardır. 20. yüzyıl işçi sınıfının 19. yüzyılınkinden farklı olduğu, örneğin günümüz proletaryasının kapitalist düzenden gündelik bazı beklentilerinin (yakın çıkarlarının) bulunduğu bir gerçektir (Wright, 1985; Williams, 1989). Kapitalist yaşamın denetim altında tuttuğu bu gündelik çıkarlar, çoğunlukla ekonomik ve pragmatik bir içeriğe sahiptirler. Bunların karşısına nesnel ve uzun dönemli sınıf çıkarlarını koymak son derece güç, ancak kesinlikle başarılması gereken

bir iştir. Gerek uzun dönemli ve sınıfın tamamını ilgilendiren çıkarların tanımlanması, gerek bunların yakın, özel veya pragmatik özdeki çıkarlarla bağdaştırılması, sınıf mücadelesi pratiğiyle ilgili önemli sorunlar arasındadır.

Öte yandan uzak ve yakın çıkar karşıtlığı, yalnızca kapitalizmin genel veya ortak çıkar demagojisinin yarattığı bir durum olarak da görülmemelidir. Sınıf politikalarının da, işçi sınıfının özel çıkarı ile toplumun genel çıkarının özdeşliğini kurmakta yetersiz kaldığı yadsınamaz. Sermayenin ideolojik kuşatması altındaki proletarya, işçi sınıfı bilincini her geçen gün biraz daha fazla burjuva ideolojisinin prizmasından geçirerek algılamaktadır. Sınıf bilincinin dolayımlı veya çarpıtılmış bir biçimde algılanması, proletaryanın sınıf çıkarlarının sermaye sınıfının çıkarlarıyla eklemlenmesini kolaylaştırmaktadır. Bu olgu, burjuva hegemonyasını genişleten en önemli etmenlerden birisidir. Bu yüzden sorunun farkında olan ve sosyalist politikaların bir an önce erişilebilir ve kabul edilebilir bir genel çıkar hedefi ortaya koymalarını öneren görüşler (Williams, 1989: 163) dikkate alınmalıdır.

Benzer biçimde sınıf kapasitesi kavramının, günümüzde ortak bir tanımlamaya olanak vermeyecek derecede farklı anlamlarda kullanıldığı görülür. Özellikle kapasiteden söz edildiğinde, sınıfın yapısal olarak sahip olduğu güçten mi, yoksa bu gücü yaşama geçirme yeteneğinden mi söz edildiği pek anlaşılmamaktadır. Kapasite, kapitalizmin temel toplumsal ilişkilerini dönüştürmek için proletaryanın kendi sınıf çıkarları doğrultusunda (başka bir deyişle kapitalist sınıfın çıkarlarına karşı) *hareket etme yeteneğini* tanımlayan bir kavramdır (Lembcke, 1991: 85). Bunun için kapasite, hem işçi sınıfının kendisini sermayenin egemenliğinden özgürleştirme gücünü, hem de bu gücü kullanacak araçları elde etme olanağını içermek zorundadır. Ancak bu noktada yine bir ayrımın varlığı

dikkate alınmalıdır. Bir sınıfın sahip olduğu *yapısal kapasite* ile *örgütsel kapasite* birbirinden farklı olgulardır (Wright, 1985). Örneğin proletaryanın sınıfsal özü gereği potansiyel olarak sahip olduğu güçle, pratikte ortaya koyabildiği kolektif hareket etme yeteneği (örgütsel kapasitesi) her zaman birbirine bağlı değildir. Öyle ki herhangi bir toplumda, belli bir konjonktürde, işçi sınıfı örgütlerinin toplumsal ağırlıklarının veya hareket etme güçlerinin, gerçekte sahip oldukları potansiyelin çok altında gerçekleştiği sık sık görülebilir.

Thernborn (1983b) sınıf kapasitesini, işçi sınıfının *içsel* olarak sahip olduğu kapasite ve *hegemonik* kapasite olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Hegemonik kapasite, sınıf kapasitesinin (sınıfların güçlerini harekete geçirme yeteneklerinin) birbirinden bağımsız olmadığını, daha doğrusu kapitalist sınıfla işçi sınıfı kapasitelerinin ancak birbirine bağlı olarak gerçekleşebildiğini anlatan bir kavramdır. Gerçekten toplumda var olan sınıflar arası hegemonik güç dengesi, her sınıfın sahip olduğu kapasitenin sınırlarını karşılıklı olarak belirlemektedir. Sınıf kapasitesine ilişkin bu koşullar göz ardı edildiğinde, Frankfurt Okulu yazarlarının bir bölümünde görüldüğü gibi, işçi sınıfının örgütlenme yeteneğini veya olanaklarını kısıtlayan kapitalist kurumsal yapının etkileri işçi sınıfı kapasitesi yerine geçirilmekte ve onun yapısal kusurları olarak gösterilmektedir. Böylece işçi sınıfının "iktidarsızlaştığı" görüntüsünün gerisinde, kapitalist sınıfın "iktidar" araçlarını tekelinde tutma gücünün bulunduğu gerçeği ihmal edilmektedir. Oysa sermayenin çeşitli mekanizmalar[28] yoluyla çalışanların gerek yakın çıkarlarını, gerek sınıf bilincini denetim altında tutma ve yön-

28 Wright, dört ayrı unsuru (sınıf yapısını, sınıfsal oluşumu, sınıf bilincini ve sınıf kapasitesini) birbirine bağlayan bir model geliştirmiştir. Kendisi bu modele (Belirleme Modeli) dayanarak, sınırlayıcı, seçici ve dönüştürücü mekanizmaların sınıf mücadelesi sürecinde oynadığı rolü ortaya koymaya çalışmıştır (Wright, 1985: 29-30).

lendirme (yanlış bilinçlenme) gücünü elinde bulundurduğunu hesaba katmayan bir çözümlemenin yanlış sonuçlara varması kaçınılmazdır.

Bu yüzden sınıf kapasitesi sorunuyla ilgilenen yazarlar, sınıfların toplumsal güçlerinin kaynağını ve bu gücü sınırlayan etmenleri ayrıca belirleme gereğini duymuşlardır. Örneğin Offe, Wiesenthal ve Thernborn, gücünü birikmiş sermayeden alan kapitalist sınıf karşısında işçi sınıfının toplumsal gücünün kaynağında emeğin "toplumsallaşması" olgusunun bulunduğunu vurgular (Offe ve Wiesenthal, 1980; Thernborn, 1983). Böylece hem her sınıfın gücünü hangi kaynaklardan elde ettiği, hem de her sınıfın sahip olduğu gücün zorunlu olarak ötekinin güçsüzlüğü anlamına gelmediği gösterilir. Daha açık bir deyişle, sermayenin maddi gücünün çoğalması, her zaman işçi sınıfının güçsüzleşmesini gerektirmez. Çünkü kapitalist sınıfın iktidarının temelinde bulunan sermaye birikimi, aynı zamanda emeğin toplumsallaşmasının, kısaca işçi sınıfının gücünün kaynağını da oluşturur. Sınıfların güçleri ya da kapasiteleri arasındaki diyalektik ilişki, sınıf mücadelesi stratejilerinin oluşturulması sırasında kesinlikle göz önüne alınması gereken bir olgudur. Gerçekten kapitalist üretim biçimi içinde bugüne kadar gelişmiş bulunan tüm birikim modellerine baktığımızda, bunların bir yandan sermayenin egemenliğinin artmasına, öte yandan çalışanların daha çok güçsüzleşmesine ve bağımlı duruma gelmesine neden olduklarını görürüz. Bunun için işçi sınıfının sermayeye olan bağımlılığını azaltacak stratejiler söz konusu olduğunda, bunların aynı zamanda sermayenin sınıf kapasitesini daraltacak nitelikte olmasına dikkat edilmelidir.

Günümüz yazarlarının üzerinde durdukları bir diğer nokta, Marksizmin çok fazla hesaba katmadığı ulusal, ırksal, etnik ve cinsel dinamiklerin veya sınıf dışı unsurların sınıf mücadelesi sürecinde oynadıkları rolle ilgilidir. Bunlar, sınıf çıkarla-

rından bağımsız gelişen, kısaca başka ortak toplumsal çıkarlar temelinde yükselen çatışmalar olduklarından, nesnel sınıf çıkarlarının bölünmesine yol açabilirler. Ayrıca sınıfsal bir nitelik taşımayan toplumsal gruplar, şu ya da bu biçimde sınıf kapasitesinin daralması sonucunu da yaratabilirler (Wright, 1985: 32). Bununla birlikte, sınıf dışı çatışmaların sınıf ilişkileriyle örtüştüğü durumlarda ya da sınıfsal çelişkileri harekete geçirmeyi başardığı durumlarda sınıf kapasitesi pekâlâ genişleyebilir.

Proletaryanın *nesnel* sınıf çıkarlarından yola çıkarak yapısal kapasitesini genişletmesi ve hegemonik bir güç elde etmesi pek çok etmene bağlı olan karmaşık bir süreçtir. Başta ideoloji ve kültür olmak üzere işçi sınıfının bilinçlenmesi, örgütlenmesi ve kolektif eylemi üzerinde etkide bulunan sayısız dinamik bu süreçte rol oynar. Günümüz yazarlarının gündeminde çok önemli bir yer tutan ideoloji ve kültür tartışmalarına çalışmada ayrıntılı olarak yer verilmeyecektir. Burada yalnızca sınıf kapasitesinin tanımlanmasında etkili olan noktalar üzerinde durulacaktır.

Daha önce belirtildiği gibi sınıf kapasitesi, her şeyden önce bir sınıfın *harekete geçme yeteneğini* gösteren bir olgudur. Ne var ki toplumsal bir hareketin, özellikle kolektif bir bütünün hareketinin ölçülmesi son derece güçtür. Marksistler, işçi sınıfının devrimci rolünü sınıf bilinciyle ilgili bir olgu olarak görmekle birlikte, sınıf bilincinin nasıl elde edileceğini ya da bilinci belirleyen etmenlerin neler olduğunu tam olarak ortaya koymuş değillerdir.[29] Bu yüzden sınıf bilinci, kuramın en

29 Pek çok yazar, belli bir bilince sahip olmadıkça bir toplumsal grubun sınıf olarak adlandırılamayacağı görüşünde ısrar etmektedir. Bununla birlikte sınıf bilincinin elde ediliş süreci üzerine kuramda yeterince açıklık yoktur. Örneğin konuyla en fazla ilgilenen Marksistlerden biri olan Lukács, bilincin elde edilip edilmediğinin ya da azalmakta mı yoksa çoğalmakta mı olduğunun nasıl anlaşılabileceğini belirtmemiştir. Lukács'a göre, proletaryanın sınıf bilincine kavuşması kendi ideolojisini geliştirmesinden ve belli bir örgütsel

sorunlu kavramlarından birisi durumundadır. Bazı araştırmacılar, sınıf bilinci ile sınıf kapasitesini eşitlemeyi, dolayısıyla bilinç ölçekleri yoluyla sınıf kapasitesini değerlendirmeyi denemişlerdir. Oysa sınıf bilinci gibi ölçülmesi son derece güç olan, ayrıca belli bir kapasitenin varlığını göstermekten çok onun gerçekleşmesinin unsuru niteliğinde olan bir olgunun, değişken olarak kullanılmasının bazı sakıncaları vardır.

Marksizm içinde bilinç ölçütünün sınıfı tanımlayan bir unsur olarak kullanılıp kullanılmaması konusu oldukça tartışmalıdır. En önemli uzlaşmazlık noktalarından birisi, sınıfın tanımlayıcı unsuru olarak görülen bilinç ile bireysel öznelliklerin bir yönü olarak görünen bilincin aynı olgular olup olmadığına karar verilememesinden kaynaklanır. Marksistlerin önemli bir bölümü, bilinç kavramını daha çok sınıfsal bir özellik olarak ele alma eğilimindedir. Buna karşılık bilinç öğesinin makro bir kavram olarak kullanılmasını doğru bulmayan bazı yazarlar (örneğin Wright, 1985: 244), sınıf bilincinin, ancak bireysel düzeyde kavranabilir bir değişken olduğu görüşündedirler. Gerçekten sınıf bilincinden söz edildiğinde, tek tek bireylerden bağımsız olarak tüm sınıfın kolektif bir bütün olarak sahip olduğu bir özellik kastedilir. Buna karşılık bunu ölçme olanağı bulunmadığından ister istemez bireysel düzeye inilir, bu da, bilincin nesnel bir kategori olarak ele alınmasını güçleştirir. Çünkü bu çerçevede artık tek ve türdeş bir bilinç yerine bilincin çeşitli biçimlerinden söz edilir.

Öte yandan bilinç ile kapasite arasında doğrudan bir ilişki kurmak da anlamlı değildir. Bilinç, sınıf çıkarlarının gerçekleşmesini kolaylaştıran bir unsur olarak olsa olsa sınıf kapasitesinin gelişmesinin dolaylı etmenlerinden birisi olarak görü-

---

deneyime sahip bulunmasından geçmektedir. Lukács için önem taşıyan nokta, sınıf mücadelesinin, ekonomik gereksinimler düzeyinden bilinçli istekler ve hedefler düzeyine yükseltilebilmesidir (Lukács, 1971).

lebilir.[30] Sınıf bilinci, işçi sınıfının bağımlılığını ortadan kaldıracak mekanizmaların algılanmasını, sınıf kapasitesi ise bu mekanizmalar yoluyla bağımlılığa ve sömürüye karşı verilen bilinçli mücadelelerin örgütsel bütünlüğünü gösterir. Bilinç, tek başına bireylerin inançlarından, değerlerinden ve tutumlarından oluşmamakta, tam tersine inançların ve değerlerin etkide bulunabilmesi için bunlara sahip bireylerin örgütlenmesini gerektirmektedir (Rose ve Marshall, 1988: 48). Bu yüzden sınıf kapasitesi ile sınıf bilinci birbirleriyle ilgili olgular olmakla birlikte özdeş değillerdir.

30 Günümüz Marksistlerin önemli bir bölümü, işçi sınıfı bilincinin zayıflığını yapısal etmenlere bağlayarak açıklamaya çalışmıştır. Onlar, işçi sınıfının türdeşliğini bozan, dolayısıyla sınıf bilincinin gelişmesini önleyen nesnel koşulları (emek sürecinin bölünmesi, emeğin kendi içinde parçalanması, iş gücünün niteliksizleşmesi ve emeğin sermayeye olan bağımlılığının artması, devletin genişleyen rolü gibi) aynı zamanda sınıf kapasitesini daraltan belli başlı dinamikler olarak değerlendirirler. Örneğin Wright (1978: 108-109), Poulantzas (1975) ve Carchedi (1977) sırasıyla, çelişkili sınıfsal konumlar, üstyapı ilişkilerinin belirleyiciliği ve göreli özerklik gibi kavramlar aracılığıyla işçi sınıfının türdeşliğini bozan, dolayısıyla sınıfsal bütünlüğünü ve dayanışma bilincini azaltan unsurlar üzerinde durmuşlardır. Temel ve yakın sınıf çıkarlarının kendi içinde bölünmesi ve bilincin kendi içinde farklılaşması sonucu türdeşliğini yitiren bir işçi sınıfının, yapısal ve örgütsel kapasitesini gerçekleştirmesinin ne denli güç olduğu bellidir. Yeni Weberci yazarlar ise, yapısal etmenlerden çok sınıf kültürünün veya bilincinin birliği üzerinde etkili olan kurumsal etmenler (eğitsel, siyasal, yasal kurumlar ile sendikalar ve öteki kitle örgütleri veya medya gibi) üzerinde durmaktadırlar. Örneğin Parkins, sınıfların nesnel varlıklarından bağımsız olarak ortaya çıkan değerler sisteminin (egemen, radikal ya da bağımlı değerler sisteminin) işçi sınıfı tarafından benimsenmesine veya yadsınmasına bağlı olarak, nasıl sınıf bilinci üzerinde etkili olduğunu araştırmıştır (Parkin, 1972). Burada Gramsci'nin "siyasal ve kültürel hegemonya araçları yoluyla egemen sınıfların iktidarını gerçekleştirdiği" savına benzer bir hegemonya tartışmasının izlerine rastlamak olasıdır. Yeni Gramsci'ci yazarlar arasında, kültürel hegemonya tezlerine ve buna bağlı olarak ideoloji ile ideolojik aygıtların işçi sınıfı üyelerinin bilincini belirlediği düşüncesine aşırı bir vurgunun varlığı göze çarpar. Goldthorpe ise, yurttaşlık haklarının gelişmesine, toplumsal mobilitenin artmasına ve demografik ya da sosyopolitik açıdan olgunlaşmaya bağlı olarak işçi sınıfının, geleneksel sınıf özelliklerini yitirdiğinden, örneğin yeni bir bilinç geliştirdiğinden söz etmekte ve böylece toplumsal koşulların etkisine işaret etmektedir. İşçi sınıfı bilinci konusunda yeni Weberci ve yeni Marksist yazarların yaklaşım farklılıkları üzerine ayrıntılı bir değerlendirme için bakınız, Marshall (1983: 263-301).

Bazı yazarlar ise, işçi sınıfı kapasitesini, kültür (dayanışma kültürü) kavramından yararlanarak ele alırlar (örneğin Fantasia, 1988: 8). Burada kültür, kapitalist toplum ilişkilerinin atomizasyonuna bireysel işçilerin kolektif bir bütün olarak karşı çıkmalarını sağlayan *toplumsal kimya* anlamında kullanılmaktadır. Buna göre bir sınıfın toplumsal kimyası, onun örgütlenme derecesiyle ölçülmektedir. Buna göre işçi sınıfı örgütlenerek toplumsal kimyasını güçlendirirken, aynı zamanda sınıf kapasitesini de gerçekleştirmiş olacaktır (Lembcke, 1991: 89).

Kültür ölçeğinin, bilinç olgusu karşısında daha nesnel bir kategori olduğu düşünülebilir. Kültür, her şeyden önce bireysel farklılıkların üzerinde daha toplumsal ve makro bir değerlendirme fırsatı verdiğinden bilince göre daha genel ve ampirik bir kavram niteliğindedir. Örneğin, örgütlenme gibi kolektif dayanışma bilincinin ve kolektif hareket etme yeteneğinin sonucu olan olgular, kültür ölçeği üzerinde nesnel olarak değerlendirilebilir. Ayrıca daha maddi bir temele dayanan kültür kavramının, sınıf kapasitesinin tanımlanması açısından daha elverişli olduğu öne sürülebilir. Yalnız bu noktada, kültürel kapasitenin, sınıf kapasitesinin durumunda olduğu gibi göreli ve geçici bir unsur olduğu unutulmamalıdır. Çünkü bir sınıfın örgütlenme kapasitesi üzerinde etkide bulunan pek çok etmen söz konusudur; bu yüzden belli örneklerden yola çıkarak işçi sınıfı kapasitesi üzerine genel bir değerlendirme yapmak doğru değildir. Örneğin belli bir yerdeki ve zamandaki işçi sınıfı örgütleri, genel olarak o toplumun örgütlenme derecesinden ve geleneklerinden bağımsız olmadıkları gibi, öteki bölgelerdeki ya da ülkelerdeki sınıfların (gerek işçi sınıfı, gerek kapitalist sınıf) örgütlenme biçimlerinden de bağımsız değillerdir.

Sonuç olarak sınıf çıkarı ve sınıf kapasitesi gibi kavramların, sınıf yapısındaki ve sınıf ilişkilerindeki değişikliklere

koşut olarak yeniden tanımlanması zorunludur. Özellikle proletaryanın, gerek uzun dönemli çıkarları, gerek yapısal kapasitesi daha *pozitif* bir tanıma gereksinim duymaktadır. Çünkü sınıf kapasitesinin, genellikle üretim araçlarından soyutlanma olgusuna ve baskı altında bulunma koşuluna bağlı olarak tanımlanması, *negatif* bir anlam taşır. Böyle bir tanımlama, bir yandan işçi sınıfının iktidarsızlığının bir gerekçesi olarak öne sürülürken, öte yandan refah politikaları ve tüketici yanılsamalarıyla gözü boyanmış 20. yüzyıl işçi sınıfını harekete geçirici bir motif olmaktan çıkabilir. Öte yandan kapasitenin, sınıf çıkarlarını gerçekleştirme özgürlüğü ve gücü olarak görülmesi de doğru değildir. Yoksa maddi zenginliği ellerinde bulunduranların veya bundan çıkarı olanların, kendilerini üretici güçleri geliştirme kapasitesine sahip tek sınıf olarak sunmalarının önü açılmış olur.

Pozitif bir tanımlama, emeğin üretim süreci içindeki toplumsallaşması olgusuna dayanarak yapılabilir. Emeğin üretim süreci içindeki toplumsal gücüne dayanan bir kapasite tanımı, sınıfın gerek emek süreci içindeki gerek toplumsal süreçler içindeki hegemonik mücadelesine yönelik politikaları destekleyici niteliktedir. Ayrıca kapasitenin işçi sınıfının toplumsal gücü temelinde tanımlanması, aynı zamanda emek gücünün yaratıcılığını sınırlayan bağımlılık koşullarının da (kapitalist sınıfın hegemonik gücünün) tanımlanmasını kolaylaştırır.

Sınıf çıkarlarının kolektif eylemler biçiminde somutlaşması, pek çok etmene bağlı dinamik bir süreç sonunda gerçekleşir. Burada, bir yandan ekonomik yapının hareket yasalarıyla diyalektik bir ilişki içinde olan, öte yandan kendine özgü özellikler taşıyan toplumsal pratikler iş görür. Bir sınıf üyesinin, ekonomik çıkarlar düzeyinden bu çıkarları algıladığı ve kendisini ait olduğu sınıfın bir parçası olarak gördüğü, dahası buna uygun siyasal tutumlar geliştirdiği düzeye yükselmesi, sosyopolitik

bir oluşuma işaret eder. İşte sınıf mücadelesi, ortak sınıf çıkarlarına sahip kitlelerin, sınıf bilinci, kolektif eylem ve toplumsal örgütlenme yoluyla sahip oldukları kapasiteyi harekete geçirerek, toplum içinde belli bir güç durumuna gelmelerini anlatan bir toplumsal oluşum sürecinin adıdır.

3. "Kendinde Sınıf" Uğrağından "Kendi İçin" Sınıf Uğrağına

İşçi sınıfının üretim süreci içindeki yeri, onun yalnızca ekonomik varlığını, kısaca "kendinde sınıf" konumunu gösterir. Buna karşın "kendi için sınıf", işçi sınıfının toplumsal profilini ortaya koyar. Bu profil, toplumsal pratiklerin öznesi olan proletaryayı tanımlar. Sınıf mücadelesi süreci, doğayı dönüştüren ve kullanım değerlerini üreten ekonomik etkinlikler kadar toplumsal ilişkileri yeniden üreten siyasal etkinlikleri ve bunları biçimlendiren ideolojik pratikleri de içerir. Bu yüzden sınıflar arasındaki mücadele, sınıflar arasındaki ilişkileri yaratan, yeniden üreten, dönüştüren ve bunlar arasında diyalektik bir bağ kuran tüm süreçlerden oluşur.

Geleneksel Marksist yaklaşımlar, sınıf mücadelesini sınıflardan bağımsız ele almaz. Çünkü Marksizme göre, toplumsal sınıflar ile bunlar arasındaki mücadele, birbirinden bağımsız olgular değildir. Proletaryanın "kendinde sınıf" durumu ile "kendi için sınıf" durumu birbirinden farklı özneleri değil, aynı öznenin başka başka yüzlerini, daha doğrusu aynı sürecin farklı uğraklarını niteler. Bu yüzden Marx'ın, Engels'in, Lenin'in, Mao'un yapıtlarında, sınıflar (kendinde sınıflar) ve aralarındaki mücadele hem bir arada, hem de ekonomik, siyasal ve ideolojik bileşenlerinin bütünlüğü içinde değerlendirilmiştir.

Bu konuda Marksistler arasındaki görüş ayrılıkları, daha çok altyapı ile üstyapı pratikleri arasındaki ilişkinin kurulması

biçimleriyle ilgili olarak gündeme gelir. Örneğin, Luxemburg'a göre işçiler, ekonomik ilişkilerden siyasal ve ideolojik ilişkiler düzeyine (parti, sendika, kooperatif, klüp, dernek, entelektüel çevre biçimindeki toplumsal örgütlenmelere) yöneldikçe, mücadele içindeki toplumsal öznelere ("kendi için" sınıf) dönüşeceklerdir. Luxemburg'un işçi sınıfının kendini özgürleştirici gücüne ve altyapı dinamiklerini harekete geçirme yeteneğine duyduğu güven, kendisini ekonomik düzeyden siyasal düzeye yükselmenin *kendiliğinden* gerçekleşebileceği yolunda iyimser bir düşünceye yöneltmiştir (*Kitle Grevi, Parti ve Sendikalar*). Buna karşılık Lenin'in görüşleri, yalnızca nesnel sınıf çıkarlarına dayanan (ekonomik özdeki) toplumsal hareketlerin, işçi sınıfını üstyapı ilişkileri düzeyine kendiliğinden taşıyamayacağı varsayımına dayanır. İşçi sınıfının devrimci kapasitesini harekete geçirecek dinamiklerin ekonomik olmaktan çok siyasal nitelikte olduğu yolundaki düşüncesi, belli derecede bir sınıf bilincini, kolektif örgütlülüğü ve devrimci mobilizasyonu ancak *öncü* kurumların sağlayabileceği yönündedir (*Ne Yapmalı?*).

Bunlar karşısında Gramsci'nin "devrimci kendiliğindencilik" görüşü, sınıfsal özü ağır basan altyapı dinamikleri ile sınıfla organik bir ilişki içindeki üstyapı kurumlarının işbirliğini temel alır. Proletaryanın "kendi için sınıf" oluşumunu, üretim ilişkilerinin organik birliği içinde daha kolay gerçekleştirebileceğini düşünen yazar, sınıfın örgütlenmesinin çekirdeği olarak "işçi konseylerini" görmüştür. Gramsci, kapitalist koşullarda özel mülkiyet rejimine özgü işlevler yüklenmiş olan ve bu yüzden düzenin yasallığına dayanan sendikalar ile sözleşmeye dayanan gönüllü bir örgüt olan partinin, işçi sınıfının devrimci yönelimlerini harekete geçirmede bazı handikapları olduğu düşüncesindedir. Buna karşılık sömürülen kitlenin kendisi olan ve bu yüzden işçi ile işveren arasındaki ilişkilerin

yasallığı yerine emekçilerin üretim sürecindeki iktidarının yasallığını geçirme kapasitesine sahip bulunan konseyleri, sendika ve partiye göre çok daha fazla sınıf mücadelesini yürütme gücüne sahip olabileceğini öngörmüştür.

Bununla birlikte Gramsci'nin, üretici güçlerin eşgüdümü, sınıfın disiplin altına alınması, ideolojik ve programatik birliğinin sağlanması açısından sendika ve partiye duyulan gereksinimi kesinlikle ihmal etmediği; bir anlamda, altyapı ile üstyapı arasındaki diyalektiğin kurulmasında oynayabilecekleri rolü önemsediği kesindir. Çünkü yazara göre sınıf mücadelesinin özü, hegemonya sorununda odaklanmakta olup, moral ve entelektüel önderliği ele geçirmeye dönük mücadelenin her düzeyi, aynı zamanda sınıf mücadelesinin de arenasıdır. Bu yüzden maddi üretim kadar ideolojinin yeniden üretimi, entelektüel üretim, hatta toplumsal tüketim alanları da sermayenin hegemonyasını kitlelere empoze ettiği alanlardır. Bu alanlardaki her türlü direniş, bu egemenliğin kabulüne yönelik kendiliğinden rızayı ortadan kaldırmaya, dolayısıyla burjuva hegemonyasını zayıflatmaya dönük mücadelelerdir (Gramsci, 1971, 1977 ve 1989).

Yapısalcı Marksistler ise, sınıf yapısı ile sınıf mücadelesi pratikleri arasındaki diyalektik ilişki üzerine daha farklı bir yaklaşım sergilerler. Sınıf mücadelesi süreçlerini, altyapı ve üstyapı ilişkilerinin birliği içinde ele alan yapısalcılar, siyasal etkinlikleri (siyaseti), artık değer üretiminin gerçekleştiği emek sürecinden başlayan, üstyapı düzeyindeki siyasal ilişkilere ve pratiklere kadar uzanan bir toplumsal ilişkiler ağı olarak değerlendirirler. Örneğin Althusser'e göre, sınıfların varlığı ile sınıf mücadelesi tek ve aynı şeydir; sınıf mücadelesinin dışında yer alan ya da bu mücadeleye dışardan yapay olarak eklemlenen bir sınıfsal varlıktan söz etmek anlamlı değildir. Çünkü sömürü olgusunun kendisi, sınıf mücadelesini içerir. Althusser, üretici güçlerin

üretim ilişkilerinin maddi temeli olduğunu Marx'ın *Kapital*'de açıkça ortaya koyduğunu söyleyerek, bunları ayırmaya çalışmanın ekonomist ve teknokrasist bir yanılgı olduğunu öne sürer. Bunun anlamı, sınıflar kadar, sınıf mücadelesinin de maddi olarak üretimin kendisinden kök saldığıdır (Althusser, 1989: 68). Bu okul içinde yer alan yazarlar, sınıf mücadelesini, hem sömürünün maddi, siyasal ve ideolojik koşullarının, hem de işçi sınıfının buna karşı direnme biçimlerinin yeniden üretildiği karmaşık bir süreç olarak ele alırlar.

Örneğin yapısalcı gelenekten gelen Poulantzas'ın sınıfları sınıf mücadelesi içindeki "yerler" olarak çözümlediği görülür. Böyle bir bakış açısı içinde, doğal olarak sınıf mücadelesi ile sınıf yapısı arasında herhangi bir ayrım gözetilmez. Bununla birlikte, siyasal ve ideolojik ilişkilerin belirleyicileri ile üretim ilişkilerinin belirleyicilerinin birbirine karıştırıldığı da söylenemez. Yazara göre, üretim veya sömürü süreci, aynı zamanda siyasal ve ideolojik nitelikteki egemenlik ilişkilerinin ve bağımlılık biçimlerinin yeniden üretildiği alandır. Sınıflar ise, bu egemenlik ilişkilerinin ya da bağımlılık biçimlerinin sadece canlı taşıyıcılarıdır (Poulantzas, 1975: 16, 17, 21). Yapısalcı gelenekte üretim ilişkileri daha çok bölüşüm ilişkileriyle bir tutulduğu gibi sınıflar da, sınıf pratiklerinin sadece taşıyıcıları konumuna indirgenmiştir.

Bu arada bazı güncel çalışmalarda, Luxemburg'un, Gramsci'nin ve Althusser'in görüşlerinden esinlenen ve bunları birleştiren yeni modellerin geliştiği görülür. Bu modellerde, üretim sürecinin organik birliği içindeki çatışmalara öncelik veren ve siyaseti, üstyapı pratiklerinden üretim ilişkilerine, dolayısıyla makro ve kurumsal süreçlerden mikro ve fiilî süreçlere taşıyan bir yaklaşım söz konusudur. Örneğin kapitalist sınıf ilişkilerinin temelinde üretim süreci içindeki toplumsal ilişkileri gören yazarlar, üretim odaklı politikalara (Burawoy) ya da

emek süreci içindeki denetim stratejilerine (Wright) yönelirler. Bunların, büyük ölçüde Marx'ın "sistemde gedikler açmak" ya da Gramsci'nin "mevzi savaşları" biçiminde tanımladığı siyaset anlayışından ve İngiliz lonca sosyalistlerinin "yayılan denetim" kavramına dayanan işçi denetimi modellerinden esinlendikleri söylenebilir.[31]

Ne var ki bu tür yaklaşımlar, bir yandan oldukça eklektik bir içeriğe sahip oldukları, öte yandan siyaseti emek süreci içindeki çatışmalara indirgediği için bazı eksiklikler taşırlar. Oysa sınıf mücadelesi, emek süreci içindeki çatışmalara, siyaset ise, emek ile sermaye arasındaki egemenlik ilişkisinin bir boyutuna indirgenemeyecek kadar kapsamlı ve karmaşık bir süreçtir. Tarihin hangi döneminde olursa olsun sınıf mücadeleleri, ekonomik, siyasal ve ideolojik ilişkilerin belli bir momentinde politik bir nitelik kazanırlar. Ayrıca sınıf mücadelesi, salt sınıflar arasındaki mücadeleden de ibaret değildir. Ne tarihsel bir özne olarak sınıfın ne de toplumsal bir pratik olarak sınıf mücadelesinin sürekliliği söz konusudur. Toplumsal sistemdeki değişikliklere ve konjonktürel koşullara bağlı olarak hem sınıfın, hem de sınıf mücadelesinin içeriği ve görünümü sürekli değişir. Bunun için sınıf mücadelesi sürecinin bir başka önemli unsurunu, sınıflar ile sınıf mücadelesi arasındaki ilişki oluşturur. Prezeworski bu konuda daha öteye gidip, sınıf mücadelesinin, sınıflar arasındaki çatışmadan çok, sınıflara yönelik, daha doğrusu sınıflar üzerinde yürüyen bir mücadele olarak görülmesi gerektiğini söyler (Prezeworski, 1977: 386).[32]

---

31 Bu konudaki yaklaşımlar için bakınız, Coates ve Topham (1968) *Industrial Democracay in Great Britain.*

32 Prezeworski, sınıf mücadelesini tarihin motoru olarak gören anlayışların totolojik bir biçimde yorumlanmasına karşı çıkar. Ona göre sınıf mücadelesi, sınıflar arasındaki mücadeleye indirgendiğinde, hem üretim araçlarının özel mülkiyet altında bulunduğu ve sınıf mücadelesinin olmadığı tarihsel dönemler, hem de sınıflar olsun ya da olmasın sınıf mücadelesinin her zaman olacağının kabulü gerekir ki, işte bu totolojidir. Yazar, toplumsal mücadelelerin önemli bir

Günümüz yazarları arasında bir bölüm de, siyaseti tümüyle ekonomik temellerinden soyutlayan, hatta giderek üstyapı ilişkileriyle sınırlayan bir tutuma yönelmiştir. Daha çok post-Yapısalcı ve post-Marksist yazarlar arasında yaygın olan böyle bir siyaset anlayışının, yalnızca ekonomi ile siyaset arasındaki ilişkiyi değil, aynı zamanda sınıf ile siyaset arasındaki bağlantıyı da kopardığı kesindir. Bu yüzden bu yaklaşımları gerek sınıf sorunsalından, gerek Marksizmin siyaset anlayışından uzaklaştıkları için kapsam dışı tutacağız.[33]

Sınıf mücadelesi, sınıfların nesnel çıkarlar düzeyinden toplumsal bir özne olarak hareket etme yeteneğine (ve güç araçla-

---

bölümünün, sınıftan çok cinsiyet, din, bölge, ırk ve etnik farklılıklara dayandığı; bunların toplumsal bir çatışmaya yol açabilmesi için toplumsal iş bölümü ve üretim sistemi içinde nesnel bazı değişikliklerin gerçekleşmesi gerektiği görüşündedir. Söz konusu nesnel koşullar, yalnızca mücadelenin olasılıklarını belirlemekte, buna karşılık mücadelenin kendisini açıklamamaktadır. Benzer biçimde *sınıf çözümlemesi de, somut bir mücadelenin nesnel koşullarının veya* nesnel sonuçlarının tanımlanmasıyla sınırlı değildir. Üretim sistemi içinde gözlediklerimiz, daha çok bireylerin hareketidir; kolektif aktörlerin mücadele sahnesine çıkmaları ise, ancak somut tarihsel koşullar altında gerçekleşmektedir. Ne üretim süreci içindeki aktörler, ne de kolektif eylemde bulunanlar, tek başına sınıfları oluştururlar. Sınıf, bireylerin toplamından çok bunlar arasındaki ilişkiyi tanımlayan bir kavramdır. Başka bir deyişle sınıf, bireyler arasındaki ilişkiden, sınıf mücadelesi ise, bu ilişkilerin toplumsal örgütlenmesinden oluşur. Proletarya, üretim süreci içinde belli bir konumda bulunanları içeren bir kolektiviteden çok, bir bölümü üretim sistemi dışında kalan ve çeşitli insanlardan oluşan bir toplumsal kitleyi temsil eder. Bu toplumsal kitle içinde yer alan çeşitli kolektivitelerin, toplumsal sürecin bütünlüğü içinde belli anlarda tarih sahnesine çıkmasıyla "sınıf" dediğimiz özne gerçekleşir.

33 Örneğin Laclau önceleri (1985) sınıfların üretim biçimi düzeyinde ortaya çıkışları ile toplumsal formasyon düzeyindeki varlıklarını birbirinden ayırt *etmiştir.* Bu durumda *sınıf* mücadelesi, *üretim ilişkileri düzeyiyle (nesnel* süreçlerle) sınırlanmaktadır. Toplumsal formasyon düzeyinde ise, iktidar bloğu ile halk blokları arasındakikutuplaşmadan kaynaklanan "popüler demokratik mücadeleler" yürür. Bu nedenle belli bir toplumsal sistem içinde, siyasetin sınıflara dayanması ya da sınıfları içermesi hiç de zorunlu değildir. Laclau'nun deyişiyle, siyaset, ancak "mücadele içindeki sınıfları" içerir.
Laclau daha sonraki yapıtlarında (Laclau ve Mouffe, 1992) her türlü özneden, hatta özden soyutlanmış ve nesnel ilişkilerden uzaklaşarak ideolojik ve hegemonik süreçler içindeki söyleme indirgenmiş bir siyaset anlayışıyla karşımıza çıkar. Böyle bir siyaset kuramının eleştirisi için bakınız, Wood (1992).

rına) sahip oldukları düzeye yükselişlerini içeren bir süreçtir. Başka bir deyişle ilk uğrağında "kendinde" sınıf, son uğrağında ise "kendi için" sınıfın var olduğu bütüncül bir toplumsal süreçtir. Bu süreç içinde pek çok öznel ve nesnel etmen bir arada iş gördüğünden sınıf mücadelesi süreci içinde ekonomik, siyasal ve ideolojik ilişkileri birbirinden ayırmak son derece güçtür. Sınıf yapısındaki ve işçi sınıfı profilindeki değişikliklerin daha çok maddi temellerini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada, söz konusu maddi süreçleri tanımlamayı kolaylaştırmak üzere metodolojik bir ayrıma gidilecektir. Bu nedenle bundan sonraki sayfalarda, proletaryanın toplumsal bir özne durumuna gelmesinde belirleyici olan nesnel koşullar iki ayrı düzlemde ele alınacaktır. Bunlar, üretim ve emek süreci içinde sınıf mücadelesi dinamiklerini içeren düzey ile üstyapı ilişkileri içinde sınıf mücadelesi dinamiklerini içeren düzey olarak ayırt edilebilir.

4. Emek Süreci İçinde Sınıf Mücadelesi

Burada, emek ile sermaye arasındaki çatışma ilişkisini biçimlendiren ve çalışanların kolektif hareketleri üzerinde etkili olan altyapı dinamiklerinden söz edilecektir. Böylece, üretim süreci içinde çalışanların nesnel sınıf çıkarlarının algılamalarını güçleştiren etmenler belirlenmeye çalışılacaktır. Söz konusu etmenler, çoğunlukla çalışanların sermayeye ve kapitalist üretim biçimine olan bağımlılıklarının uzantısı niteliğindedir:

(1) Öncelikle, emek süreci içindeki tabiyet ilişkilerinin yeniden üretimiyle ilgili dinamikler karşımıza çıkar. Üretim ilişkilerinin, çatışma ve bağımlılık ilişkileri olmak üzere iki yönünün bulunduğu ve bunların birbirinden bağımsız olmadığı hatırlandığında, emek ile sermaye arasındaki çatışma ilişkisinin yeniden üretiminin büyük ölçüde bağımlılık biçimlerindeki gelişmeye bağlı olduğu bellidir.

Emek sürecinin sınıf mücadelesinin başlangıç noktası olarak düşünülmesinin en önemli nedeni, artık değer üretiminin aynı zamanda egemenlik ilişkilerinin de başlangıcını oluşturmasıdır. Çünkü artık değer üretimi gerçekleştiği anda, hem sömürü ilişkilerinin yeniden üretimini sağlayacak egemenlik ve baskı biçimleri, hem de buna karşı koyacak direniş biçimleri (üretim içindeki ilişkiler) üretilmiş olur. Emek süreci içindeki egemenlik ve baskı biçimleri üzerine yürüyen mücadeleler, bu yüzden özünde siyasal bir nitelik taşırlar.[34]

Sınıf mücadeleleri, sınıfların üretim sistemi içindeki yerlerinden mekanik bir biçimde ortaya çıkmazlar. Üretim ilişkileri, toplumsal grupları öncelikle "ekonomik mücadelede kendinde sınıflar" olarak belirler. Ne var ki ne sınıf mücadelesi süreci ne de ekonomik mücadele genellikle bu noktada kalmaz. Emek süreci içinde üretimden kaynaklanan ekonomik ilişkiler, genellikle öteki alanlardaki ilişkilerle birleşerek siyasal ve ideolojik mücadele biçimlerine eklemlenirler (Prezeworski, 1977: 372). İkincisi, gerek ekonomik istemler, gerek ekonomik mücadele biçimleri çoğu kez siyasal bir karakter taşırlar. Örneğin iş günü ve ücret üzerine yürüyen bir çatışma, artık değerin azaltılması mücadelesinden başka bir şey değildir. Üçüncüsü, üretim sürecinin büyük bir bölümü (özellikle emek denetim süreci), yalnızca ekonomik ve teknik bir örgütlenmeden ibaret değildir; aynı zamanda siyasal ve ideolojik ilişkileri de içeren toplumsal bir örgütlenmeyi içerir.

"Sermaye mantığı" kuramcıları (Braverman, Marglin), emek süreci içinde artan tabiyet ilişkileri ile bunlara karşı direnmeyi, sınıf mücadelesi biçimleri olarak değerlendirirler. Bu yazarlara göre, emeğin sermayeye gerçek tabiyetini artıran her olgu, sınıf bilinci ve sınıf kapasitesi üzerinde olumsuz bir

34 Örneğin Gorz ve Mandel, çalışanların sermaye egemenliğine karşı hareketlerini sosyalizm mücadelesi bağlamında değerlendirirler (Gorz, 1973; Mandel, 1973).

etkide bulunur ve sermayenin egemenliğine karşı direnişleri zayıflatır. Örneğin göreli artık değer artışına yönelik her türlü girişim, tüm toplumsal kurumların sermayenin hizmetine girmesi sonucunu doğurur. Sendikaların, partilerin bile günümüzde sınıfsal özlerini yitirerek, sermayenin emek üzerindeki egemenliğinin araçları durumuna gelmeleri, emek ile sermaye arasında artan tabiyet ilişkilerinin bir sonucudur.

Günümüz yazarlarının, çalışanların üretim ve emek süreçleri üzerindeki denetimlerini güçlendirmeye yönelik demokratik stratejiler üzerinde önemle durmaları, birikim süreçlerinin politikleşmesini ve demokratikleşmesini sağlama ve sermayenin hegemonyasını zayıflatma amacını gütmektedir. Bunların haklı bazı yönleri bulunmakla birlikte, gözden kaçırdıkları noktalar da yok değildir. Bir kere, çalışanların tek tek denetimlerine dayanan bir sınıfsal direnmenin, eninde sonunda sermayenin yönetsel egemenliğine karşı direnme yöntem ve araçlarıyla sınırlı kalması kaçınılmazdır. Bu tür yöntemler, mülkiyet hakkına karşı çıkmak yerine ekonomik ilişkiler düzeyindeki çatışmaları yumuşatmaktan öteye gitmediği gibi siyasal mücadelenin bütünlüğünden uzaklaşmaya da yol açarlar.

Sermaye mantığı kuramcılarının önerdiği sınıf mücadelesi stratejilerine baktığımızda, onların daha çok sermayenin emek süreci üzerindeki egemenliğini kırmaya ya da sınırlamaya yönelik olduklarını görürüz. Niteliksizleşme ve değersizleşme süreçlerine bağlı olarak gelişen tabiyet ilişkileri, işçi sınıfının bilincini ampirik olarak yok ettiği için değil, sermayenin egemenliğinin sonuçlarına karşı mücadele etme isteğini ortadan kaldırdığı ya da zayıflattığı için süreklilik kazanır. Emek sürecinden başlayarak tüm toplumsal yaşamı kuşatan sermaye egemenliğinin, burjuvazinin emek üzerindeki hegemonyasını nasıl güçlendirdiğini Gramsci çok iyi gözlemiştir (Gramsci,

1971). Benzer biçimde Therborn da, niteliksizleşme olgusu ile itaatin sürdürülmesi arasındaki ilişkiye dikkati çeker ve bu ilişkinin, sermayenin hegemonyasını pekiştirmede oynadığı rolün altını çizer (Thernborn, 1989: 48).

Ne var ki sermaye mantığı yazarlarının çoğu ve sermayenin egemenliğini mutlaklaştırdıkları, onun bir eğilim ya da bir uğrak olduğunu göz ardı ettikleri gibi işçi sınıfı bilincinin, kültürünün göreli bir özerkliği olduğunu da unutmuş görünürler (Aronowitz, 1992: 82-83, 104, 107). Emek süreci içinde artan niteliksizleşme ve sermaye egemenliği, işyeri ilişkilerinin tek dinamiği değildir. Fabrikadaki ya da bürodaki gündelik yaşam, aynı zamanda işçilerin sermayenin mutlak boyunduruğuna karşı direnmelerini sağlayan bir *iş kültürü* de yaratır. Üretim sürecinde saklı olan böyle bir direnme kültürü, genellikle çalışanların işe gelmeme, geç gelme, çalışmayı reddetme, çalışmayı sabote etme gibi eylemleriyle kendini gösterir (Aronowitz, 1992: 111).

Üretim sürecinin toplumsal örgütlenmesinin aynı zamanda "üretimin politik aygıtı"nı içerdiğini düşünen Burawoy, siyasetin siyasal alanın (devlet politikalarının) tekeline bırakılmasına karşı çıkar ve işyeri ilişkilerinde somutlaşan direniş stratejilerine öncelik verir (Burawoy, 1987: 7, 87, 123, 255-256). Kendisine göre üretim süreci, yalnızca artık değer üretimiyle sınırlı olmayan, aynı zamanda emek süreci ilişkilerinin yeniden üretimini ve bunu sağlayacak aygıtları da içeren bir sistemdir. Bu yüzden üretimin, yalnızca ekonomik bileşenlerine indirgenmesi yanlış olup, üretim sisteminin aynı zamanda kendi "üstyapısını" içeren bir toplumsal sistem olarak düşünülmesi gerekir.

Burawoy'un görüşleri, üretim *politikaları* ile politikanın *üretilmesinin* aynı sorunsalın farklı yüzleri olduğunu ve siyasetin bir tek arenayla sınırlanmayacak kadar çok yönlü bir ilişki-

ler sistemi olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca, farklı işletme rejimlerinin birbirine benzemeyen proleterleşme süreçleri yaratabileceğini görmemizi de sağlar. Araştırmacının yapıtları, emek sürecinin ve işletmenin toplumsal özellikleriyle veya çalışanların sınıfsal karakteriyle uyumlu stratejilerin önemini bir kez daha gözler önüne serer.

Burawoy'un haklı olarak işaret ettiği bir başka nokta, devlet politikalarının global karakteri içinde çoğu kez "siyasetin siyaseti" denebilecek kadar sınıfa yabancılaşmış bir siyaset biçiminin başat duruma gelmesidir. Gerçekten parti, sendika gibi özünde sınıf örgütü niteliği taşıyan kurumların bile düzene içselleştiği veya burjuva siyaset biçimleriyle eklemlendiği günümüzde, sınıf mücadelesinin, üretim politikalarıyla, emek denetim stratejileriyle, ayrımcılığa karşı (cinsel, ırksal) politikalarla, tüketim politikalarıyla ve işyeri örgütleriyle olan ilişkisinin yeniden gözden geçirilmesinde yarar vardır. Bununla birlikte üretim *içi ilişkilere gerektiğinden fazla siyasal değer* yüklemesi, siyasetin üretim süreciyle sınırlanmasına ve işyeri düzeyindeki işçi direnişlerinin zaman zaman sınıfın bütününün siyasal mücadelesinin yerine geçirilmesi, tartışmaya açık önermelerdir.

Çünkü üretim süreci, toplumsal oluşumun yalnızca bir alanıdır. Bu yüzden ne sermayenin egemenliği ne de bu egemenliğe karşı çıkışlar, üretim noktasıyla sınırlı kalamazlar. Bunun yanı sıra, sermayenin egemenliği ile bu egemenliğe karşı direnmenin aynı süreç içinde bir arada bulunması (ya da bu düşüncenin kabulü) Marksist kuramın paradoksal[35] bir yönü olarak değil, sınıf yapısı ile sınıf mücadelesinin diyalektik niteliğini göz önüne alan bir bakış açısı olarak yorumlanmalıdır. *Kapital*'de de emek süreci çözümlemeleri, emek

35 Burawoy, Marx'ın *Kapital*'de somutlaşan sermaye egemenliğine dayanan emek süreci çözümlemesi ile sınıf mücadelesinde somutlaşan siyaset anlayışını, Marksist kuramın paradoksal bir yanı olarak görür (Burawoy, 1987: 111).

ile sermaye arasındaki tabiyet ilişkilerine dayanır. Ancak Marx, tabiyet ilişkilerini hiçbir biçimde artık değer üretimi olgusundan bağımsız değerlendirmemiştir. Artık değer üretimini, sermayenin değerlenmesi süreciyle bir arada ele alan Marx, bu yüzden sermayenin boyunduruğunu yalnızca üretim sürecinin nesnel koşullarıyla sınırlamamıştır. Tam tersine emeğin sermayeye gerçek tabiyetinin, üretimin özgül toplumsal karakterinde gizli olduğunu vurgulamıştır (Marx, 1990: 1065). Böyle bir vurgu, üretim dışında kalan toplumsal ilişkilerin de, sermayenin emek üzerindeki egemenliği tarafından biçimlendirilmekte olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Bugün, hem emek süreci ile üretim aygıtları arasındaki, hem de üretim aygıtları ile siyasal aygıtlar arasındaki, yani altyapı ile üstyapı arasındaki ayrımlar üzerinde yeniden düşünmeye ve bu ayrımları azaltıcı stratejiler geliştirmeye gerek vardır. Bu yönde gerçekleştirilen pek çok çalışma (örneğin Calhoun'un, Shorter'ın, Hanagan'ın araştırmaları) üretim sürecinin, ekonomik olduğu kadar ideolojik ve siyasal sonuçlar da doğurduğunu oldukça çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır (aktaran Burawoy, 1987: 87). İşçi sınıfı mücadelesinin bütünlüğü ihmal edilmeden, işyeri düzeyindeki siyasal süreçlerden yararlanmak pekâlâ olanaklıdır. Ayrıca işyeri ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi yoluyla, çalışanlar yararına belli bazı kazanımlar da elde edilebilir. Çalışanların işin örgütlenmesine yönelik tepkileri, üretim süreci içindeki toplumsal ilişkilerin belli bir yönde yeniden biçimlenmesini sağlayabilir, hatta üretim ilişkileri üzerinde bazen daha doğrudan etkide bulunabilir. Ne var ki tüm bunların, sermaye egemenliğinin sınırlarını çizdiği bir çerçeve içinde gerçekleşmek zorunda olduğu unutulmamalıdır.

Sınıf mücadelesini birikim rejimleri temelinde, başka bir deyişle sistemin yeniden yapılanması ve ücret ilişkisindeki değişiklikler bağlamında ele alan Düzenleme Okulu yazarları, siyaseti ücret ilişkisine indirgeyen bir yaklaşım benimserler. Düzenlemeciler, ilke olarak tekelci kapitalizm içindeki yapısal dönüşümlerle sınıf mücadelesi rejimlerini bir arada değerlendirirler. Örneğin sermaye ile emek arasındaki ilişkinin bir biçimi olan ücret, hem birikim yasalarınca belirlenen yapısal bir ilişki, hem de işçi sınıfının tüketim standartlarındaki değişiklikleri yansıtan bir sınıf mücadelesi stratejisidir (Agliatta, 1979: 165). Yazara göre sınıf çatışması, ücret ilişkisinin yeniden üretiminden kaynaklanan bir krizden başka bir şey değildir. Birikim rejimleri ile düzenleme biçimleri arasındaki uyumun temel alındığı bu paradigma içinde, göreli artık değer artışındaki azalmanın, krize bunun da, sınıf mücadelesine yol açacağı varsayılır. Buna karşılık krizden çıkış, ancak yeni bir emek rejimiyle gerçekleşebilir, ancak yeni rejim, sınıf mücadelesinin sona erdiği anlamına gelmez. Bu yaklaşımda, sınıf mücadelesi parametresi içinde işçi sınıfının yapısal dinamiklerine gerektiğince yer verilmediği açıktır.[36]

Düzenlemecilerin, sınıf ilişkilerini ücret ilişkisine, sınıf mücadelesini de sermaye birikiminin krizlerine indirgemesi pek çok açıdan eksiktir. Bir kere tarih, sermaye birikiminin tarihiyle özdeşleştirilemeyecek kadar çok yönlü ve karmaşık bir gelişim sürecine dayanır. Bu yüzden sınıf mücadelesini emek sürecindeki değişikliklere bağlamak, teknolojik indirgemecilikle eş değerdir. Marx'ın tarih anlayışının, üretici güçlerle üretim ilişkilerinin birliğini veri aldığı bilinmektedir. Başka bir deyişle kuramda teknolojik iş bölümü ihmal edilmemekle birlikte, asıl olan toplumsal iş bölümü yapısındaki değişiklik-

36 Düzenleme Okulu üzerine iki değerlendirme için bakınız, Arın (1986: 104-139) ve Taymaz (1993: 540).

lerdir. Demek ki, sınıf mücadelesi süreci yalnızca bir işletmedeki üretim süreciyle değil, tüm işletmelerdeki ve sanayilerdeki ilişkilerle ve değişikliklerle; mikro olduğu kadar makro düzenleme biçimleriyle ve teknik ya da kurumsal mekanizmalar yanında siyasal ya da toplumsal etmenlerle de ilgilidir. İkincisi, ücret ilişkisi, emek ile sermaye arasındaki ilişkilerin en önemlilerinden birisini oluşturmakla birlikte, bu ilişkinin yalnızca bir yönünü yansıtır. Ücret, emek ile sermaye arasındaki ilişkinin daha çok teknik ve kurumsal (düzenleyici) biçimlerinden birisidir. Sınıf ilişkilerini ücret ilişkisine indirgemek, üretim ilişkileri yerine tüketim ya da pazar gibi daha çok üretimin sonuçlarıyla ilgili ilişkilerin geçmesine izin vermek demektir ki, bunun Marx'ın sınıf kuramından çok Weberci çözümlemelere yakın düştüğü vurgulanmalıdır.

(2) Emek süreci içindeki çatışma ilişkileri üzerinde etkide bulunan dinamiklerin bir bölümü, emeğin ve sermayenin içsel farklılaşmasından kaynaklanır. Kapitalist üretim süreci, hangi birikim modeline dayanırsa dayansın, zorunlu olarak sömürü olgusunu ve bundan kaynaklanan sömürü ilişkilerini içerir. Sömürü ilişkileri, her zaman tarafların davranış biçimlerinden ve üretim süreci içindeki işlevlerinden bağımsız olarak gerçekleşir. Öte yandan emeğin örgütlenme biçimlerindeki değişiklikler veya emek gücünün kendi içindeki farklılaşması da, sömürü ilişkilerini biçimlendirir.

Marksistler, emeğin türdeşliği ile sınıfsal bütünleşmesi arasında doğrudan bir ilişkinin bulunduğunu düşünürler. Bunun için, emeğin kendi içinde bölünmesi olgusuyla sınıf bilinci arasındaki ampirik bağlantıyı sorgularlar. Gerçekten, genişleyen proleterleşme süreci karşısında işçi sınıfı bilincinde beklenen gelişmenin gerçekleşmemesi, tam tersine öznel olarak belli bir gerilemenin gözlenmesi, böyle bir nedensellik ilişkisinin varlı-

ğını doğrular. Bu nokta, pek çok yazar tarafından Marksizmin çağdaş ikilemi olarak değerlendirilmektedir (Watchel, 1974). Bilindiği gibi Marx, çalışanların daha yüksek oranlarda proleterleşeceğini ve ücretli grubun gittikçe istatistiki bir kategori durumuna geleceğini öngörmüştü. Bununla birlikte bu öngörüden yola çıkarak, işçi sınıfının zorunlu olarak devrimci sınıf bilincini geliştireceğini hiçbir zaman öne sürmemiştir. Marx, daha çok kapitalizmin çelişkilerinin zamanla işçi sınıfını ortak bir sınıf bilincine götüreceği inancındadır. Oysa tekelci kapitalizme geçiş, hem sınıfın parçalanması, hem de bilincin gerilemesi sonucunu doğurmuştur. İşte sorun (ve eğer varsa ikilem) bu noktada aranmalıdır.

Tekelci aşamada emeğin artan toplumsallaşmasına, sömürünün yoğunlaşmasına ve gelişen proleterleşme süreçlerine karşın, çalışanların ancak küçük bir bölümünde belli bir sınıf bilincinin veya sınıfsal nitelikte tutumun geliştiği gözlenmiştir. İşçi sınıfı bilinciyle ilgilenen birkaç Marksistten biri olan Lukács, modern endüstride emeğin türdeşliğini yitirmesinin ve kendi içinde farklılaşmasının, özellikle emek aristokrasisinin gelişmesinin, sınıf bilincinden çok meslek ve statü bilincinin gelişmesine yol açtığına dikkati çekmiştir (Lukács, 1971: 53, 76). Benzer biçimde Sweezy (1972), Reich, Gordon ve Edwards (1973) gibi çağdaş yazarlar da, emek gücünün farklılaşması ile sınıf mücadelesi arasındaki ilişki üzerinde titizlikle durmuşlardır. Araştırma bulguları, bir yandan emeğin sektör, meslek veya ırk, etnik ve cinsiyet temelinde bölünmesine, öte yandan eğitim gibi bu bölünmeyi derinleştiren etmenlerin ortaya çıkmasına bağlı olarak sınıf bilincinden çok meslek ya da statü bilincinin geliştiğini ampirik olarak göstermişlerdir. Bunun için işçi sınıfının "proleterleşmesi", aynı zamanda sınıf bilincinin gelişmesinin en önemli ön koşullarından sayılmaktadır (Wachtel, 1974: 12).

Emek gücü içindeki farklılaşma, teknolojik değişikliklerden çok toplumsal üretim ilişkilerindeki değişikliklerin sonucu olduğu için, işçi sınıfı bilinci üzerinde etkili olan dinamikler, öncelikle toplumsal üretim ilişkilerinin yeniden örgütlenme biçimlerinde aranmalıdır. Bu konuda üzerinde durulması gereken asıl olgu, emeğin kendi içindeki hiyerarşik örgütlenmesidir. Üretim sistemine teknik iş bölümü süreçlerinin girmesine bağlı olarak çeşitli işler veya iş konumları arasında ortaya çıkan ayrışma, emek süreci içinde zorunlu olarak karmaşık denetim hiyerarşilerinin gelişmesine neden olmuştur. Üretim ve emek süreçleri içinde yöneticilerin ve denetleyicilerin varlığına bağlı olarak böyle bir bürokratik hiyerarşinin gelişmesi ise, sınıf antagonizmasının gözlenmesini ve kavranmasını güçleştiren dinamiklere yol açmıştır.

Çünkü denetim ve eşgüdüm işlerinin hem kolektif işçinin, hem de sermeyenin işlevlerini içeriyor olması, nesnel sınıf çıkarlarının algılanmasını güçleştiren en önemli etmenlerden birisidir. Ayrıca, emeğin kendi içindeki bölünmesi ve iş sürecinin hiyerarşik örgütlenmesi, iş süreci içindeki ilişkilerin sınıfsal karakterinin gözden kaçmasına neden olmaktadır (Scase, 1992: 10). Benzer biçimde anonim şirket gibi geniş tabanlı mülkiyete ve gelişmiş hiyerarşilere dayanan bürokratik yapılar, emek süreci içindeki ilişkilerin sınıfsal özünün gizlenmesini kolaylaştırmaktadır.

Tüm bu etmenler, sınıf sömürüsünün kişisel olarak algılanmasını güçleştiren süreçler yaratmıştır. Wright'ın, Poulantzas'ın ve Carchedi'nin çalışmaları, ara sınıf (çelişik) konumlarının sınıfın türdeşliği ve bütünlüğü açısından oynadığı rolü çok iyi gözler önüne serer (Wright, 1979: 108-109; Poulantzas, 1979; Carchedi, 1977). Sınıf içi unsurlar, "toplumsal denetimin aracı" olarak hareket eden ve sermayenin ideolojik egemenliğini koruyan "burjuva kategorilerin" maddi

uzantıları niteliğindedir (aktaran Marshall, 1983: 266). Yakın sınıf çıkarları açısından parçalanmış bir işçi sınıfının, ne örgütlenme ve kolektif eylemde bulunma yeteneğini geliştirmesi, ne de sınıf kapasitesini genişletmesi kolaydır.

Burada uygulamaya dönük olan denetim işleriyle stratejik kararların alınmasına dönük olan yönetsel işlevler arasında bir ayrım yapmakta yarar vardır. Stratejik kararları içeren konumlar, yöneticilerin kapitalist sınıfla ortak çıkarları paylaştıklarını görmelerini büyük ölçüde kolaylaştırmaktadır. Buna karşılık teknisyen, mühendis gibi göreli olarak daha yüksek ücret alanlar, hem belli bir özerkliğe sahip bulunmakta, hem de başkalarının denetimi altında çalışmaktadır. Bu durum, onların kendilerini her iki sınıf karşısında bir yandan antagonistik bir konumda, öte yandan belli bir işbirliği içinde görmelerine yol açmaktadır.

Beyaz yakalı sektörün, örgütlenme, sınıfsal bütünleşme gibi özellikler açısından dünyanın hemen her yerinde kol işçilerine göre daha geri bir durumda olduğu bir gerçektir. Son yıllarda bu alanda bazı radikal gelişmeler gerçekleşmekle birlikte beyaz yakalıların kol işçilerinde görülen gelenekleri hâlâ yaratamadıkları görülür (Harman, 1994: 83). Onlar, her şeyden önce toplumsal mobilite açısından daha avantajlı bir konumdadırlar; bu yüzden konumlarından veya işten kaynaklanan hoşnutsuzluklarının çoğu kez geçici bir durum olduğunu düşünmeye yatkındırlar. Böylece sınıf atlama, kariyerizm, mesleki rekabet gibi sınıf bilincinin ve militan tutumların gelişmesini güçleştiren etkiler karşısında daha dayanıksızdırlar. İkincisi, sınıf mücadelesi süreçleri içinde toplumsal ve siyasal açıdan tampon bir grup oluştururlar. Bu yüzden bu konumların varlığı, sınıf hiyerarşisinin daha altında bulunanlar için ulaşılacak bir hedef oluşturur (Westergaard ve Resler, 1976: 95). Bir tür sınıf atlama duygusunu içeren böyle bir hedefin varlığı bile, pek çok sınıf

üyesinin kendisini orta sınıf içinde düşünmesine neden olmaktadır. Bu olgu, onların proletaryanın sınıf çıkarları temelinden uzaklaşmalarını, işçi sınıfı kültüründen ve ideolojisinden kopmalarını kolaylaştırmaktadır. Callinicos, yeni orta sınıf olgusunun günümüz sınıf mücadelesi süreçleri içindeki stratejik önemini; orta sınıf kültürünü, işçi sınıfı özlemlerinin hedefi durumuna getirmesindeki başarısına bağlamaktadır. Orta sınıf katmanların, genellikle yerlerini sağlamlaştırdıkça tutuculaşan ve işçi sınıfı tutumlarından uzaklaşan toplumsal kesimler olduğu göz ardı edilmemelidir (Callinicos, 1994: 48-50).

Yine yönetim ilişkileri ile mülkiyet ilişkilerinin ayrılması, kimilerinin öne sürdüğü gibi sınıf ya da sınıf çatışması gerçeğini ortadan kaldırmamakla birlikte sınıf çatışması üzerinde etkili olabilmektedir. Her şeyden önce mülk sahibi kapitalistin yerine yöneticilerin geçmesi, gerek çatışmaya giren grupların bileşimini, gerek sınıf çatışmasının niteliğini büyük ölçüde değiştirmiştir (Dahrendorf, 1959: 47). Ekonomik mülkiyete sahip yöneticinin çıkarları ile yasal mülkiyete sahip sermayedarın çıkarları, özdeş olmamakla birlikte birbirinden bağımsız da değildir. Bu durumun, emek ile sermaye arasındaki bağımlılık ilişkisi açısından fazla önemli olmadığı düşünülse bile çatışma ilişkisi üzerinde hiçbir etkide bulunmayacağı söylenemez. Ayrıca bu etmenler, endüstriyel çatışmaların siyasal karakterinin gizlenmesini, böylece sınıf çelişkilerinin kapitalist sınıf tarafından denetim altında tutulmasını kolaylaştırmıştır.

Sınıf konumlarının çelişik karakteri, ayrıca sınıf ittifakları açısından da önemlidir. Ara sınıf unsurlarının çelişik konumlarda yer alması, orta sınıflarla işçi sınıfı arasındaki ittifaka dayanan sınıf politikalarının başlıca güçlüğüdür. Çünkü orta sınıf konumları, gerçekte belli bir sınıfa ait yerleri göstermekten çok aynı anda birden fazla sınıfa ait bulunan belirsiz yerleri niteler (Wright, 1984: 384). Örneğin yöneticiler, aynı

anda hem işçi sınıfı, hem de kapitalist sınıf içinde yer alan toplumsal gruplardır. Bunlar, bir yandan kendileri de kapitalistin baskısı altında bulunan, bu yüzden işçi sınıfının bir parçasını oluşturan; öte yandan üretimin gerçekleşmesinden ve ücretli emeğin denetiminden sorumlu olanı, bundan ötürü aynı zamanda sermayenin bir parçasını oluşturan toplumsal kategorilerdir.

Oysa sınıflar, genellikle siyasal ve ideolojik ilişkiler düzeyinde tüm sınıf katları (ara sınıf unsurları) ile birlikte hareket eden toplumsal öznelerdir. Toplumsal formasyon düzeyinde sınıfların hareketi, iki biçimde somutlaşır. İlki, kutuplaşma; ikincisi, eklemlenmedir. Poulantzas sınıfların kutuplaşma hareketini, "iktidar bloğu"nun oluşması; eklemlenme hareketini ise "halk ittifakı"nın gerçekleşmesi biçiminde ele alır (Poulantzas, 1975: 24). Sınıf ittifaklarının öteki stratejilerden ayırt edici noktası, belli bir blok içinde yer alan herhangi bir toplumsal katmanın ya da "çelişik konumda" bulunan sınıf unsurlarının üretim süreci içindeki yerlerinde herhangi bir değişikliğin söz konusu olmamasıdır. Örneğin emek aristokrasisinin ya da orta sınıf katmanlarının belli bir konjonktürde "halk ittifakı" içinde yer alması, onların üretim süreci içindeki fiilî rollerinin değişmesinden çok belli tarihsel ve toplumsal koşullara bağlı olarak işçi sınıfının ya da işçi sınıfı ideolojisinin yanında yer aldıklarını gösterir. Buna karşılık "halk cephesi", "popüler ittifak" türünden stratejiler, aralarında sınıfsal çelişkiler olan farklı toplumsal grupların bir araya gelmelerini ve belli bir sınıf potası içinde erimelerini olanaklı gören bir anlayışın ürünüdür. Böylece farklı sınıflara ait toplumsal grupların ortak bir nesnel çıkar paydası üzerinde yeni bir toplumsal kitle oluşturacağı öngörülür.

Sermayeye yakın konumlarda çalışan yöneticilerin, sınıf çıkarları ve sınıf ittifakları açısından genellikle kapitalist sı-

nıfla bütünleştiklerine tanık oluruz. Üst düzey yöneticiler ve profesyoneller üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapmış olan Ehrenreich'ler, teknokratların ve bürokratların radikalizminin çoğu kez işçi sınıfı ideolojisinin karşıtı olan teknokratik bir ideolojiyle sonlandığını ortaya koymuşlardır (Ehrenreich, 1979: 421). Bunun en çarpıcı örneklerine, sosyal demokrat partiler içinde gelişen teknokratik eğilimlerde rastlanabilir. Buna karşılık işçi sınıfını kol işçileri ve proleterleşmiş beyaz yakalılarla sınırlayan Poulantzas, beyaz yakalı sektörün ve kamu çalışanlarının önemli bir bölümünü içeren yeni küçük burjuvaziyi sınıf mücadelesi açısından proletaryanın yanında görme eğilimindedir.

Sınıf ittifaklarının başarılı olması pek çok değişkene bağlıdır. Bunlar içinde en önemlileri, işçi sınıfının hegemonik gücüyle ilgili olanlardır. İşçi sınıfının göreli olarak hegemonik gücünün arttığı dönemlerde, militan işçi hareketlerinin, sınıf ittifakı içinde yer alsın almasın kendisine yakın sınıf konumlarında bulunan tüm toplumsal kesimleri radikalleştirdiği, buna karşılık böyle bir hegemonik gücün bulunmadığı dönemlerde, toplumsal direnişi frenlediği gözlenir. Örneğin 1917 Rusya'sında işçi ve köylü ittifakı başarıya ulaşırken, Avrupa komünist partilerinin 1930'lu ve 40'lı yıllarda izlediği Halk Cephesi siyasetleri tümüyle örgütlü sınıf mücadelesinin likidasyonuyla sonuçlanmıştır.

Emek süreci içindeki sınıf mücadelesi açısından önem taşıyan bir başka nokta ise, çalışmanın hizmet işi niteliğinde olmasıyla ilgilidir. Hizmet sektöründe çalışma koşulu, nesnel sınıf konumları bakımından fazla önem taşımamakla birlikte, sınıf mücadelesi süreçlerinin biçimlenmesi üzerinde etkili olabilmektedir. Bu konuda özgün görüşleri olan Weberci sosyolog Goldthorpe'nin yaklaşımı, pek çok yazar tarafından benimsenmektedir. Goldthorpe, hizmet sınıfı olarak adlandırılan sektör

çalışanlarının, yaptıkları işin niteliğinden ötürü kendilerini proletaryadan ayrı gördüğünü; ayrıca işte ilerledikçe orta sınıf değerlerine ve tutucu politikalara yakınlaştığını öne sürer. Bununla birlikte, bunları tamamen kapitalizme bağlı gruplar olarak görmek de doğru değildir. Yine de yazara göre, bunların düzen karşısındaki hoşnutsuzluğu, çoğu kez sol liberalizmden öteye gitmez (Goldthorpe, 1982: 183).

Hizmet sektöründe çalışanların bir diğer özelliği, refah devleti uygulamalarından en fazla yararlanan kesimler olmalarıdır. Hizmet elemanları, toplumsal maliyetleri hem sermaye, hem de işçi sınıfı tarafından ödenen kesimleri oluştururlar. Goldthorpe'a göre, bu nedenden ötürü hizmet elemanları, güç dengesinin ücretli orta sınıflara doğru kaymasının (korporatizmin) gerçek sorumlusudur. Bu değerlendirmeye karşı çıkan Callinicos ise, yeni orta sınıfların türdeş olmadığına işaret ederek, örneğin İngiltere'de İşçi Partisi'nin en büyük desteğinin hizmet ve kamusal çalışma alanlarından geldiğine dikkati çeker (Callinicos, 1994: 57). Özellikle ekonomik bunalım dönemlerinde ve çatışmanın yoğunlaştığı anlarda, militan beyaz yakalı işçi hareketlerinin (örneğin memur sendikalarının) işçi sınıfına önderlik ettiğine sık sık tanık olunur.

Çalışmanın sermaye için gerçekleşip gerçekleşmemesi (artık değer üretimine yönelik olup olmaması) koşulu, sınıf mücadelesi süreçlerini etkileyen önemli bir başka etmendir. Çünkü kamusal çalışma alanı içinde kapitalist üretim ilişkilerine doğrudan bağlı olmayan iş türleri, sınıf ilişkilerinin antagonistik doğasının algılanmasını güçleştirmektedir. Özellikle refah devleti uygulamaları içinde yer alan kamusal istihdam alanlarında çalışanlar, hizmetlerinin sınıfsal bir nitelik taşımadığını düşünmüş ve kendilerini genellikle sınıfsal çatışmaların dışında görmüşlerdir. Bürokratik çalışma, gerek sınıf ideolojisinin gelişmesi ve örgütlenme, gerek sınıf ittifakları açısından genellikle sorun

yaratan bir iş alanıdır. Wright, gelişmiş ülkelerin aktif nüfuslarının önemli bir oranını (dörtte birini, hatta üçte birini) oluşturan kamu çalışanlarının sınıf mücadelesi içindeki konumlarını, haklı olarak çağdaş sınıf araştırmalarının en tartışmalı noktalarından birisi olarak görmüştür (Wright, 1978: 178-179).

(3) Üretici güçlerin eşitsiz gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan sorunlar da, sınıf çatışması üzerinde etkili olmaktadır. Bu yüzden kapitalist üretici güçlerin gelişmesinin yönü de iyi değerlendirilmelidir. Üretici güçlerin gelişmesi ile sınıf çıkarları ve sınıf kapasitesi arasında *hemen her zaman bir belirleyicilik* ilişkisi bulunur. Çünkü ne işçi sınıfının temel ve yakın sınıf çıkarlarının bağdaştırılması, ne de sınıf çıkarlarının toplumun genel çıkarlarıyla ilişkilendirilmesi, üretici güçlerin gelişme dinamiklerinden bağımsız gerçekleşebilir.

Bir yanda üretici güçlerin gelişmesinin toplumsal maliyetinin arttığı, öte yanda eşitsiz ve çarpık bir gelişme sürecinin ortaya çıktığı bilinmektedir. Örneğin, hem emek gücü ile bilim ve teknoloji arasında, hem de emek gücünün kendi içinde eşitsiz bir gelişim söz konusudur. Çünkü üretici güçlerin, kapitalist sınıfın çıkarlarıyla fonksiyonel bir uygunluk içinde geliştiği açıktır. Tüm bunlar, işçi sınıfının kapasitesini sınırlayan etmenler durumundadır. Emek gücünün kendi içinde eşitsiz gelişmesi olgusu da, yakın sınıf çıkarlarının daha çok farklılaşmasına ve sınıf içi çıkar çelişkilerinin derinleşmesine yol açmıştır. Bunun sonucu sınıf çıkarlarında türdeşliğin sağlanamaması ve toplumun genel çıkarları ile işçi sınıfı çıkarları arasındaki uygunluğun kurulmamasıdır.

5. Toplumsal Düzeyde Sınıf Mücadelesi

Burada üstyapı süreçleri içinde etkili olan çatışma dinamikleri üzerinde durulacaktır.

(1) Önce, "çatışmanın kurumsallaşması" olgusuna değinmek gerekir. Kapitalizmin başlıca özelliği, siyasetle ekonominin ayrılığına dayanan gücün kurumsal dağılımıyla bir arada gelişmesidir. Bu eğilim, çatışmaları azaltmamakla birlikte, niteliğini büyük ölçüde değiştirmektedir. Öyle ki ekonomik ve siyasal çatışmaların ayrı alanlarda ve birbirinden bağımsız olarak örgütlenmesi, bir yandan sömürünün salt endüstriyel alana ait bir sorun olarak algılanmasına, öte yandan siyasal çatışmaların üretim ilişkileriyle olan bağının göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Bunun yanında iki alan arasındaki karşılıklı bağımlılıktan veya etkileşimden kaynaklanan belli bir gerginlik bulunsa bile bu gerginliğin kendisi de, hem ekonomik, hem de siyasal özünden uzaklaşmış ve başka başka niteliklere bürünmüş olarak karşımıza çıkmaktadır.

20. yüzyılda devletin güçlenmesiyle ve refah devletinin yükselmesiyle bir arada gelişen böyle bir süreç, bazı yazarlar tarafından endüstriyel gelişmenin bir gereği olarak değerlendirilmektedir. Bunlar, günümüzde siyasal ve endüstriyel çatışma türleri arasındaki ilişkinin ya da uygunluğun ortadan kalkmakta olduğunu düşünen yazarlardır. Örneğin Dahrendorf'un ve Geiger'in geliştirdiği "çatışmanın kurumsallaşması" savı (Dahrendorf, 1959: 65, 128), ileri endüstri toplumlarında siyasal ve endüstriyel (ekonomik) çatışmaların farklı düzlemlerde gerçekleşmekte olduğunu, buna bağlı olarak emek ile sermaye arasındaki gerginliğin sınıfsal karakterinin ortadan kalkmakta olduğunu öne sürer. Çünkü çatışmanın kurumsallaşması, sermaye ile emek arasındaki gerilimin *yasallaşmasına* ve sınıf çelişkilerinin sistem tarafından soğurulmasına neden olmuştur. Örneğin toplu pazarlık kurumu, hatta sınıf mücadelesinin en etkin silahı olan grev, çoğu yerde iki sınıf arasındaki karşıtlığın veya pazarlığın bir aracı olmaktan çıkmış, kuralları ve sonuçları önceden belli yasal bir oyuna dönüşmüştür.

Siyasal alanda, parlamento ve parti; ekonomik alanda ise, toplu pazarlık ve yönetime katılma ile sendika ve işyeri örgütleri, toplumsal çıkar karşıtlıklarını düzenleyen yasal kurumlardır. Böyle bir toplumsal örgütlenmenin en önemli sonucu, endüstriyel ilişkilerin siyasal mücadeleden soyutlanmasıdır. Bu olgu, çatışmaları ortadan kaldırmamakla birlikte, onların denetlenmesini ve yönlendirilmesini kolaylaştırmıştır. Benzer biçimde çatışmaların yasallaşması, sınıf bilincini veya işçi sınıfının devrimci ruhunu yok etmese de, sınıfsal içgüdüleri bastırmakta ve çarpıtmakta etkili olmuştur. Tüm bu dinamikler, sınıf bilincinin gelişmesinin önlenmesiyle, dolayısıyla devrimci yönelimlerin zayıflamasıyla sonuçlanmıştır.

Tekelci dönemde sınıf mücadelelerinin kurumsallaşmasının gerisinde, öncelikle üretim süreci ile tüketim kalıplarının eklemlenmesi ihtiyacı bulunur. Kitle üretimine dayanan yoğun birikim rejimleri, yığın pazarlarını güvence altına alacak ekonomik ve toplumsal rejimlere gereksinim duymuştur. Bunun için, endüstriyel ilişkilerle siyasal ve ideolojik ilişkileri birbirine uyarlayacak biçimler gelişmiştir.

Fordist kurumların hemen hepsi, hem üretimi (ve üreticileri) denetim altında tutmakta, hem de sınıf mücadelesinin yasal çerçevesini belirlemede işlevsel olmuştur. Burada güçlü bir toplu pazarlık düzenine, yaygın bir sendikal örgütlenmeye ve gelişkin bir sosyal güvenlik sistemine dayanan yeni bir siyasal rejimden dahi söz edilebilir. Üretimin toplumsal ilişkileri ile üstyapı ilişkilerinin uygunluğu ilkesine dayanan Fordist sistem, kapitalizme gelişmesi için yeni fırsatlar sunmuştur. Nitekim İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişen refah devleti uygulamaları, devletle pazarın eklemlenmesine dayanan ve böylece kapitalizmin ayakta kalmasını sağlayan yeni bir düzenleme çerçevesidir. Refah devleti politikalarında somutlaşan kurumsallaşma veya yasallaşma (Prezeworski'nin "sermayeye

kurumsal bağımlılık" diye adlandırdığı), örgütlü işçiler ve kapitalistler arasında sürekli bir işbirliği ve uzlaşmayı hedef almıştır (Prezeworski, 1985: 394). Böylece çalışanlar, kârın kurumsallaşmasına razı olurken, aynı zamanda özel mülkiyet düzeninin meşruiyetini de kabul etmişlerdir.

Gerçekte refah devleti rejimi, sınıf mücadelesi dinamiklerinin *bloke* edilmesinden başka bir şey değildir (Bowles ve Gintis, 1982: 52). Refah politikalarının geliştiği ülkelere bakıldığında, işçi sınıfının göreli olarak yüksek istihdam düzeyleri ve yüksek ücretler karşılığında üretim, yatırım ve uluslararası ekonomik politikalar üzerinde denetimde bulunma istemlerinden tümüyle vazgeçtikleri görülür. Refah devleti politikaları, uygulandığı ülkelerde ekonomi ile siyaset arasındaki ayrılmayı daha derinleştirmekle kalmamış, her iki alanın birbirinden bağımsız örgütlenmesini de meşrulaştırmıştır. Sonunda sınıf mücadelesi, ekonomik alanda ücretleri, vergileri, kamu hizmetleri harcamalarını içeren pazarlık kurumlarıyla sınırlanırken, siyasal çatışmalar ise, vatandaşlık hakları, seçme özgürlüğü, insan hakları istemlerine indirgenmiştir. Öte yandan söz konusu ülkelerde, okullar üzerinde toplumun denetimini, iş güvenliği koşulları üzerinde işçilerin denetimini veya haberleşme özgürlüğü gibi bazı hakların elde edilmesini içeren yeni toplumsal istemlerin geliştiği görülmektedir. Daha çok yerel ve kısmi örgütlenmeler biçiminde gelişen bu yeni gerilim alanları, sınıf mücadelesiyle doğrudan ilişkili bulunmayan üçüncü bir cephenin açılmasına yol açmıştır.

Bir yanda bireyi siyasal ve toplumsal süreçlerin birer unsuru durumuna getiren liberal politikalar (ABD), öte yanda çalışanları sınıf üyeleri olarak değil, farklı çıkar gruplarının üyeleri olarak sistemle bütünleştiren sosyal demokrasi uygulamaları (Avrupa) gündeme gelmiştir. Bunlar, ekonomist, tutucu ve bürokratik sendikalar ya da meslek örgütleri temelinde top-

lumsal konumları birbirinden ayıran sosyal politika kurumları eliyle nesnel sınıf çıkarlarını, hem kendi içinde, hem de sınıf dışı temellerde daha fazla bölünmeye uğramıştır. Bu arada sınıfı bölen ve sınıf üyeliğinin yerine yurttaşlık statüsünü geçiren toplumsal politikalar da, sınıf dayanışmasını azaltmış ve sınıf içi rekabeti güçlendirmiştir (Hindess, 1987: 108).

Burjuva demokratik kurumların işçi sınıfının bütünlüğünü zayıflatıcı etkileri üzerinde duran Lukács, özellikle ideolojik devlet aygıtının, işçi sınıfı mücadelesini nasıl siyasal hedeflerinden uzaklaştırdığını ortaya koymuştur (Lukács, 1971b: 65-66). Bu olgu, proletaryanın sınıf çıkarlarına dayanan bağımsız bir ideoloji ve kolektif bir dayanışma bilinci geliştirmesini önleyen en önemli etmenlerden birisidir. Luxemburg, Pashukanis, Sartre gibi yazarlar da, burjuva demokrasisinin işçi sınıfının örgütsel bütünlüğü üzerindeki olumsuz etkilerini uzun uzadıya tartışmışlardır (aktaran Sitton, 1990: 10-11).

1970'lerden sonra pek çok gelişmiş ülkede, devletin ekonomik etkinliklerini terketmesine bağlı olarak, emek ile sermaye arasındaki uyumun zayıfladığı gözlenir. Günümüzde bu ülkelerde, endüstriyel ilişkilerin yönlendirilmesinde sendikaların fazla bir etkisinin kalmadığı açıktır. Emek arzı ve teknolojinin belirlenmesi gibi konular başta olmak üzere pek çok karar, neredeyse tümüyle sermaye yönetiminin tekeline geçmiştir. Böylece sendikaları işyerinde üçüncü taraf olarak gören geleneksel yönetim ideolojileri için yeni olanaklar doğmuştur. Bu gelişmeler, önümüzdeki dönemde büyük bir olasılıkla toplu pazarlık ve sendikal mücadeleyi daha zayıflatacaktır. Ekonomi ile siyaset arasında artan uçurumun, sınıf mücadelesinin *depolitizasyonu* ve sermayenin hegemonyasının güçlenmesiyle sonuçlanması kaçınılmazdır.

Çatışmanın kurumsallaşması, burjuva hegemonyasını yeniden üreten süreçlere işlerlik kazandırmıştır. Sistemin kurumsal ve yasal çerçevesinin sınırları içinde gerçekleşen en-

düstriyel ilişkiler sistemi, her geçen gün çatışmaları yumuşatmaya ve bastırmaya yönelik yeni mekanizmalar üretmektedir. Söz konusu mekanizmaların yaşama geçmesiyle birlikte, sınıf mücadelesinin yerini alacak yeni siyaset biçimleri gündeme gelmiştir. Örneğin "demokratik sınıf mücadelesi", radikal demokratik denetim", "demokratik devrim" veya "geniş tabanlı toplumsal hareketler" gibi siyaset biçimleri, gerçekte sınıf mücadelesini yasallaştıran bir endüstriyel demokrasi anlayışının ürünüdürler. Bu stratejiler, bir yandan burjuvazinin işletme içindeki hegemonyasını zayıflatacak mücadele biçimlerini, öte yandan endüstriyel ilişkilerle sınırlı olmayan daha geniş tabanlı bir siyaset anlayışını amaçlamaktadır.

Emek süreci üzerindeki denetimi artırmaya yönelik bu stratejileri, kimilerinin yaptığı gibi sosyalist ya da alternatif yaklaşımlar olarak değerlendirmek yerine, siyasal liberalizmin genişletilmesini ve derinleştirilmesini amaçlayan burjuva demokratik biçimleri olarak kabul etmek gerekir. Çünkü her sınıf politikasının sosyalist bir içerik taşıması ya da iki sınıf arasındaki her gerilimin sınıf mücadelesiyle sonuçlanması zorunlu değildir. Nesnel bir olgu olarak çatışmanın varlığı ile toplumsal bir pratik olarak sınıf mücadelesinin gelişmesi birbirinden farklı süreçlerdir. Bunun için belli bir siyasal hedef gözetmeksizin gerçekleşen ekonomik çatışmalar, sınıf mücadelesinin kendisinden çok olsa olsa bir başlangıcı olarak değerlendirilmelidir.[37]

Aslında ekonomik ve siyasal ilişkilerin ayrı ayrı kurumsallaşması, kapitalizmin yarattığı yapay bir gelişmedir. Oysa çatışmalar farklı alanlarda ortaya çıksalar bile, aynı çıkar te-

37 Örneğin Lenin, tek bir işletmede veya endüstri dalında, yalnızca ücret kavgası temelinde ve belli bir sınıfsal (siyasal) hedef gözetmeksizin gerçekleşen çatışmayı, sınıf mücadelesinin zayıf bir embriyonu olarak tanımlar (Lenin, 1964: 215, 121 ve 387).

mellerinden kaynaklanırlar ve aynı toplumsal süreçler içinde gerçekleşirler. Başka bir deyişle, çatışmaların biçimleri, dayandıkları kurumlar veya kurallar ayrı olsa da, aynı toplumsal olgunun ya da aynı ilişkiler sisteminin birer ürünüdür (Bottomore, 1965: 27).

Ekonomik mücadelenin siyasetten bağımsızlaşması, Marksist siyaset kuramının en çetrefil sorunsallarından birisidir. Kapitalizmin giderek derinleştirdiği ekonomi ile siyasetin ayrılması olgusu, işçi sınıfı mücadelesinde gözlenen ekonomist ve reformist eğilimlerin temel kaynağıdır. Marx'ın, ekonomi ile siyaset arasındaki ilişkinin bütünlüğünü, Bakunin ile Lasalle taraftarlarına ve sendikalistlere karşı sık sık savunmak zorunda kaldığı bilinir. İşçi sınıfının ekonomik mücadelesi ile siyasal hareketinin birliği sorunu, I. Enternasyonal'de de üzerinde en çok durulan konulardan birisi olmuştur (Losovsky, 1988a: 27). Marx, "işçiler tarafından emek güçlerinin değerinin korunması amacıyla kurulmuş güvenlik toplulukları" olarak tanımladığı (Marx, 1990: 1066-1071) sendikaların, modern endüstride tümüyle "malın parça değerini koruma amacına yönelik örgütler" durumuna geldiğini yazarken (Marx, 1973: 693), gerçekte siyasal mücadeleden kopan sendikal politikaların eksikliğine işaret etmiştir.

(2) Toplumsal pratik içinde sınıf mücadelesi üzerinde etkide bulunan üstyapı dinamiklerinin bir bölümü, devletin siyasal ve ideolojik işlevlerinden kaynaklanır. Ekonomik alan ile siyasal alan arasındaki biçimsel ayrılığın derinleşmesi, çatışmaları denetleyecek siyasal aygıtlara duyulan gereksinimi artırmıştır. Çünkü kapitalizmin sonsuzluğu üzerine bir dizi değer ve inanca dayanarak uzun süre ayakta kalamayacak olan burjuva ideolojisi, sermayenin hegemonyasını sağlayacak araçları ve kurumları üretmeye ihtiyaç duyar. Nitekim, ekonomik ve siyasal rolü artan modern endüstri devletinin sınıfsal karakte-

rini gizleyecek çeşitli mekanizmalar oluşturulmuştur. Örneğin tekelci dönemde devlet aygıtı, hem üretim ilişkileri düzeyinde (kamusal istihdam alanında işveren olarak) hem de siyasal ve ideolojik düzeyde (bir üstyapı kurumu olarak) sınıf mücadelesi pratiklerini doğrudan belirlemektedir.

Devlet aygıtının sınıf mücadelesi üzerindeki etkisi, onun tek başına kurumsal bir kategori olarak ele alınmasıyla anlaşılamaz. Devletin sınıf mücadelesi sürecindeki yeri, ancak sınıf ilişkilerinin yeniden üretimindeki rolü aracılığıyla kavranabilir. Bu nedenle devletin üretim ilişkileri düzeyinden başlayarak üstyapı kurumları düzeyine kadar neleri *yapılandırdığı* (Bowles ve Ginlis, 1982: 61), başka bir deyişle kurumsallaştırdığı toplumsal pratiklerin neler olduğu tek tek belirlenmelidir. Bunun için de, önce siyasal aygıt olarak devletin yasal çerçevesini belirlediği pratiklerin hangileri olduğu irdelenmelidir.

Devletin kapitalist toplumdaki rolüyle ilgili olarak, Marksist devlet kuramında iki temel yaklaşımın bulunduğundan söz edilebilir. Geleneksel görüşe göre, sermayeyi temsil eden yönetici sınıf ile devlet aygıtı arasında araçsal bir ilişki bulunmakta olup, devlet, yönetici sınıfın ortak çıkarlarını koruyan ve geliştiren siyasal bir aygıttan ibarettir. Buna göre, devletin sınıf mücadelesi süreci içindeki yeri, sermayenin egemenliğini sürdürmek ve kurumsallaştırmaktır.

İkinci yaklaşım ise, devleti, sermayenin iktidar aracı olmaktan çok, kapitalist sınıfın koyduğu kurallar ve ilişkiler sistemi içinde toplumun "ortak çıkarlarını" koruyan, dolayısıyla kapitalist sistemin sürekliliğini sağlayan bir aygıt olarak görme eğilimindedir. Offe, Ronge, Poulantzas ve Habermas gibi Marksistler, devletin basit bir araçsal zihniyetle ele alınmasına karşı çıkmış ve devlet gücü ile devlet aygıtının birbirine karıştırılmasını eleştirmişlerdir (Offe ve Ronge, 1992: 249-250; Poulantzas, 1974: 40). Bu yaklaşıma göre, devletin sınıf ilişki-

lerindeki rolü, yalnızca sermayenin iktidarının aracı olmasına indirgenmeyecek kadar karmaşıktır. Devlet, aynı zamanda burjuva hegemonyasının genişletilmesinin en önemli aygıtlarından birisidir. Devletin monolitik bir bütün olmadığı, tam tersine belli ilişkilerden ve tarafsız olamayan işlevlerden oluşan bir sistem olduğu üzerinde duran yazarlar, kapitalist devletin çağdaş rolünü bu açıdan ele alırlar. Örneğin, Offe, Habermas ve Ronge, daha çok kapitalist devletin yapısal olarak sahip olduğu çelişkili rollerle; Poulantzas, Miliband, Frankel ve Mandel ise, devletin *negatif* işlevlerinin (kapitalist işletmenin istikrarını sağlamaya ve potansiyel devrimci etkileri önlemeye yönelik) sonuçlarıyla ilgilenirler.

Modern kapitalizmi tanımlayan en önemli özelliklerden birisi, devletin, sermayenin çıkarlarının veya mülkiyetin "bekçisi" olmaktan çıkarak birikim süreçlerinin etkin bir "müdahalecisi" durumuna gelmesidir. Bu olgu, siyasal bir aygıt olarak devletin güçlenmesiyle birlikte sermayenin hegemonyasının güçlenmesini beraberinde getirmiştir. Özellikle devletin ideolojik aygıtlarının, hegemonik ilişkilerin başlıca araçları durumunda olduğu açıkça görülür. (Poulantzas, 1974; Miliband, 1976). İdeolojinin kendisinin maddi bir pratik olduğunu düşünen Althusserci yazarlar, işyerinin ve baskı aygıtlarının dışında sermayenin egemenliğini yeniden üretecek ideolojik etkinliklere duyulan gereksinime en çok dikkati çekenlerdir.

Öte yandan yeni Alman okulu, kapitalizmin gelişen çelişkilerine devletin çeşitli ekonomik ve siyasal işlevler aracılığıyla karşı koymakta olduğu görüşündedir. Böylece devlet, ulusal sınırlar içinde sınıf çatışmalarını denetlerken, aynı zamanda uluslararası ekonomik çıkarları koruma işlevini de üstlenmektedir. Sonunda sermayenin uluslararasılaşmasıyla basit bir güç aygıtı veya gücün dağılım aracı olmaktan çıkan devlet, toplumsal ve ekonomik işlevlerle donatılmış bir güç

kaynağı durumuna gelmiştir. Sınıf egemenliğinin yeni biçimlerini içeren böyle bir gücün ortaya çıkmasıyla, emperyalistler arası çelişkilerin gerek uluslararası sermaye ile ulusal sermaye arasında, gerek ulusal burjuvazilerin kendi aralarında bir çatışmaya yol açması olasılığı da azalmıştır. Bu ise, siyasal bir aygıt olarak devletin varlığını sürdürmesinin ön koşulu olarak değerlendirilir.

Düzenleme Okulu yazarları ise, tekelci kapitalist devleti, ekonomik etkinliklerin yasal çerçevesini düzenleyen bir kurum olarak ele alırlar. Onlar, devletin sınıf mücadelesi süreçlerine doğrudan karışmak yerine düzenleyici kurumlar yoluyla müdahale ettiği görüşündedir. Devlet, bir yandan üretim ile dolaşım alanları arasındaki denkliği sağlayacak rekabetçi düzenlemenin sınırlarını çizerken, öte yandan ücret politikaları aracılığıyla sınıf mücadelesi pratiklerini belirlemektedir. Buna karşılık birikim rejimlerindeki dönüşüme bağlı olarak ücretli sınıfın varlık koşullarında ortaya çıkan değişiklikler de, devletin var olan işlevlerinin yeniden biçimlenmesinde etkili olmaktadır. Bu yüzden sınıf ilişkilerinin yeniden üretimi ya da bunun yasal ön koşullarının gerçekleşmesi, her zaman devletin ve öteki siyasal ilişkilerin yeniden yapılanmasını gerektirir.

Düzenlemeciler, yeniden yapılanma süreçlerini, sınıf mücadelesi biçimlerindeki değişiklikler bağlamında ele alırlar. Özellikle Fordist dönemde devlet, üretim ile tüketimin, dolayısıyla kâr ile ücretler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinin başlıca aracı durumuna gelmiştir. Devlet, bir yandan finans, refah ve çalışma ilişkileri alanına doğrudan müdahale ederek sözleşmelerin, dolayısıyla mülkiyet ilişkilerinin güvenliğini sağlamış (Wright, 1982: 321; Aronowitz, 1992: 7) öte yandan ücret politikaları yoluyla birikim rejimleriyle ücretli sınıfın varlık koşulları arasındaki uyumu gerçekleştirmiştir (Aglietta, 1979: 386-387).

(3) Toplumsal hareketlilik ve eşitlik ideolojisiyle ilgili eğilimler de, sınıf mücadelesi üzerinde etkide bulunan pek çok dinamik yaratmıştır. Marksistler, özellikle Yapısalcı yazarlar, genellikle siyasal ve ideolojik pratikler ile bunları yaratan yapı arasındaki uygunluğu veri alırlar. Ancak bu uygunluk, altyapı ve üstyapı dinamiklerinin birbirine olduğu gibi aktarılmasıyla elde edilen bir uygunluk biçiminde değil de, daha çok ekonomik alanla siyasal alanın yasallıklarının uygunluğu biçimindedir. Örneğin kapitalist üretim sistemi ile burjuva siyasal kurumları arasındaki uygunluk, özel mülkiyet rejiminin siyasal arenaya olduğu gibi yansımasıyla değil, daha çok mülkiyet hukukunu siyasal yapının bütünlüğü içinde yasallaştıracak yeni biçimlenmeler eliyle gerçekleşir. İşte bu biçimlenmelerin başında, toplumsal hareketlilikle, eşitlik düşüncesiyle, yurttaşlık ya da insan haklarıyla ilgili gelişmeler gelir.

Altyapı ile üstyapı kurumlarının kendi içlerindeki yasallıklarının uygunluğu öyle bir toplumsal meşruiyet süreci yaratır ki, sınıf ilişkilerinin antagonistik karakterini kavramak iyice güçleşir. Söz konusu meşruiyet sürecinin yarattığı *değer uzlaşması*, işçi sınıfı üyelerinin önemli bir bölümünün düzene yönelik "pragmatik" kabulüyle sonuçlanır. Marcuse ve Hocker gibi yazarlar, bu noktada daha ileriye giderek düzene ilişkin "normatif' bir kabulün varlığından da söz ederler (aktaran Mann, 1982: 376). Toplumsal değer uzlaşmasını geliştiren olguların başında, yüzyılımızda gittikçe yaygınlaşan eşitlik ve yurttaşlık hakları ideolojisi, toplumsal hareketliliğin arttığı ve sınıf işbirliğinin (*consensus* siyasetlerinin) sınıf mücadelesini gereksizleştirdiği düşüncesi gelir.

Yüzyılın ikinci yarısından sonra pek çok düşünürde, çatışmasız, kavgasız bir toplum hayalinin geliştiğine tanık oluruz. Bunlar kadar aşırıya gitmeyen bazı yazarlar ise, toplumsal farklılıkların veya çelişkilerin varlıklarını sürdürdüklerini ka-

bul etmekle birlikte, çatışmaların büyük ölçüde sınıf mücadelesi dinamiklerinden koptuğunu düşünürler. Toplumsal çatışmaların sınıfsal özünden uzaklaştığı yolundaki düşüncelerin bu denli yaygınlaşmasının nedeni, son yüzyılda gerçekleşen yurttaşlık haklarıyla ilgili gelişmelerin geniş bir etki alanı yaratmış bulunmasıdır (Dahrendorf, 1988: 107).

Yüzyılın başında Bernstein'in "demokrasinin gelişmesi sonucu işçinin proleter olmaktan çıkarak, yurttaş durumuna geldiği" yolundaki görüşleri, günümüzde yeniden ilgi görmeye başlamıştır. Bu yöndeki görüşlere göre, çağdaş kapitalizmin artan toplumsal hareketliliği ve eşitlikçi ideolojisi, sınıf farklılıklarının yarattığı çelişkileri "yurttaşlık hakları" potası içinde eritmiş bulunmaktadır. Mesleki gelişmeler ve kariyerizm yoluyla sınıf hiyerarşisi içindeki yerini değiştirebilen, eşit hak ve özgürlüklerden yararlanabilen bireyler ve sosyal gruplar arasında günümüzde artık çatışma değil, yurttaşlar arası ilişkiler temelinde yükselen bir toplumsal uzlaşma ve diyalog söz konusudur.

Toplumsal çatışmaların mülkiyet ilişkileri temelinden uzaklaştığını ve yurttaşlık hakları temelinde yeniden tanımlandığını öne süren görüşler, gerek birey ile toplum arasındaki, gerek birey ile devlet arasındaki ilişkilerin değişmekte olduğu savına yaslanırlar. Bu sava göre, örneğin devlet, çatışmaların tarafı olan ya da çatışmaları bastıran bir güç olmaktan çıkmış, bireyler arasındaki ya da birey ile toplum arasındaki ortak çıkar birliğinin gerçekleşmesinin aracı olan bir özne durumuna gelmiştir. Benzer biçimde, siyasal ve yasal hakların gelişmesi sonucunda insanlar arasında özdeşlik ve eşitlik duyguları artmış, buna bağlı olarak da ortak ideallerin benimsenmesi kolaylaşmıştır. Öyle ki tüm bu gelişmeler, siyasetin yeniden tanımlanması yönünde güçlü bir itki yaratmıştır. Özellikle Amerikalı sosyologlar (Dahi, Riesman, Blau ve Duncan), 20.

yüzyılda siyasetin toplumsal temellerinin genişlediğini, böylece daha çoğulcu bir karaktere büründüğünü öne sürmüşlerdir. Bu ve benzeri savlar, kapitalizminin ayırt edici özelliğinin artık sınıfsal karakteri değil, tam tersine çok çeşitli çıkar ya da baskı (veto) gruplarına dayanan toplumsal gerilimlerin varlığı olduğu ortak yargısında birleşirler.

Oysa yurttaşlık haklarının gelişmesinin ve burjuva demokrasisinin bu haklara dayanan çeşitli kurumlar aracılığıyla işlemesinin, çatışmaları ortadan kaldırmadığı veya azaltmadığı ampirik bir gerçekliktir. Ne var ki, böyle bir siyasal çerçeve içinde üreticilerin sınıf üyeleri olarak değil de, hak sahibi bireyler olarak görünmesi, çatışmaları azaltmasa bile sınıf bütünleşmesi üzerinde olumsuz etkide bulunmaktadır. Her şeyden önce çalışanların burjuva demokrasisinin atomları olan tüzel kişilikler (Pashukain'in deyimiyle) olarak hareket etmesi, proletaryanın organik birliğini bozmaktadır (Sitton, 1990: 10). Ayrıca yurttaş hareketlerinin yarattığı çeşitli yanılsamalar, kapitalist toplumun açık ve hareketli bir sistem olarak görülmesine, dolayısıyla sınıfsız toplum imajının yaygınlaşmasına neden olmaktadır.

Endüstrileşme ve artan verimliliğin, işçi sınıfının yaşam standartlarında sağladığı yükselme ile buna bağlı olarak gelişen *meta bilinci* (Lockwood), sınıf çatışmasının algılanmasını güçleştiren bir başka çağdaş dinamiktir. Kapitalist toplumun tüketim standartlarının belirlediği toplumsal konumlar ve tüketici kimlikler, gerçekten bir yandan sistemin meşruiyetini artırırken, öte yandan emekçilerin sisteme karşı direncini zayıflatmıştır. Çünkü emeğin metalaşması ve yabancılaşması, emekçinin bir işle ve üretici rolle özdeşleşme olanağını hemen hemen tümüyle ortadan kaldırmıştır. Sonuç olarak emekçilerin, gerek iş süreci içinde, gerek toplum içinde üretici rollerinden kaynaklanan toplumsal kimlikleriyle hareket etmeleri

güçleşmiştir. Dolayısıyla çalışanların hem belli bir sınıfa ait olma duyguları zayıflamış, hem de tüketici rollerin çekiciliğine kapılmaları kolaylaşmıştır. Emeğin üreticiye özgü bir etkinlik olmaktan çıktığı, çalışmanın değersizleştiği ve insanların yaratıcılıklarından soyutlandığı bir dünyada, üretici rolünü algılamakta güçlükle karşılaşan emekçilerin, tüketim toplumunun sunduğu kimliklere özenmesi kaçınılmazdır (Gorz, 1986: 72).

Öte yandan yaygınlaşan meta bilincine ve daha fazla yaşanan yabancılaşmaya bağlı olarak emekçilerin artan hoşnutsuzluğu, onların özel yaşamlarına daha fazla kapanmaları sonucunu da doğurmuştur (Lockwood, 1982: 360-371). Sınıf bilincinin ve sınıf kimliğinin gelişmesi üzerinde etkili olan tüm bu dinamikler, çalışanları her geçen gün daha fazla kayıtsızlığa, güvensizliğe, geleceğe ilişkin belirsizlik ve seçeneksizlik duygularına sürüklemektedir. Proletaryanın düzen karşısındaki pragmatik tutumunu en çok besleyen olgunun, artan toplumsal hoşnutsuzluk ile bunu değiştirecek gücün duyulmamasından kaynaklanan ikilem olduğu söylenebilir.

Bu arada sınıf çatışmasının varlığını yadsımamakla birlikte tüm çatışmaların sınıf gerçekliğine indirgenmesine karşı çıkan yazarlar (Schelsky, Marshall gibi), sınıf mücadelesine dönüşme olanağı bulunmayan eşitsizlikçi ilişkiler için yeni toplumsal gerilim politikalarına duyulan gereksinimi dile getirirler. Bunlara göre, eşitlikçi toplum imajı gerçekte bir aldatmaca olup, sınıfsal farklılıklardan kaynaklanan çatışmalar tüm şiddetiyle sürmektedir. Bununla birlikte bu gerginlikler, genellikle sınıflar arası bir çatışma olarak gündeme gelmemekte, daha çok bireyler veya gruplar arası karşıtlıklar biçiminde gerçekleşmektedir (Aronowitz, 1992: 27-33). Ulusal, ırksal, etnik, cinsel eşitsizlikler temelinde yükselen toplumsal direnişlerin zaman zaman sınıf mücadeleleriyle birleştikleri görülmekle birlikte, bunun genel bir durum olmadığı açıktır. Tam tersine bunların,

zaman zaman sınıf çatışmalarının önüne geçtikleri, dolayısıyla sınıf mücadelesinin önemsizleştiği yargısını pekiştirdikleri gözlenir.

Günümüzde tüketici haklarıyla ve çevreyle ilgili hareketlerin gelişmesi de, yeni çıkar gruplarının oluşmasına, dolayısıyla yeni toplumsal gerilimlere yol açmıştır. Üretim ilişkilerinden bağımsız olmamasına karşın açıkça sınıfsal bir içerik taşımayan bu tür toplumsal çatışmalar, hem sınıf dışı kimliklerin sınıf kimliğinin önüne geçmesinde, hem de işçi sınıfı ideolojileriyle kolayca eklemlenemeyen sınıf dışı siyaset anlayışlarının işçi sınıfının mücadelesinin yerini almasında etkili olmuştur.

Endüstri toplumlarında sınıf çatışmalarının eski öneminin kalmadığını düşünenler, özellikle toplumsal hareketliliğin sınıf kutuplaşmalarını azalttığını öne sürerler. Burada, eğitimle sınıflar arası hareketlilik arasında yakın bir ilişki bulunduğu varsayılmakta ve yaygınlaşan eğitim olanaklarının, gerek toplumsal hareketliliği, gerek eşitlikçi ilişkilerin gelişmesini kolaylaştırdığı düşünülmektedir. Eğitim olanaklarının gelişmesinin, mesleki ilerlemeye ve buna bağlı olarak çalışanların toplumsal konumlarında ve yaşam standartlarında belli yükselmeye yol açtığı tümden yadsınamaz. Nitekim toplum çözümlemelerinde sınıf yerine statü gruplarını temel alan yazarların (Bendix ve Lipset, Wright Mills, Goldthorpe) çalışmaları, meslekler arasında gerçekleşen toplumsal hareketliliğin (yatay mobilitenin) statü değişikliklerine yol açtığını ve eğitim olanaklarının bunda etkili olduğunu açıklıkla ortaya koymuşlardır.

Toplumsal hareketlilik varsayımı, sınıfsal konumların yeniden dağılımının olanaklı olduğu, dolayısıyla sınıfların eskisi kadar kapalı ve statik yapılar olmadıkları düşüncesinin ürünüdür (Dahrehdorf, 1959: 60). Bu nedenle Weberci yazarlar, sınıf konumları ile pazar kapasitesi arasındaki ilişkiyi büyük

ölçüde toplumsal hareketliliğin varlığına dayandırırlar (örneğin Giddens, 1973: 107; Goldthorpe, 1980: 28). Nitekim toplumsal hareketliliği, toplumun açıklığının bir derecesi olarak gören Goldthorpe, daha açık bir toplumun ancak sınıf mücadelesi yoluyla elde edilebileceği düşüncesindedir. Böyle bir bakış açısının gerisinde, sınıf mücadelesi ile sınıfsal oluşum arasındaki dolayımlı ilişkinin ancak toplumsal hareketlilik mekanizmaları yoluyla gerçekleşebileceği inancı yatar. Benzer biçimde Dahrendorf da, sınıf mücadelesinin doğrudan sınıf ilişkilerinin bir fonksiyonu olarak ortaya çıkmadığını vurgular (Dahrendorf, 1959: 181).

Aslında toplumsal hareketlilik yeni bir olgu değildir. Marksist kuram, toplumsal hareketliliğin varlığını *a priori* yadsımaz. Ancak toplumsal hareketlilik olgusunun tarihsel olarak geçici olduğunu, ayrıca sınıf ilişkilerinin doğasını etkileyecek ya da sınıf çatışmasını geçersizleştirecek güçte olmadığını kabul eder. Nitekim, insanların doğdukları anda sahip oldukları sınıf konumlarının yaşamları boyunca değiştiğini kanıtlayan pek çok örnek vardır. Aşağı sınıflardan yukarıya doğru hareket, kuşkusuz vardır, ancak bunun son derece sınırlı olduğu bir gerçektir. Öte yandan böyle bir hareketin varlığı, sınıf hiyerarşisinde köklü değişikliklerin olanaklı olduğu anlamına gelmez. Schumpeter'ın deyişiyle, "her sınıf, kolektif yaşamı boyunca her zaman dolu olan bir otel gibidir; yalnızca müşterileri değişir" (Schumpeter, 1951: 165). Yazar, kapitalist sistemin her zaman kural dışı durumların ortaya çıkmasına fırsat verdiğini, bununla birlikte genel olarak gerek sınıflar arasındaki, gerek sınıf içi hareketliliğin oldukça ender bir durum olduğunu belirtir. Benzer biçimde Bottomore de, toplumsal hareketliliğin göstergesi olacak nitelikteki ilerlemenin ancak aşağıdan yukarıya doğru sınıflar arasındaki ilerlemeler olduğunu; oysa böyle bir sınıfsal tırmanışın, özellikle işçi sını-

fı söz konusu olduğunda hemen hiç gözlemlenmediğini yazar (Bottomore, 1965: 38).

Toplumsal hareketlilik, daha çok aynı sınıf içinde ya da yakın sınıfsal konumlar arasında mesleki ilerlemeler yoluyla gerçekleşen bir olgudur. Bu yüzden mesleki ilerlemelerin, sınıfsal hareketliliğin yerine geçirilmesi doğru değildir. Özellikle Amerikan sosyolojisinde yaygın olan bu alışkanlık, sınıf ile statü gruplarını birbirine eşitlemekten kaynaklanır. Böylece toplumsal hiyerarşi, mülkiyet ilişkileri ekseninden uzaklaşarak, nitelikli ve niteliksiz işçi, kafa ve kol emeği ya da profesyonel ve sıradan insan ayrımı eksenine oturtulur. Özellikle Fordist sistem, üretim ilişkilerinden ya da meslek yapısından çok, *tüketim* kalıplarına dayanan bir statü anlayışına öncelik verilmesine neden olmuştur (Abercrombie ve Urry, 1983).

Benzer biçimde eğitimin toplumsal hareketlik üzerindeki etkileri de fazla abartılmamalıdır. Eğitimle toplumsal hareketlilik arasındaki ilişkiyi ampirik olarak ortaya koymak kolay olmadığı gibi, çeşitli etkenlerin varlığı da bu konuda bir genelleme yapmayı güçleştirmektedir. Eğitim olanakları yaygınlaşsa dahi, gerek sınıf sisteminden, gerek eğitim sisteminin kendisinden kaynaklanan sınırlılıklardan ötürü herkes bu fırsatların tamamından yararlanamaz. Sınıfsal kökenden kaynaklanan sınırlılıklar, daha eğitim sürecinin başlarında kendini gösterir ve ileri aşamalarda daha çok belirleyici olurlar. Ayrıca eğitimin etkisini, aşağı tabakaların yukarıya doğru toplumsal harekette gözlemlemek olanaklı da değildir. Her ne kadar eğitim fırsatlarından yararlanarak aynı kuşak içinde ya da kuşaklar arasında mesleki bir yükselme elde etmek olasıysa da, söz konusu örneklerin varlığı, eğitimle sınıf atlama arasında güçlü bir ilişkinin bulunduğunu kanıtlamaz. Bu yüzden eğitimle sınıf arasındaki ilişkiyi, yukardakilerin üstünlüğünü koruyan bir mekanizma olarak görmek daha yerindedir. Mosca'nın "po-

litik sınıf", Pareto'nun "siyasal elit", Aron'un "yönetici tabaka" dediği üst sınıf katları, ellerinde bulundurdukları eğitim tekelinden hemen her zaman toplumsal iktidarlarını korumak için yararlanmışlardır (Calvert, 1982: 196, 201).

Sonuç olarak toplumsal hareketlilik olgusunu, sınıf ilişkilerinin doğrudan belirleyicisi olarak görmek yerine, sınıf mücadelesi süreçleri üzerinde etkide bulunan dışsal bir etmen olarak düşünmek daha doğrudur. Çünkü toplumsal hareketlilik, sınıf yapısı üzerinde doğrudan etkide bulunmaktan çok sınıf kimliğinin ve sınıf dayanışmasının oluşmasındaki dolaylı rolü aracılığıyla sınıf mücadelesini biçimlendirmektedir (Goldthorpe, 1980). Toplumsal hareketlilik, sınıf farklılıklarını azaltmamakla birlikte bu yönde yarattığı imajla, örneğin sınıf bilincinin yerine meslek bilincinin ve kariyerizmin geçmesini sağlayarak, etkili olmaktadır. Mesleki yarışma olgusu bir yandan ilgiyi sınıf içi çelişkilere çekerken, öte yandan sınıflar arasındaki antagonistik çatışmanın yerine bir tür (antagonistik) işbirliğinin geçmesine neden olmaktadır.

Bazı Batılı sosyologlar, beyaz yakalılar ile profesyonel işlerde çalışanlar arasında dikey toplumsal hareketliliğin arttığını, buna bağlı olarak özellikle orta sınıflar arasında sınıf üyeliğinin geçici bir nitelik kazandığını öne sürerler. Gerçekten Avrupa ülkelerinde yapılan bazı araştırmalar, toplumsal ilerleme imajı güçlü olan orta sınıfların, sınıf bilincinden çok sınıfsal durumun farkında olma derecesinde bir aidiyet duygusuna sahip bulunduklarını; bireyciliğe ve yarışmacı kariyerizme dayanan böyle bir duygunun ise, sınıfların varlığını yadsımaya kadar varan bir siyasal tutumla sonuçlandığını ortaya koymuşlardır (Giddens, 1973: 185). Sınıflar arasındaki işbirliğini güçlendiren böyle bir eğilim, gelişmiş olan entegrasyon mekanizmaları aracılığıyla da beslenerek sisteme direnme olanaklarını sınırlamaktadır. Böylece insanlar, özellikle çalışanlar, neyi yapmaları

ve neye inanmaları gerektiği konusunda koşullanmış robotlara kolaylıkla dönüştürülebilmektedir.

Görüldüğü gibi gerek eşitlik ideolojisi ve çoğulculuk anlayışı gerek toplumsal hareketlilik, gerçek bir değişiklik yaratmaktan çok bu yönde yarattıkları yanılsamalar yoluyla etkili olmaktadır. Çıkar gruplarına dayanan toplumsal hareketlerin, hatta gönüllü örgütlenmelerin bile hemen her ülkede çoğu kez ortanın üstündeki sınıf unsurlarının tekelinde bulunduğu görülür (aktaran Calvert, 1982: 191). Dolayısıyla toplumsal hareketlilik ya da eşitlik hakları aracılığıyla elde edilen kimi kazanımlar söz konusu olsa bile, bunların, daha çok sınıf piramidinin üst katlarında yer alan gruplar için geçerli oldukları ortadadır. Aşağı tabakaların, özellikle oy kullanma alışkanlığı bile bulunmayan eğitimsiz ve dar gelirli kitlelerin, geniş bir toplumsal katılıma dayanan siyaset biçimlerinden yararlanarak toplumsal konumlarını iyileştirmeleri olasılığı yok denecek kadar düşüktür.

Sonuç

Bilim, toplumsal dönüşümü açıklamaya ve tarihsel ilerlemeyi öngörmeye çalışır; buna karşılık toplumsal pratik de, bilimsel gelişmelere yön verir. Özellikle tarihsel materyalizm gibi değişim sorunu üzerinde odaklandığını açıkça kabul eden bilim anlayışları açısından bu daha fazla geçerlidir. Örneğin, bilimsel sosyalizmin gelişmesiyle işçi sınıfının tarih sahnesine çıkışının eş zamanlılığı hiç de rastlantı değildir. Bu bağlamda klasik Marksizm, proletaryanın tarihsel rolü üzerinde yükselen bir toplum kuramı niteliğindedir. Buna karşılık Batı Marksizmi, daha çok devrimci öznenin ortaya çıkışındaki başarısızlığın bir yansıması olarak gelişmiştir. Anderson bu gelişmeyi, Marksizmin siyasal pratikten "boşanması" olarak adlandırmıştır (Anderson, 1976: 29). Buna karşılık Marksizim içinde 1970'lerden sonra gözlenen gelişmelerin önemli bir bölümü, "bilimle sınıfın yeniden evlendirilmesine" yönelik çabalar olarak görülebilir.

Bilimle sınıf arasındaki ilişkinin kurulması, gerek sınıf kuramının, gerek sosyalist politikaların temel sorunsalıdır. Başta belirttiğimiz gibi, çağdaş sınıf sorunsalı, bir yanda sınıfın, öte yanda siyasetin günümüz gerçekliği içinde (yeniden) tanımlanmasını, daha da önemlisi ikisi arasındaki ilişkinin kurulmasını içeren üç boyutlu bir denklem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu denklemde belirleyici olan, sınıf ile siyaset, başka

bir deyişle ekonomi ile siyaset arasındaki ayrışmayı ortadan kaldıracak politikaların varlığıdır.

I. Sınıfın Tanımlanması Sorunu

Sosyologlar, her şeyden önce sınıfın tanımlanmasıyla ilgili bir dizi kuramsal ve metodolojik sorunla karşı karşıyadır. Bu noktada araştırmacıların yanıtını bekleyen asıl soru, işçi sınıfının *yeniden tanımlanmasını* gerektirecek ölçüde bir yapısal dönüşümün gerçekleşip gerçekleşmediğidir. Örneğin proletaryanın günümüzde devrimci bir kapasite taşıyıp taşımadığına veya bu kapasitenin gerçekleşmesinin nesnel koşullarının bulunup bulunmadığına ilişkin tartışmalar, ancak işçi sınıfının net bir profilinin ortaya konmasıyla sonuçlandırılabilir. Bu da, herhalde bilim ile proletarya arasındaki köprünün yeniden kurulması yolunda atılacak ilk adımdır.

Güncel çalışmaların şimdiye kadar ortaya koyduğu sonuçlardan hareketle, sınıf olgusunun kapitalist toplum yapısının çözümleyici birimi olmaktan çıktığını ya da işçi sınıfının kapitalist özelliklerinden uzaklaştığını gösteren yeterli sayıda ampirik verinin bulunmadığı söylenebilir. Ne var ki bu gerçek, kapitalist sınıf ilişkilerinin ya da proletaryanın tanımlanmasında yeni kavramlara, yeni değişkenlere veya yeni yöntemlere gereksinim duyulmadığı anlamına gelmez. Çünkü emek süreci içindeki dönüşüme, sınıflar arasındaki bağımlılık ve çatışma ilişkilerindeki değişikliklere ve işçi sınıfı bileşimindeki farklılaşmaya bağlı olarak sınıflar, geçen yüzyıldaki görünümlerinden epeyce uzaklaşmış durumdadır. İşçi sınıfı yapısındaki değişikliklerin saptanması, günümüz kapitalizmi kadar onun dönüşümünün anlaşılmasını sağlayacak en kestirme yoldur. Bu yüzden gerek toplumbilimciler, gerek siyasetçiler, kapitalist sınıf yapısı içindeki tüm gelişmeleri yakından izleyerek üze-

rinde etkili olacakları toplumsal süreçleri veya konjonktürleri belirleyebilirler.

Çağdaş sınıf sorunsalının sınıfın tanımlanması boyutuyla ilgili olan kritik yönlerini şöyle özetleyebiliriz:

(1) Toplumbilimcilerin tartışmalarının başında, altyapının ve üstyapının sınıfsal oluşumdaki rollerinin ne olduğu sorusu gelir. Çağdaş araştırmacıların, üstyapının belirleyici rolüne, kendinden önceki yazarlara göre çok daha fazla önem verdikleri görülür. Özellikle sömürü ilişkilerini yeniden üreten ve sermayenin ideolojik hegemonyasını genişleten süreçler üzerinde toplumsal, siyasal, ideolojik, kültürel ve moral alanların etkisi, günümüz kapitalizminin önemli bir gerçeği durumundadır.

Gerek Marx'ın, gerek Weber'in, kapitalist üretim ilişkilerinin üstyapı süreçleri içinde yeniden üretimi sorununu açıkça tartışmadıkları, bununla birlikte sorunu tümüyle geçiştirmedikleri bilinmektedir. Marx'ın işçi sınıfı mücadelesi üzerine yazdığı her şey, teknik ve ekonomik anlamdaki bir sınıf anlayışının çok ötesinde etkin bir toplumsal özneyi veri almaktadır. Benzer biçimde Weber'in de, üretim araçları sahipliği ölçütüyle yetinmediği ve yönetim araçları üzerindeki erki hedef alan toplum çözümlemelerine gerek duyduğu görülür. Bu yaklaşım, ekonomik yapıdan çok siyasal yapıya önem veren bir toplum anlayışını yansıtır.

Günümüz yazarlarının sınıf egemenliğinin yeniden üretilmesine yönelik yoğun ilgileri, soruna henüz yeterince açıklık getirmiş değildir. Bununla birlikte, üstyapı süreçlerinin etkisini ortaya koymaya yönelik çabalarının son derece önemli olduğu söylenmelidir. Bu konuda, özellikle burjuva hegemonyasını meşrulaştıran ve yaygınlaştıran ideolojik etmenlere, kültürel kurumlara, kapitalist çalışma biçimlerine ilişkin daha ayrıntılı araştırmalara gerek duyulduğu kesindir. Ayrıca, bu konuda

araştırmacıların dikkat etmesi gereken bazı noktalar da söz konusudur. Örneğin sermayenin egemenlik ideolojisinin veya emeğin sermayeye olan bağımlılığının, artık değer üretimine dayanan maddi süreçlerin ürünü olduğu gerçeği bazı çalışmalarda yeterince dikkate alınmamaktadır. Benzer biçimde sınıfları ya yalnızca üretim süreci içinde ya da yalnızca siyasal süreçler içinde ele alma eğilimiyle sık sık karşılaşılmaktadır. Oysa sınıf ilişkilerinin yeniden üretimi olgusunu, ne tek başına ekonomik bir gerçeklik olarak, ne de salt toplumsal bir süreç olarak incelemek olanaklıdır; tam tersine sorun, ancak altyapı ile üstyapı arasındaki diyalektik ilişki bağlamında çözüme kavuşturulabilecek niteliktedir.

(2) Sınıf çözümlemelerinde üstyapı dinamiklerinin hesaba katılması, sınıfları, yalnızca ekonomik özneler olarak değerlendirmenin olanaksızlığını göstermesi açısından önemlidir. Bu alanda yeni çözümlemelere duyulan gereksinim bir kez daha kendini duyurmaktadır. Örneğin, hem bir ekonomik kategori, hem de bir siyasal özne olan sınıfın, toplumsal yapının hangi düzeyinde inceleneceği sorusu, bu yönde bir metodolojinin oluşturulmasını gerektirir. Başka bir deyişle, yalnızca üretim biçimi düzeyinde ya da yalnızca toplumsal formasyon düzeyinde yapılan bir çözümlemenin, sınıfların eksiksiz bir resmini sunmaktan uzak olduğu açıktır. Ayrıca var olan araştırma yöntemleri veya çözümleme araçlarıyla bu işin ne ölçüde başarılacağı da ayrı bir tartışma konusudur.

Öte yandan bazı geleneksel ilkelerin hâlâ geçerliliğini koruduğu ihmal edilmemelidir. Nitekim, toplumsal grupların öncelikle üretim süreci içindeki yerler olduğunu kabul etmekle birlikte, siyasal pratik içinde etkin özneler durumuna gelmedikçe toplumsal bir güç oluşturmayacaklarını öngören klasik Marksist ilke, günümüz yazarları tarafından da payla-

şılmaktadır. Bilindiği gibi Marx, sınıf üyelerinin "kendinde sınıf" konumları içinde ancak "atomize" birimler olarak var olabileceklerine dikkati çekmiştir (Draper, 1978: 4041). Hemen her dönemde insanların toplum içinde bireyler olarak sahip oldukları roller ile kolektif bütünler olarak oynadıkları rollerin birbirleriyle özdeş olmadıkları bir gerçektir. Bu nedenle Marx'ın çalışmalarında proletarya, bireysel atomların toplamı olan herhangi bir kitle olarak değil, örgütlenme ve kolektif davranma yeteneğine sahip "kendi için sınıf" üyelerinden oluşan toplumsal bir özne olarak ele alınmıştır. Buna karşılık örgütlü ve kolektif hareketlerin de bireysel tutumlar üzerinde etkili oldukları ve onları yeniden biçimlendirdikleri gerçeği, her zaman göz önünde bulundurulmuştur.

Sınıfları hem ekonomik, hem de siyasal ve ideolojik süreçlerin ürünü olan toplumsal birimler olarak inceleyen araştırmacılar, sınıfsal oluşumu da daha çok ekonomik, siyasal, ideolojik yapının *bir arada* belirlediği bir toplumsal süreç olarak tanımlarlar. Başka bir deyişle çözümlemelerinde, ekonomik, siyasal ve ideolojik koşulların *içiçeliği* ilke olarak veri alınır. Prezeworski, bu ilkeyi özlü bir biçimde, "sınıflar, sınıf mücadelesinin sonuçlarıdır," sözleriyle anlatır (Prezeworski, 1977: 343, 385). Bu ilkeye dayanarak, ekonomik, siyasal ve ideolojik koşullar ile sınıf mücadelesinin kendisi arasında karşılıklı bir ilişkinin bulunduğu varsayılır. Bunun anlamı, yalnızca ekonomik, siyasal ve ideolojik ilişkilerin sınıf mücadelesini belirlemediği, aynı zamanda sınıf mücadelesinin de bunları etkilediği, dönüştürdüğü ve yeniden biçimlendirdiğidir.

(3) Çağdaş yazarlar, teknik iş bölümü süreçlerinin sınıf sistemi üzerindeki etkileriyle de yakından ilgilenmişlerdir. Bu ilgi, gerek yeni Marksist, gerek yeni Weberci araştırmacıların sınıf çözümlemelerinde, emek sürecine öncelik vermeleri so-

nucunu doğurmuştur. Günümüzde çok önemli bir üretici güç durumuna gelmiş olan teknolojik gelişmeler, pek çok açıdan araştırmacıların gündemini işgal etmektedir. Kimi yazarlar, teknolojinin öteki üretim etmenlerinden, hatta üretim biçiminden bağımsız bir gelişme seyri izlediğini düşünmekte ve kapitalizmin dönüşümünü teknik ve endüstriyel süreçlerin gelişim dinamiklerine bağlı olarak açıklamaya çalışmaktadır. Buna karşılık özellikle Marksistler, teknolojinin kapitalist üretim sisteminden bağımsız geliştiği düşüncesini doğru bulmazlar. Onlar, hem teknolojinin üretimi ve kullanımının gerisindeki siyasal süreçleri, hem de teknik ilerlemeler ile emek gücü arasındaki ilişkiyi ortaya koyacak kapsamlı çalışmalar yapmışlardır.

"Rasyonalite" kavramını kapitalist toplumun karakteristik özelliği olarak gören Weber, bunun gelecek toplumların da temel ilkesi olacağını düşünmüştür. Weber'e göre, "rasyonalite" olgusunun öteki yüzünde egemenlik sorunu bulunur (Burawoy, 1987: 55). Marksistler ise, "rasyonalite" sorununu daha çok kapitalist toplumla sınırlamışlar (örneğin Lukács ve Braverman) ve rasyonel örgütlenme ile kapitalist egemenlik biçimleri arasındaki ilişkiyi sorgulamışlardır. Örneğin "sermaye mantığı" yazarları, teknik ve endüstriyel ilerlemeye dayanan kapitalist gelişme süreçleri ile emeğin sarmayeye olan bağımlılığının artması arasındaki bağlantıyı ayrıntılı olarak işlemişlerdir.

Teknolojinin, iktidar ve denetim ilişkilerinin yeniden üretimi karşısında tarafsız bir güç olmadığı bir kez kabul edildiğinde, teknolojik ilerlemenin veya teknik iş bölümünün, kapitalist sınıf yapısındaki değişikliklerle doğrudan bağlantılı olduğu daha kolay görülecektir. Her ne kadar teknik iş bölümü, sınıfsal farklılaşmadan çok sınıf içi bölünmeyi, başka bir deyişle meslekleri ve işleri belirlemekteyse de, sınıf içi farklılaşmalar

da, sınıflar arasındaki sınırların ve sınıf ilişkilerinin yeniden biçimlenmesinde etkili olmaktadır.

(4) Kapitalist sınıf yapısındaki dönüşümün, ampirik olarak incelenebileceği alanların başında emek süreci gelmektedir. Bu yüzden çoğu araştırmacı, çözümleme alanı olarak emek denetim sürecini seçmişlerdir. Emek denetim süreci, gerek sınıflar arasındaki tabiyet ilişkilerinin, gerek sınıf içi bağımlılık olgusunun en çıplak gözlenebileceği alanlardan birisidir. Araştırmacılar, emek sürecinin hareket yasalarını saptayarak, sınıf ilişkilerinin yeniden üretimi üzerinde rol oynayan kimi etmenleri açığa çıkarmışlardır.

Bu konuda katedilen yolun önemine karşın, çağdaş kuramcıların, Marx'ın yöntemini günümüz emek sürecinin gerekleri doğrultusunda yenileyebildiklerini ya da daha geçerli çözümleme yöntemleri geliştirebildiklerini söylemek güçtür. Tam tersine bunların bir bölümü, kapitalist üretim *ilişkilerini*, emek süreci içindeki ilişkilere veya bağımlılık biçimlerine indirgemekten kurtulamamışlardır. Bu yüzden üretim sistemini, hatta tüm toplumsal sistemi teknik ve ekonomik süreçlere indirgedikleri ya da siyaseti teknik iktidar ilişkilerinin bir boyutu olarak gördükleri için eleştiriye açıktırlar. Bazıları, yalnızca sınıf *ilişkilerini değil, sınıf mücadelesini* de emek süreci içindeki denetim olgusundan kaynaklanan çatışmalara indirgediklerinden, emek denetim stratejileriyle sınırlı politika önerilerinden öteye gidememişlerdir. Tüm bu eksikliklerine karşın emek *sürecine* yönelik her araştırmanın, kapitalist sınıf yapısındaki değişiklikleri saptama çabasına sağlayacağı katkı yadsınamaz. Özellikle söz konusu eleştirileri dikkate alan bir emek süreci çözümlemesinin, kapitalist sınıf yapısının anlaşılması ve onu yeniden üreten dinamiklerinin belirlenmesi açısından önemli ipuçları sağlaması olasıdır.

Bir kere, emek süreci çözümlemeleri, sınıfları statik, yapısal kategoriler olarak ele almaktan kurtarmakta, özellikle işçi sınıfının dinamik bir toplumsal özne olarak kavranmasını kolaylaştırmaktadır. Ayrıca emek süreci içindeki hareketin çözümlenmesi, işçi sınıfının bileşimindeki değişikliklerin, dolayısıyla sınıfların güncel görünümlerinin tanımlanmasına yardımcı olmaktadır. Sonuç olarak çağdaş sınıf sorunsalının, sınıfların kuruluşlarından çok onların toplumsal formasyonun ajanı olarak yeniden üretilmeleriyle ilgili olduğu açıkça görülür.

Kapitalist emek sürecine yönelik çözümlemelerin bir başka katkısı, kapitalist üretimin ortadan kalkmasının koşullarını ortaya koymasıdır. Dolayısıyla, bu doğrultuda oluşturulacak politikalara ışık tutmasıdır. Her şeyden önce sosyalist bir emek süreci modelinin tasarımlanması, emek sürecinin kapitalist niteliğinin tanımlanmasıyla olanaklıdır. Sosyalistler, kapitalist emek sürecine yönelik ampirik çalışmalardan kendi politikaları için gerekli sonuçları kolaylıkla çıkartabilirler. Örneğin sosyalist emek sürecinde iş bölümünün, otomasyonun, teknoloji kullanımının, denetimin, iş düzeninin nasıl gerçekleşeceği, daha önemlisi sosyalist üretim ilişkilerinin yeniden üretimi için emeğin ve çalışmanın nasıl örgütleneceği sorusuna, kapitalist üretim sürecine ilişkin somut verilerden yararlanarak yanıt verilebilir.

(5) Sınıfların dinamik bir yaklaşımla ele alınması, sınıf konumlarının "çelişik" doğasını tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir. Günümüzde sınıflar arasında kesin ve kalıcı sınırlar çizmek oldukça güçtür. Ayrıca hiçbir sınıf kendi içinde türdeş bir yapı oluşturmadığı için kapitalist sistem içindeki dönüşüm, dinamik bir yönteme başvurmadan kolay kolay anlaşılamaz. Kutuplaşmış ve statik bir sınıf sistemi anlayışı karşısında, toplumsal oluşumun dinamizmini veri alan çözümlemeler,

hem sınıfların kendi içindeki farklılaşmalarını, hem de temel sınıflar dışında kalan unsurları daha kolay tanımlayabilir. Böyle bir yaklaşımın, kapitalist toplumun sınıfsal karakterinin sönümlendiği veya proletaryanın sınıf özelliklerini yitirdiği yolundaki savlarını geçersizliğini göstermesi açısından da pek çok üstünlüğe sahip olduğu söylenebilir.

Geleneksel Marksist yaklaşım, işçi sınıfını, genellikle "kolektif işçi" bağlamında değerlendirir. Marx'ın *Kapital*'de emek sürecinin kooperatif yapısını incelediği bölümde, kolektif işçinin yanı sıra "global işçi" (*gesamtarbeiter*) deyimini kullanması rastlantı değildir. Mühendis, teknolojist, yönetici vb. grupları içeren "global işçi", nihai ürünün gerçekleşmesi için zorunlu olan emeği tanımlayan bir kavram niteliğindedir (Marx, 1990: 945). Marx'ın kolektif işçiyle eş anlamlı kullandığı, bunun dışında ayrıntılı olarak tanımlamadığı global işçi, aslında günümüz işçi sınıfının çelişik ve eklektik yapısını çok iyi yansıtan bir kavramdır. Bu konuda daha öteye giderek çağdaş sınıf sorunsalının, her şeyden önce "kolektif işçinin" ya da "global işçinin" dinamik bir tanımını yapmak olduğu söylenebilir.

Sermayenin yoğunlaşmasına ve merkezîleşmesine bağlı olarak, günümüzde parçalanmış emek süreci içinde eşgüdümü sağlayacak ve birleşik emek gücünü oluşturacak elemanlara her geçen gün daha çok gereksinim duyulmaktadır. İşte "global işçi", küreselleşen üretim süreçleri içinde ülke, sektör ve iş gücü açısından her zamankinden daha fazla bölünmeye uğrayan birleşik emek süreçlerinin denetimi, gözetimi ve eşgüdümünü gerçekleştirecek emek kategorisini tanımlayan ampirik bir kavram niteliğindedir. Buna göre; global işçinin işlevlerini yerine getiren ve proleterleşme süreci içine girmiş bulunan emek gücünü, ekonomik açıdan işçi sınıfı kapsamı içinde değerlendirmekte bir sakınca yoktur.

Bazı araştırmacılar, günümüzde, sınıfları ekonomik açıdan belirleyen en önemli etmenin, emek süreci içinde gördükleri işlev olduğu görüşündedir. Bunlara göre, tekelci kapitalizmi önceki aşamalardan ayıran en önemli özellik, emeğin ve sermayenin işlevlerinin "bireysel" olmaktan çıkarak daha "kolektif" bir nitelik kazanmasıdır. Gerçekten sermayenin yoğunlaşması ve merkezîleşmesi süreçlerine bağlı olarak üretim, günümüzde ne tekil emek gücünün, ne de kişisel sermayenin katkısıyla gerçekleşmektedir (Carchedi, 1977: 8384). Üretim ve emeğin toplumsallaşması sonucu, el ile beyin ya da üretken emekle üretken olmayan emek arasındaki farkı ortadan kaldıran bir birleşik emek süreci içinde her işçinin katkısı, gerçekte kolektif işçinin işlevlerinin bir parçası durumuna gelmiştir. Böylece işçinin toplumsal iş bölümü içindeki yeri, büyük ölçüde tek tek bireysel üreticilere değil, kolektif emek gücüne dayanmaktadır. Benzer biçimde sermaye de, artık kişisel olarak yasal mülkiyete sahip olanlardan değil, ekonomik ya da fiilî mülkiyete sahip olan gerçek ya da tüzel kişilerden oluşmaktadır. Gerçekten günümüzde sermayenin işlevleri, hemen hemen tümüyle bürokratik ve hiyerarşik örgütsel yapılar tarafından yerine getirilmektedir.

Özetlemek gerekirse, günümüz işçi sınıfı, artık değer üreten emek gücü (üretken emek) ile artık değer üretiminin gerçekleşmesine dolaylı katkıda bulunan üretken olmayan emekten oluşmaktadır. Böyle bir tanım, alt düzey yöneticileri ve profesyonelleri de içerecek biçimde beyaz yakalı sektörün önemli bir bölümünün, büro işçilerinin hemen hemen tamamının ve kamu çalışanlarının büyük bir çoğunluğunun, işçi sınıfının parçası durumuna geldiklerini gösterir. Artık değerin kitlelere yeniden dağıtıldığı veya aktarıldığı ikincil bölüşüm süreçleri, sınıf yerlerinden çok sınıf içi bölünmeyi belirledikleri için (Boratav, 1991: 10, 26) üretken olmayan emek kategorilerinin

büyük bir bölümü, farklı sınıf konumlarından çok işçi sınıfının kendi içindeki ayrışmasını yansıtırlar. Bunlar içinde ücret ve nitelik düzeyleri bakımından kol işçilerinden bile daha düşük düzeylerde bulunanların (özellikle kadın büro işçilerinin) sayısı hiç de az değildir. Bu nedenle denetim ve gözetim işlerinin, sınıf yerlerinin belirlenmesinde belirleyici ölçüt olarak kullanılması konusunda oldukça ihtiyatlı davranmak gerekir. Çünkü öyle denetim ve eşgüdüm işlevleri söz konusudur ki, bunlar, ne sermayenin denetimine dayanır, ne de sermayenin iktidarını temsil ederler. Örneğin, işletmede planlama bölümünde işin zenginleştirilmesine ve geliştirilmesine yönelik program ve reorganizasyon görevlerini yerine getirenlerin ya da personel ve işyeri ilişkileri bölümlerinde çalışanların gördükleri işler, sermayenin denetimiyle uzaktan yakından ilişkili değildir.

Buna karşılık üretim süreci içindeki rolleri, yalnızca emeğin işlevlerini görmekle sınırlı olmayan, aynı zamanda sermayenin denetim işlevlerini de yerine getirmek olan kolektif emek türleri, işçi sınıfı ile kapitalist sınıf arasındaki ara konumlarda ya da her iki sınıf yelpazesinin uçlarındaki marjinal konumlarda yer alırlar. Bunlar, bir yandan mülksüz, ücretli ve ekonomik olarak baskı altında olan, öte yandan üretim süreci içinde sermaye adına işgören (üretim hattı gözeticilerinin durumunda olduğu gibi) çalışan gruplardır. Bu nedenle bu tür "proleterleşmemiş" beyaz yakalılar, ya "çelişik sınıfsal konumlar" (Wright) içinde ya da tekelci kapitalizmin ürünü olan "yeni orta sınıf" (Carchedi) ve "yeni küçük burjuvazi" (Poulantzas) gibi geçici kategoriler içinde değerlendirilebilir. Bunların başlıca özelliği, sınıfı tanımlayan unsurlar açısından arada bir yerde bulunmaları, başka bir deyişle her iki sınıfın ortak niteliklerini taşımalarıdır. Bununla birlikte zamanla emek sürecinin hareket yasaları doğrultusunda proleterleşecekleri ve işçi sınıfıyla bü-

tünleşecekleri kesindir. Bu yüzden proleterleşme eşiğine olan yakınlıklarına göre ya işçi sınıfının marjinal unsurlarını ya da ara sınıfları oluştururlar.

Sonuç olarak çağdaş proleteri, üretim araçlarından yoksun olan, üretim süreci içindeki yerinden ötürü sömürülen ya da baskı altında bulunan ve emek süreci içindeki rolleri kolektif işçinin gördüğü işlerle sınırlı olan ücretliler biçiminde tanımlamak yanlış olmaz. Bunun, proletaryanın toplumsal iş bölümü içindeki rolünü belirleyen oldukça nesnel ve ampirik bir tanım olduğuna kuşku yoktur.

II. Siyasetin Tanımlanması Sorunu

Marksist sınıf araştırmalarının bir bölümü, sınıf mücadelesi süreçleriyle ve işçi sınıfının toplumsal pratik içindeki tavrı ile ilgili sorunlara yöneliktir. Bu alandaki çalışmalarda, üretim süreci içindeki rolleri benzer olan ve ortak sınıf özelliklerine sahip olan öznelerin, nasıl olup da toplumsal pratik içinde birbirlerinden ayrıldıkları sorusuna yanıt aranır. Bu noktada çağdaş sınıf kuramı, *siyasetin yeniden tanımlanmasının* gerekip gerekmediği sorusundan yola çıkan bir dizi kuramsal ve pratik güçlükle karşı karşıyadır. Bu güçlükler şöyle sıralanabilir:

(1) Sınıfların siyasal özneler olarak hareketlerinde etkili olan dinamikler, her şeyden önce içinde hareket edilen siyasal ve ideolojik süreçlerin çözümlenmesiyle saptanabilir. Bu da, toplumsal formasyon düzeyindeki sınıf çözümlemelerini zorunlu kılar. Bunun için günümüz yazarları içinde önemli bir kesim, sınıf üyelerini daha çok "kendi için sınıf konumları içinde ele almaktadır. Bunlar, gerek toplumsal özneler olarak sınıfların, gerek onlar arasındaki mücadelenin, ancak verili bir toplumsal sistem içinde incelenebileceğini baştan kabul ederler.

Toplumsal formasyon, sınıf mücadelesini ve bu mücadelenin tarafları olan özneleri içeren bir düzlemdir. Başka bir deyişle sınıf yapısı ile sınıf mücadelesi süreçleri arasındaki diyalektik ilişkinin ürünü olan sınıfsal formasyon, yalnızca yapısal ilişkilerin etkin birer öznesi olan işçi sınıfının tanımlandığı düzeyi değil, aynı zamanda kapitalist sınıf ilişkilerini yeniden üreten tüm toplumsal dinamiklerin de işlediği alanı simgeler. Burada, sınıfların siyasetin etkin özneleri olarak incelenmesi, aynı zamanda sınıf mücadelesi süreçlerinin (siyasetin) nasıl biçimlendiğinin anlaşılmasını da kolaylaştırır.

İşçi sınıfının ekonomik konumu ile toplumsal konumu arasındaki diyalektik ilişkinin varlığını, Marksistler hep göz önüne almışlardır. Ancak geleneksel kuramda, "kendinde sınıf" konumundan "kendi için sınıf" konumuna geçişi sağlayacak toplumsal pratiklerin neler olduğuna ilişkin belli bir uzlaşma yoktur. Bu yüzden çağdaş Marksistler, sınıf çıkarlarını sınıf kapasitesine bağlayan sınıf mücadelesi süreçlerinin çözümlenmesine özel bir ağırlık vermişlerdir.

(2) Sınıfların toplumsal formasyon düzeyinde ele alınması, sınıfa dayalı siyaset anlayışlarının gözden geçirilmesini gerektirir. Siyasetin çağdaş tanımı, politik mücadelenin, hem sınıf dışında kalan toplumsal özneleri de içerecek biçimde yeniden tanımlanmasını, hem de üstyapı süreçleriyle sınırlı görülmemesini öngörür.

Böyle bir siyaset anlayışı, Marksist toplum çözümlemelerinin fazla hesaba katmadığı sınıf dışı unsurların toplumsal önemine dikkati çektiği için yeni bir bakış açısı sayılabilir. Gerçekten günümüzde etnik, dinsel, ırksal, cinsel eşitsizliklerin sınıf sömürüsüyle ilişkisini veya bunlardan kaynaklanan toplumsal gerilimlerin sınıf çatışması üzerindeki etkilerini içeren çözümlemelere acil ihtiyaç vardır. Örneğin sınıf hiyerarşisi

ile ulusal, dinsel, etnik veya cinsel farklılaşmalardan kaynaklanan toplumsal hiyerarşilerin gerek toplumsal yapının, gerek siyasetin yeniden biçimlenmesi üzerindeki etkileri artık göz ardı edilemeyecek boyutlardadır. Sınıfsal nitelikte olmayan çatışmaların, sınıf mücadelelerinin önüne geçtiği günümüz dünyasını, bunları ihmal eden bir bakış açısıyla kavramak olanaksızdır.

Öte yandan sınıf dışı unsurların çözümlemeye sokulması oldukça risklidir. Nitekim ekonomik olmayan kategorilerin sınıf çözümlemesine sokulmasına karşı çıkan yazarlar, ekonominin belirleyiciliği hipotezinin, Marksist kuramın zaten sorunlu bir yönü olduğunu; bu nedenle ekonomik olan ve olmayan özneleri bir arada ele almanın, toplum çalışmalarını daha karmaşıklaştıracağını öne sürerler (Hindess, 1987: 102). Bu konu, Marksist siyaset kuramının olduğu kadar, çağdaş sınıf sosyolojisinin de en netameli alanlarından birisini oluşturur.

Sınıf çözümlemelerinde sınıf dışı özneler hesaba katılırken, dikkat edilmesi gereken daha başka noktalar da vardır. Birincisi; sınıfsal sömürünün ürünü olmayan toplumsal kategorileri çözümlemeye sokmak, hem toplumsal yapıyı, hem de toplumsal çatışmayı (siyaseti) sınıf dışı egemenlik ilişkilerine indirgeyerek açıklamaya yöneltebilir. Oysa üretim ilişkilerini veya sınıf sömürüsünü temel almayan bir toplum çözümlemesinin, kapitalist toplum yapısının anlaşılmasıyla hiçbir ilgisi yoktur. İkincisi, sınıfsal bir nitelik taşısın ya da taşımasın herhangi bir toplumsal öznenin kapitalist üretim sistemi içindeki yerini veri almayan bir toplum çözümlemesi, yalnızca sınıf ilişkilerini değil, aynı zamanda öteki egemenlik ilişkilerini de açıklamaktan uzaklaşır. Dolayısıyla toplumsal sistem içindeki eşitsizliklerin hepsini salt sınıf sömürüsüyle açıklamak ne denli indirgemecilikse, kapitalist sömürünün, toplumsal yaşamın öteki alanları üzerindeki etkilerini içermeyen çözümlemeler

de o denli eksiktir. Gerçekten insanların kimliklerini ve toplumsal yönelimlerini belirleyen tek etmenin sınıfsal aidiyetleri veya üretim süreci içindeki konumları olduğunu öne sürmek doğru değildir. Toplumsal çatışmalar, her zaman sınıf ilişkilerinden kaynaklanmazlar ya da zorunlu olarak sınıf mücadelesiyle sonuçlanmazlar. İnsan davranışlarını belirleyen pek çok etmen söz konusudur. Bir yanda "rasyonel" seçim perspektifleri veya kişisel tercihler (Prezeworski, 1985: 382), öte yanda çeşitli kimlikler (ulusal, ırksal, etnik, dinsel, kültürel, cinsel aidiyetlerden kaynaklanan veya yaş, meslek ve coğrafi konumla ilgili olan) rol oynamaktadır. Bunları, ne tümüyle üretim süreci içindeki rollere indirgemek doğrudur, ne de sınıf konumlarından bağımsız olduklarını öne sürmek olanaklıdır.

Toplumsal kimlik, daha çok sosyalist politikaların oluşturulması sırasında karşımıza çıkan bir sorundur. Kültürel kimlik, halen toplumsal hareket içinde en önde gelen itici güçlerdendir. Ancak net bir sınıfsal kimliği temsil etmeyen ya da öteki toplumsal kimlikler karşısında daha evrensel bir kimliği simgelediği izlenimini vermeyen bir politikanın, burjuva demokrasisi koşulları içinde başarılı olması oldukça güçtür. Çünkü aile, cinsiyet, coğrafi konum, ulus, yaş, kültür, dil gibi özelliklerden kaynaklanan aidiyetler, sınıftan daha dolayımsız ve daha kolay yollardan insanları harekete geçirebilir (Sitton, 1990: 29).

Ancak sınıf dışı toplumsal kimlikler, sınıf sisteminin dışında değildir. Öyleyse, bir yandan sınıf hiyerarşisi ile öteki eşitsizlikçi hiyerarşiler arasındaki diyalektik ilişkiyi veri alan, öte yandan sınıfsal kimlikler ile öteki toplumsal kimlikler arasındaki eklemlenmeyi araştıran çalışmalara ihtiyaç vardır. Kapitalist üretim sistemi de, kendinden önceki tüm toplumsal sistemlerde olduğu gibi, ekonomik ilişkilerle öteki toplumsal ilişkileri birbirine eklemlemiş ve onları kapitalist sömürünün gerekleri doğrultusunda yeniden biçimlendirmiştir

(Wallerstein, 1992: 80). Nitekim etnik, dinsel veya cinsel eşitsizliklerin kökleri tarihsel olarak çok eskilere dayanmakla birlikte, feodal toplumdaki görünümleriyle kapitalist toplumdaki görünümleri birbirinden tümüyle farklıdır. Sınıf çalışmalarının, sınıf dışı özneleri ve onlar arasındaki çatışmaları içerecek daha geniş çözümlemelere odaklanması gerekmektedir.

(3) Çağdaş Marksistler arasında yaygın bir başka eğilim, sınıf mücadelesinin üretim noktasından başlayarak gelişen ve genişleyen bir toplumsal süreç olarak incelenmesidir. Burada toplumsal mücadele biçimlerinin, "devlet siyaseti"nin tekelinden çıkarılması (Burawoy'un deyişiyle "siyasetin siyaseti" olmaktan kurtulması) ve daha geniş bir toplumsal temele dayanması, hiç kuşkusuz siyaset kuramı açısından önemli bir adımdır. Sınıf mücadelesini, üstyapı süreçleri içinde yer alan toplumsal kurumlarla (parti, sendika, seçim sistemi gibi) sınırlayan yaklaşımların, siyaseti, işçi sınıfının öz dinamizminden uzaklaştırdığı yolundaki görüşlerde kuşkusuz belli bir haklılık payı vardır. Çağdaş yazarların emek süreci içindeki çatışmalara siyasal bir değer yüklemeleri ve işyerini sınıf mücadelesinin mevzilerinden birisi olarak görmeleri, geçerli nedenlere dayanmaktadır.

Bununla birlikte bu yaklaşımlar içindeki indirgemeci eğilimler, bazı yeni sorunlar doğurmuştur. Sınıf mücadelesinin, emek süreci içindeki çatışmalarla özdeşleştirilmesi, çoğu kez sınıfın bütünlüğünden ya da toplumsal sisteme karşı yürütülen mücadelenin bütünlüğünden uzaklaşmış siyaset biçimleriyle sonuçlanabilmektedir. Çünkü siyasetin işyeri ilişkileri düzeyindeki çatışmalara ve demokratik denetim süreçlerine indirgenmesi, ekonomik mücadele ile siyasal mücadele arasındaki birliğin göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Sınıf mücadelesini, üretim noktasından başlayan ve siyasal düzeye kadar uzanan bir toplumsal pratik olarak düşünmek daha yerinde olacaktır.

III. Sınıf ile Siyaset Arasındaki İlişkinin Kurulması Sorunu

Çağdaş sınıf sorunsalının nihai uğrağı, ekonomi ile siyaset arasındaki ilişkinin kurulmasıdır. Bu ise, kuramsal olarak sınıf ile siyaset arasındaki ilişkinin yeniden tanımlanmasını gerektirir. Günümüz işçi sınıfının, 19. yüzyıl işçi sınıfına benzemediği, gerek görünümü ve bileşimi, gerek sınıfsal özellikleri bakımından oldukça farklı bir profil sergilediği doğrudur. Ayrıca çok sayıda araştırma, kapitalist sınıf ilişkilerinde önemli değişikliklerin gerçekleştiğini de ortaya koymuştur. Tüm bunlara karşın ne ekonomik ve toplumsal rolleri açısından *yeni* bir işçi sınıfından ya da genel olarak *işçi sınıfının burjuvalaşması* olgusundan söz etmek, ne de toplumsal ilişkilerin sınıflar arasındaki eşitsizliklerden bağımsızlaştığını öne sürmek için bir neden vardır.

Benzer biçimde sınıf mücadelesi de hâlâ kapitalist üretim ilişkilerinin tarafları arasında cereyan etmektedir. Sınıf dışı çatışmaların belirlediği siyasal hareketler yaygınlaşmaya ve toplumsal sistemi derinden etkilemeye başlamış olsa bile, bunların sınıf mücadelesini tümden önemsizleştirdiğini söylemek güçtür. Çünkü söz konusu çatışmaların, kapitalist üretim ilişkilerinden bağımsız olarak gerçekleştiğini ya da tarafların sınıfsal kökenlerinin siyasal yönelimleri üzerinde hiçbir etkisinin bulunmadığını öne sürecek kadar yeterli veri elde yoktur. Bunun dışında sınıfsal dayanaktan yoksun bir toplumsal hareketin, tek başına yeni bir toplumsal sisteme yol açması hiçbir biçimde olası değildir. Siyaset, bir yanda yoğunlaşmış ekonomi, öte yanda yapısallaşmış egemenlik ilişkileri içinde ve onlar üzerinde yürüyen toplumsal bir mücadele olmayı sürdürüyor. Köklü dönüşümler, bugün de ekonomik olarak güçlü olanlar ile bu güce karşı çıkanlar arasındaki çekişmenin sonucuna bağlı olarak şekillenecektir.

Sınıf ile siyaset arasındaki ilişkinin ne olduğu ya da nasıl kurulacağı sorusu, Marx'tan bu yana tartışma konusudur. Marx, sorunu, daha çok devlet ile ekonomik yaşamın ayrılması olgusu bağlamında ele almıştır. Ona göre, siyasal toplumun aygıtı olan devlet ile parçalanmış (atomize) ve soyutlanmış (depolitize) bireylerden oluşan ekonomik yaşamın (sivil toplum) birbirinden ayrılması, kapitalizmin ayırt edici özelliğidir. Marx, siyasal toplum ile sivil toplumun hareket yasalarının birbirinden farklı olduğunu görmüş ve bunları belirlemeye çalışmıştır. Daha sonra Engels, Kautsky, Luxemburg ve Gramsci soruna eğilmişler ve üstyapı örgütleriyle (parti, sendika gibi) altyapı dinamikleri (üretim düzeyindeki sınıf hareketleri) arasındaki karşılıklı ilişkiyi sorgulamışlardır.

Altyapı ile üstyapı arasındaki ilişkinin niteliği veya böyle bir ilişkinin kurulup kurulamayacağı sorunu, gerek bilim, gerek siyaset çevrelerinde güncelliğini korumaktadır. Liberal siyaset kuramının öne sürdüğünün tersine, günümüzde altyapı ile üstyapı arasındaki karşıtlık, hâlâ varlığını korumaktadır. Kapitalist toplumda ekonomik ilişkilerle siyasal ilişkilerin birbirlerini tamamladığı düşüncesi, liberal burjuva ideolojisinin sürekliliğini sağlamaya yönelik bir metafordan başka bir şey değildir (Poulantzas, 1980: 50). Bu yüzden araştırmacılar ve siyasetçiler, altyapı ile üstyapı arasındaki bölünmenin aşılmasını, "kendinde sınıf" ile "kendi için sınıf" arasındaki farkın ortadan kaldırılmasının başlıca koşulu olarak görürler.

Öte yandan bu konudaki geleneksel önermeler yeniden gözden geçirilmekte ve kimileri benimsenirken, kimilerine karşı çıkılmaktadır. Özellikle siyasetin sınıfsallığa bağlı olması, işçi sınıfının devrimci öncülüğü, siyasal mücadelenin önceliği gibi ilkeler, günümüz koşulları içinde yeniden gözden geçirilmektedir. Sınıf ile siyaset arasındaki ilişkinin kurulmasıyla ilgili üzerinde durulması gereken noktaları şöyle sıralayabiliriz:

(1) Marksist toplum kuramının temel özelliği, siyaseti sınıf mücadelesi bağlamında ele almasıdır. Başka bir deyişle siyaseti, sınıflar arasındaki ekonomik, siyasal ve ideolojik mücadelelerden oluşan bir toplumsal pratik olarak görmesidir. Siyasetin sınıfsallığa *bağlı* olduğu ilkesini veri alan söz konusu önerme, bazı yaklaşımlarda siyasetin sınıflara bağlı olması biçiminde *yorumlanmaktadır*. Marksist siyaset anlayışı açısından da pürüzlü olan böyle bir anlayışa, özellikle üstyapı ilişkilerinin sınıf mücadelesi süreçlerinde oynadığı role öncelik veren yapısalcı ve yeni Gramsci'ci yazarlar karşı çıkarlar. Örneğin Poulantzas'ın siyasetin göreli özerkliği varsayımına dayanan çözümlemeleri, başta devlet aygıtı olmak üzere ideolojik, kültürel etmenlerin, sınıfların oluşmasında veya sınıf ilişkilerinin yeniden üretiminde oynadıkları rolün hiç de önemsiz olmadığını açıkça göstermiştir.

Benzer biçimde Prezeworski de, siyaseti sınıflar arasında olmaktan çok, sınıflara ilişkin olarak gerçekleşen bir mücadele olarak tanımlar. Yazara göre, ekonomik, siyasal ve ideolojik süreçler birbirlerini karşılıklı olarak belirlerler. Örneğin ekonomik mücadeleler, siyasal ve ideolojik etmenler tarafından belirlenirken, aynı zamanda ekonomik mücadeleler de siyasal ve ideolojik yapı üzerinde etkide bulunurlar (Prezeworski, 1977: 370-372). Prezeworski'nin kuramı (Poulantzas'ınkine benzer biçimde), siyasal ve ideolojik ilişkilerin sonuçlarına gerektiğinden fazla önem vermekle birlikte altyapı ile üstyapı arasındaki ilişkiyi aydınlatıcı niteliktedir. Özellikle sınıf politikalarının, sınıf mücadelesini yönlendirebileceğini, buna karşılık sınıf hareketlerinin de yeni politikaların oluşmasına katkıda bulunabileceğini göstermesi açısından kayda değerdir. Böylece örgütlü ve bilinçli sınıf hareketlerinin, sınıf ile siyaset arasındaki ilişkinin kurulmasında oynayabileceği role dikkat çekilmektedir.

(2) Bazı yazarlar, siyasal mücadelenin ekonomik mücadeleye önceliği ilkesini eleştirmekte ve bunun, sınıf mücadelesini üstyapı kurumlarıyla sınırladığını, dolayısıyla ekonomik dinamiklerin ihmal edilmesine neden olduğunu söylerler. Bilindiği gibi ilk kez Marx'ın emek süreci çözümlemeleri, emeğin sermayeye tabiyetinin sınıflar arasındaki egemenlik ilişkilerinin temelini oluşturduğunu göstermişti. Günümüz yazarları, bu konuda daha radikal bir tutum takınmakta ve emek süreci içindeki denetim olgusu üzerine yürüyen mücadeleye açıkça siyasal bir değer yüklemektedirler. Burawoy'un emek süreci içindeki politikalara siyasal vurguda bulunması ya da Wright'ın emek süreci üzerinde demokratik denetimini sağlayacak stratejileri sosyalist politikalar (Radikal Demokrasi Stratejisi) olarak görmesi, böyle bir "radikal" bakış açısının başlıca örnekleridir. Bu tür yaklaşımlarda, sınıf ile siyaset arasındaki ilişkinin yalnızca bir yönüne vurguda bulunulması, dahası bu ilişkinin emek süreci üzerindeki denetim sorununa indirgenmesi, kuşkusuz önemli bir eksikliktir. Bununla birlikte "kendinde sınıf" durumundan "kendi için sınıf" durumuna geçiş üzerinde etkili olan altyapı dinamikleri, bu yaklaşımlar eliyle daha kolay serimlenebilir.

(3) Altyapı ile üstyapı arasındaki ilişki konusunda bir başka "radikal" tutuma, post-Marksist yazarlar arasında rastlanır. Bunlar, iki düzey arasında herhangi bir yapısal ilişkinin bulunabileceği düşüncesi baştan yadsırlar. Toplum ve siyaset çözümlemeleri, büyük ölçüde sınıf ilişkilerini ihmal ettiği için bunları, Marksist sınıf sorunsalı bağlamında değerlendirmek olanaklı değildir. Örneğin Laclau, Mouffe, Hindess ve Hirst gibi Avrupalı yazarların öncülük ettiği Yeni Gerçek Sosyalizm kuramı, ideolojinin ve siyasetin, sınıf ilişkilerinden bağımsız olduğu savına kadar uzanmaktadır.[38] Siyasetin sınıfa, hatta her-

38 Bu yazarların Radikal Demokrasi Stratejisi adıyla güncelleşen toplum ve siyaset anlayışlarının kritik bir değerlendirmesi için bakınız, Öngen (1993d).

hangi bir önceden tanımlanmış özne konumuna dayanmasını ilke olarak kabul etmeyen yazarların, siyasal mücadeleyi daha çok "popüler demokratik direniş" süreçleri içinde oluşan "halk ittifakları" ile "egemen iktidar bloğu" arasındaki çatışmalara dayandırdıkları görülür. Onlara göre, ne bu mücadeleler doğrudan sınıfla ilişkilidir, ne de altyapı ile üstyapı arasında doğrudan bir bağ kurulabilir. Ayrıca gerek sınıf çıkarları, gerek bu çıkarlara dayalı siyasal mücadeleler ancak söylemle gerçeklik kazanan toplumsal olgulardır. Açıkça görüldüğü gibi bu yaklaşımlarda, siyasetin hem sınıfla, hem de ekonomik yapıyla olan bağı tümden koparılmıştır (Laclau ve Mouffe, 1992; Hindess, 1989b)[39] Bununla birlikte ekonomi ile siyaset arasındaki ilişkiye farklı bir bakış açısı getirdikleri bir gerçektir. Özellikle oluşsallığa ve maddi süreçler içinde önceden öngörülemeyen çeşitli olasılıkların varlığına dayanan bir siyaset anlayışından, sosyalist politikalar için bazı pratik sonuçlar çıkarmak olasıdır.

(4) Ekonomi ile siyaset arasındaki yapay bölünme, ancak her iki alan arasındaki organik ilişki kurularak aşılabilir. İki alan arasındaki organik birlik, bir yandan aracı kurumlar (parti, sendika, entelektüel üretim, ideoloji) eliyle, öte yandan sınıfın kendi öz örgütlenmeleri ve sınıf araçları (konsey ve sovyet türü örgütler, eğitim, kültür, kitle hareketleri) eliyle sağlanabilir. Bunun için hem sınıfın kendi dinamizminden kaynaklanan veya bu dinamizmi harekete geçiren, hem de bunların parti ve sendika politikaları veya parlamenter mücadele biçimleriyle eşgüdümünü sağlayan stratejiler gereklidir. Çünkü sınıf ile siyaset arasındaki ilişki, ne sınıfın öz dinamizminden bağımsız, ne de yalnızca sınıfın kendiliğinden hareketi içinde gerçekleşecektir. Başka bir deyişle, sınıf örgütlerinin ve sınıf ideolojilerinin tek başına varlıkları ne kadar yetersiz ise, üreticilerin emek süreci içindeki bağımsız direnişleri de tek başına

39 Böyle bir siyasetin anlayışının kapsamlı bir eleştirisi için bakınız, Wood (1992).

mücadeleye sınıfsal bir nitelik kazandırmayacaktır. Bir kere, sosyalist ideolojinin işçi sınıfının maddi varlığında içsel olarak bulunduğunu, bu nedenle işçi sınıfı ideolojisinin bir parçasını oluşturduğunu mantıksal olarak öne sürmek anlamlı değildir (Theruborn, 1989: 61). Lenin'in ve Kautsky'in işçi sınıfı ile sosyalist ideoloji arasındaki ayrılığa ilişkin görüşleri açıkça bu noktayı vurgular. İdeolojinin kabulü veya ideolojik egemenliğe karşı çıkış, tamamen hegemonik bir mücadele olup, bunun sınıfın "hegemonik kapasitesini" belirleyen etmenlerle doğrudan ilişkisi vardır.

O halde denilebilir ki, sınıf mücadelesi, ne "kendinde sınıf" hareketlerinden ibarettir, ne de "kendi için sınıf" uğrağındaki politikalarla sınırlıdır. Tam tersine ikisi arasındaki farkı ortadan kaldıracak bir dizi stratejiden ve nesnel sınıf çıkarlarını sınıf kapasitesine bağlayacak toplumsal süreçlerden oluşur. Başka bir deyişle, üretim ekonomiye indirgenemeyeceği gibi, siyaset de üstyapının tekelinde görülmemelidir. Devlet aygıtıyla sınırlı bir sınıf mücadelesi anlayışı, hem ekonomik dinamiklerle siyasal dinamiklerin birbiriyle ilişkilendirilmesini, hem de siyasetin yeniden şekillendirilmesini güçleştirir. Bu yüzden bazı yazarlar, ekonomi ile siyaset arasındaki bölünmenin giderilmesini, üretim sürecinin ve toplumsal sistemin kendi içlerindeki ekonomik ve siyasal sektörlerinin (kendi altyapı ve üstyapılarının) bütünleşmeleri koşuluna bağlarlar. Örneğin Burawoy, politikanın *üretimi* ile üretime yönelik *politikayı* aynı sürecin farklı yüzleri olarak görür (Burawoy, 1987: 256).

Sınıf ile siyaset arasındaki ilişki, gerçekte diyalektik bir ilişkidir. Çünkü altyapı ile üstyapı arasındaki belirleyicilik, tek yönlü olmayıp karşılıklıdır. Sermayenin teknik, ekonomik ve siyasal egemenlik biçimleri ile emeğin örgütlenme biçimleri arasında hemen her zaman bir uyum söz konusudur. Bunun için sermayenin egemenliğine karşı çıkışların, bu uyumu bozmaya yönelik

olması bir zorunluluktur. Bu da, emeğin örgütlenme biçimlerinin, çalışma rejimlerinin, siyasal ve ideolojik kurumların işleyişlerinin bilinmesini gerektirir. Ancak bu yolla, üretim ve emek süreci içindeki mücadelelerle toplumsal sistem içindeki mücadelelerin organik birliğini sağlayacak sınıf hareketleri gelişebilir. Tersi durumda sınıf mücadelesinin, ya altyapı ilişkilerini hedef alan teknik üretim politikalarıyla sınırlanması (*ekonomizm*) ya da üstyapı kurumlarına yönelik biçimsel değişikliklerle sonuçlanması (*reformizm*) kaçınılmazdır.

(5) Sınıf kapasitesi ile sınıf çıkarları arasında da bir nedensellik ilişkisi bulunur. Bu, mutlak bir belirleyicikten çok, diyalektik bir belirleyiciliktir. Başka bir deyişle, işçi sınıfının ekonomik bir özne olarak var olmasının koşulları ile siyasal bir özne olarak toplumsal etkide bulunmasının koşulları birbirine bağımlıdır. Örneğin sınıf kapasitesini daraltan dinamiklerin başında, işçi sınıfının yakın sınıf çıkarları ile temel sınıf çıkarları arasındaki bölünme gelir. Bu yüzden öncelikle sınıf kapasitesini daraltan dinamiklerin saptanmasında yarar vardır. Bunlar, proletaryanın ekonomik mücadelesini siyasal düzeye yükseltmesini önleyerek, ekonomi ile siyaset arasındaki ayrılığın aşılmasını güçleştiren etmenlerdir. Öte yandan proletaryanın sınıf kapasitesinin daralması demek, "kendinde sınıf" konumundan "kendi için sınıf" konumuna geçmesinin gecikmesi demektir. Bu durumda sınıf kapasitesini gerçekleştiremeyen bir sınıfın, ortak sınıf çıkarları çevresinde gelişecek kolektif hareketlere yönelmesi ve bunları birbiriyle eşgüdümleyebilmesi iyice güçleşir.

Siyaset ile ekonominin ayrılmasının gerçek nedeni, kapitalist sömürünün ve baskı biçimlerinin gizlenmesi olup, bu yolla işçi sınıfının nesnel sınıf çıkarları temelinde örgütlenmesi ve bütünleşmesi önlenmektedir. Bu nedenle işçi sınıfının örgüt-

lenmesini ve bütünleşmesini önleyen mekanizmalar tek tek saptanmalıdır. Bu da, işçi sınıfının sınıf bilincini, hegemonik gücünü, örgütlenme yeteneğini, siyasal tutumlarını belirleyen nesnel koşulların ampirik olarak araştırılmasına bağlıdır.

Ayrıca bilinç, kültür, kolektif hareket gibi olguların nesnel olarak incelenmesini sağlayacak çözümleme yöntemlerine gereksinim vardır. Bunun için sınıf araştırmacılarının, ya ekonomik öznelerle siyasal özneler arasındaki ilişkiyi sosyolojik olarak irdeleyecek yeni çözümleme araçları geliştirmeleri ya da sınıf çözümlemelerini bu yönde genişletmeleri zorunludur. Ancak böyle bir sınıf çözümlemesi, toplumsal gelişme ile somut tarihsel özneler arasında ilişki kurmayı ve bu ilişkinin dinamiklerini saptamayı hedef alan Marksist toplum ve siyaset kuramının metodolojisini oluşturabilir.

Yararlanılan Kaynaklar

Abercrombie, N ve Urry, J. (1983), *Capital, Labor and Middle Classes*, London, Allen and Unwin.

Adorno, T. ve Horkheimer, M. (1972), *Dialectic of the Enlightenment*, New York, Seabury.

Aglietta, M. (1979), *A Theory of Capitalist Regulation, The US Experience*, London, NLB.

Althusser, L. (1989), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Amin, S. (1976), *Unequal Development*, New York.

Amin, S. (1993), *Kaos İmparatorluğu*, İstanbul, Kaynak Yayınları.

Anderson, P. (1976), *Considerations on Western Marksizm*, London, NLB.

Arın, T. (1986), "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz", *II.Tez*, 1.

Aronowitz, S. (1992), *The Politics of Idetitiy*, New York, Routledge and Kegan.

Baran, P. (1957), *The Political Economy of Growth*, New York.

Baxter, E. ve W. (1991), *Class Analysis and Contemporary Australia*, South Melbourne, The Macmillan.

Baxter, J. (1991), "The Experience of Paid Work" *Class Analysis and Contemporary Australia*, South Melbourne, The Macmillan içinde.

Beechey, V. (1988), "Rethinking the Definition of Work", Jenson, Hagen ve Reddy (der.) *Feminization of the Labor Force*, London, Polity içinde.

Bell, D. (1960), *The End of Ideology*, Illinois, The Free Press of Glencoe.

Bendix, R. ve Lipset, S. M. (1967), *Class, Status and Power*, Illinois, The Free Press of Glencoe.

Beneton, P. (1991), *Toplumsal Sınıflar*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Berger, S. ve Piore, M. (1980), *Dualism and Discontinuty in Industrial Societies*, Cambridge.

Bettelheim, C. (1972), "Theoretical Comments", Emmanuel (der.) *Unequal Exchange*, New York içinde.

Birubaum, N. (1971), *The Crisis of Industrial Society*, London, Oxford University.

Birubaum, N. (1973), *Toward A Critical Sociology*, London, Oxford University.

Blauner, R. (1964), *Alienation and Freedom*, Chicago.

Block, F. (1984), "The Myth of Reindustrialization", *Socialist Review*, 73.

Borotav, K. (1991a), *Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İstanbul, Gerçek Yayınları.

Borotav, K. (1991b), "Sanayi Ötesi Toplumda Değer Yasası", *Toplum ve Bilim*, 53.

Boreham, P. (1991), "Class and Control: The Labour Process and The Politics of Production", Baxter, Emmision ve Western (der.) *Class Analysis and Contemporary Australia*, South Melbourne, The Macmillan içinde.

Bottomore, T. B. (1965) *Classes in Modern Society*, London, Goerge Allan and Unwin.

Bowles, S. ve Gintis, H. (1982), The Crises of Liberal Democratic Capitalism: The Case of the United States", *Politics and Society*, 11 (1).

Braverman, H. (1974), *Labor and Monopoly Capital, The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York, Monthly Review.

Braverman, H. (1989), "Degradation of Work", *Monthly Review*, 34.

Bray, M. ve Littler, C.R. (1988), "The Labor Process and Industrial Relations Review of the Literature", *Labor and Industry*, 3.

Burawoy, M. (1978), "Toward a Marksist Theory of the Labor Process: Braverman and Beyond", *Politics and Society*, 34.

Burawoy, M. (1979), *Manufacturing Consent*, London.

Burawoy, M. (1983), "Between the Labor Process and The State: The Changing Face of Factory Regimes Under Advanced Capitalism", *American Sociological Review*, 5.

Burawoy, M. (1987), *The Politics of Production*, London, Verso.

Burris, V. (1988), *Classes in Contemporary Capitalist Society: Recent Marksist and Weberian Perspectives* (ders notları).

Burris, V. (1991), *Late Industrialization and Class Formation in East Asia* (yayınlanmamış konferans tebliği).

Callinicos, A. ve Harman, C. (1994), *Değişen İşçi Sınıfı*, İstanbul, Z Yayınları.

Calvert, P. (1982), *The Cooncept of Class*, New York, St. Martin's.

Carchedi, G. (1975a), "The Reproduction of Social Classes at Level of Production Relations", *Economy and Society*, 4 (4).

Carchedi, G. (1975b), "On the Economic Identification of the New Middle Class", *Economy and Society*, 4 (1).

Carchedi, G. (1977), *On the Economy Identification of Social Classes*, London, Routhledge and Kegan Paul.

Cho, S.K. (1985), "The Labor Process and Capital Mobility: The Limits of the New International Division of Labor", *Politics and Society*, 14 (2).

Clegg, S., Boreham, P. ve Dow, G. (1986), *Class, Politics and The Economy*, London, Routledge and Kegan Paul.

Coates, K. ve Topham, A. (1968), Industrial Democracy in Great Britain, London.

Connoly, W. (1983), *The Terms of Political Discourse*, Oxford, Martim Robertson.

Croix, G. (1985), "Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern", *Monthly Review*, 36 (10).

Crompton, R. ve Gubbay, J. (1980), *Economy and Class Structure*, London, The Macmillan.

Dahrendorf, R. (1959), *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Standford, Standford University.

Dahrendorf, R. (1988), *The Modern Social Conflict*, London, Weidenfeld and Nicolson.

Dawe, A. (1973), "The Two Sociologies" Thompon ve Tunstall (der.) *Sociological Perspectives*, New York, Penguin Books içinde.

Dickson, D. (1992), *Alternatif Teknoloji*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

Draper, H. (1978), *Karl Marx's Theory of Revolution, II*, New York, MRP.

Ehrenreich, B. ve J. E. (1979), "The Professional Managerial Class", Walker (der.) *Between Labor and Capital*, Hassocks içinde.

Elam, M. J. (1990), "Puzzling Out the Post-Fordist Debate: Technology, Markets and Institutions", *Economic and Industrial Democracy*, 11.

Emmanuel, A. (1973), *Unequal Exchange*, New York.

Faistain, N. (1986-1987), "The Underclass/Mismatc Hypothesis as an Explanation for Black Economic Deprivation", *Politics and Society*, 15 (4).

Fantasia, R. (1988), *Cultures of Solidarity*, Berkeley, University of California.

Foster-Carter vd. (1984), *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, Ankara, Birey ve Toplum Yayınları.

Foster, J. (1988), "The Fetish of Fordism", *Monthly Review*, 39 (10).

Frank, A. G. (1969), *Latin America: Underdevelopment or Revolution*, New York.

Freeman, C. ve Perez, C. (1988), "Structural Crises of Adjustment: Business Cycles and Investment Behaviour", Dosi vd. (der.) *Technical Change and Economic Theory*, London, Pinter içinde.

Friedman, A. L. (1977), *Industry and Labor*, London, The Macmillan.

Galbraith, J. K. (1962), *The Affluent Society*, New York, Penguin Books.

Galbraith, J. K. (1972), *The New Industrial State*, New York, Penguin Books.

Giddens, A. (1973), *The Class Structure of the Advanced Socities*, London, Hutchins.

Giddens, A. ve Mackenzie, G. (1982), *Social Class and The Division of Labour*, Cambridge, Cambridge University.

Giddens, A. (1992), *Classes, Power and Conflict*, London, The Macmillan.

Goldthorpe, J. H. (1980), *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*, Oxford, Clarendon.

Goldthorpe, J. H. (1982), "On the Service Class, Its Formation and Future", Giddens ve Mackenzie (der.) *Social Class and Division of Labor*, Cambridge, Cambridge University içinde.

Goldthorpe, J. H. (1983), "Women and Class Analysis, In Defence of the Conventional View", *Sociology*, 17.

Goldthorpe, J. H. (1984a), "Women and Class Analysis: Reply to Replies", *Sociology*, 18.

Goldthorpe, J. H. (1984b), *The End of Convergence, Corporatist and Dualist Tendencies in Modern Western Societies*, London.

Gordon, D., Edwards, R. ve Reich, M. (1982), *Segmented Work, Divided Workers*, Cambridge, Cambridge University.

Gorz, A. (1973), "Workers Control is more Than Just That", Hunnius, Garson ve Case (der.) *Workers Control*, New York, Rundom House içinde.

Gorz, A. (1976), "Technology, Technicians and the Class Stuggle", Gorz (der.) *The Division of Labor*, London, Horvester içinde.

Gorz, A. (1986), *Elveda Proletarya*, İstanbul, Afa Yayınları.

Gouldner A. W. (1976), *The Future of Intellectuals and The Rise of the New Class*, London, The Macmillan.

Gramsci, A. (1971), "Americanism and Fordism", Hoare ve Nowell-Smith (der.) *Selections From the Prison Notebooks*, London, Lawrence and Wishart içinde.

Gramsci, A. (1977), "Workers Democracy", Hoare (der.) *Selections From Political Writings*, London, Lawrence and Wishart içinde.

Gramsci, A. (1989), *İtalya'da Fabrika Konseyleri Deneyimi*, İstanbul, Belge Yayınları.

Habermas, J. (1970), "Technology and Science as 'Ideology'", *Toward a Rational Society*, Boston.

Harman, C. (1994), *Değişen İşçi Sınıfı*, İstanbul, Z Yayınları.

Harvey, D. (1993), "Esneklik: Tehdit mi? Fırsat mı?", *Toplum ve Bilim*, 56-61.

Hindess, B. (1977), *Sociological Theories of the Economy*, London.

Hindess, B. (1987), *Politics and Class Analysis*, New York, Basic Blackwell.

Hindess, B. (1989a), *Political Choice and Social Structure*, London, Edward Elgar.

Hindess, B. (1989b), "Classes, Collectivities and Corporate Actors", Clegg (der.) *Organization Theory and Class Analysis*, Berlin, De Gruyter içinde.

Hirst, P. ve Zeitlin, J. (1991), "Flexible Specialization versus Post-Fordism: theory, evidence and policy implications", *Economy and Society*, 20 (1).

Jessop, B. (1990), "Regulation Theories in Retrospect and Prospect", *Economy and Society*, 19.

Katz, C. J. (1989), *From Feudalism to Capitalism*, New York, Greenwood.

Kautsky, K. (1971), *The Class Struggle*, New York, Norton.

Kay, G. (1975), *Development and Underdevelopment*, New York.

Kerr, C. vd. (1960), *Industrialism and Industrial Man*, New York, Harward University.

Kivinen, M. (1987), *The New Middle Classes and the Labor Process* (uluslararası bir toplantıya sunulmuş tebliğ), Madison, Wisconsin.

Laclau, E. (1985), *İdeoloji ve Politika*, İstanbul, Belge Yayınları.

Laclau, E. ve Mouffe, C. (1992), *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, İstanbul, Birikim Yayınları.

Landes, D. (1966), *The Unbound Prometheus, Technological Change and Industrial Development in Europe from 1750 to Present*, Cambridge, Cambridge University.

Lash, S. ve Urry, J. (1987), *The End of Organized Capitalism*, Cambridge, Polity.

Lazonick, W. (1977), "The Appropriation and Peproduction of Labor", *Socialist Revolution*, 7 (33).

Lembcke, J. (1991), Class Analysis and Studies of the US Working Class", McNall (der.) *Bringing Class Back in*, Oxford, Westview içinde.

Lenin, V. I. (1964), What is to be Done, *Collected Works*, Moscow, Progress and Publishers.

Lenin, V. I. (1964), The State and Revolution, *Collected Works*, Moscow, Lawrance and Wishart.

Levine, N. (1978), "Dialectical Materyalism and the Mir", McQuaire (der.) *Marx: Sociology, Social Change, Capitalism*, London, Quartet Books içinde.

Lipietz, A. (1993), "Uluslararası İş Bölümünde Yeni Eğilimler", *Toplum ve Bilim*, 56-61.

Lockwood, D. (1958), *The Blackcoated Worker. A Study in Class Consciousness*, London.

Lockwood, D. (1982), "Sources of Variation in Working Class Images of Society", Giddens ve Held (der.) *Classes, Power and Conflict*, London, Macmillan.

Losovsky, A.S. (1988a), *Sendikalar Üzerine I*, İstanbul, İnter Yayınları.

Losovsky, A.S. (1988b), *Sendikalar Üzerine II*, İstanbul, İnter Yayınları.

Lukács, G. (1971a), "The Class Consciousness", *History and Class Consciousness*, Cambridge, The MIT.

Lukács, G. (1971b), *Lenin: A Study on the Unity of His Thought*, Cambridge, MIT.

Luxemburg, R. (1970), *Rosa Luxemburg Speaks*, New York.

Luxemburg, R. (1990), *Kitle Grevi, Parti ve Sendikalar*, İstanbul, Z Yayınları.

Mandel, E. (1973), "The Debate on Workers' Control", Hunnuis, Gordon, Case (der.) *Workers' Control*, New York, Random House içinde.

Mandel, E. (1976), *Late Capitalism*, London, NLB.

Mann, M. (1982), "The Social Cohesion of Liberal Democracy", Giddens ve Held (der.) *Classes, Power and Conflict*, London, Macmillan içinde.

Marcuse, H. (1964), *One Dimensional Man*, Boston, Beacon.

Marglin, S. (1976), "What do Bosses Do?", Gorz (der.) *The Division of Labor*, London, Harvester.

Marshall, G. (1983), "Some Remarks on the Study of Working Class Consciousness", *Politics and Society*, 12 (3).

Marx, K. (1963), "The Economic and Philosophical Manuscripts", Bottomore (der.) *Early Writings*, London, C. A. Watts içinde.

Marx ve Engels (1965), "Letter, From Engels to Kautsky, 12 Semp. 1882", *Selected Correspondonce*.

Marx ve Engels (1968), "The Poverty of Philosophy", *Selected Works*, New York, International Publishers.

Marx ve Engels (1970), *The German Ideology* (der. Arthur), London, Lawnahce and Wishart.

Marx (1971), *Preface to A Contribution to the Critique of Political Economy* (der. Dobb), London, Lawrance and Wishart.

Marx (1972), *Capital I*, London, Lawrance and Wishart.

Marx ve Engels (1973), "The Communist Manifesto", *Selected Works*, Moscow, Progress Publishers.

Marx ve Engels (1973), "Letter from Engels to J. Bloch, 1890", *Selected Works*.

Marx (1973) *Grundrisse*, London, Penguin Books.

Marx (1974), *Capital III*, Moscow, Progress Publishers.

Marx (1990), "Appendix: Results of the Immediate Process of Production" *Capital I*, London, Penguin Books.

McNall, S. G., Levine, R. F. ve Fantasia, R. (1991), *Bringing Class Back In*, Oxford, Westview.

Mead, L. M. (1986), *Beyond Entitlement: The Social Obligations of Citizenship*, New York, Free.

Meek, R. L. (1962), *The Economics of Physiocracy*, London, Allen and Unwin.

Miliband, R. (1976), *State in Capitalist Society*, New York, Pantheon Books.

Murray, R. (1988), "Life After Henri (Ford)", *Marxism Today*, (October).

Nathan, R. P. (1987), "Will the Underclass Always Be With Us?", *Transaction: Social Sciences and Modern Society*, 24 (3).

Nettle, P. (1969), *Rosa Luxemburg*, London, Oxford University.

Offe, C. ve Wiesenthal, H. (1980), "Two Logics of Collective Action, Theoretical Notes on Social Class and Organizational Form", Zeitlin (der.) *Political Power and Social Theory I*, Greenwich, JAI içinde.

Offe, C. ve Ronge, V. (1982), "Thesis on the Theory of the State", Giddens ve Held (der.) *Classes, Power and Conflict*, London, Macmillan içinde.

Offe, C. (1984), *Contradictions of the Welfare State*, London.

Öngen, T. (1992), "Endüstri Toplumlarında Sınıf İlişkileri ve İşçi Sınıfı Profiline İlişkin Bazı Saptamalar", *İktisat Dergisi*, 333.

Öngen, T. (1993a), "Teknoloji ve Emek: Bir Öncü Çalışma", *Toplum ve Bilim*, 56-61.

Öngen, T. (1993b), "İşçi Sınıfı ve Sınıf Mücadelesi", *Yeni Marksizm ve Gelecek*, 6.

Öngen, T. (1993c), "Marksist Sınıf Araştırmalarında Çağdaş Bir Profil: E. O. Wright", *Yeni Marksizm ve Gelecek*, 6.

Öngen, T. (1993d), "Marksizm ve Radikal Demokrasi Stratejisi", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, (Temmuz).

Öngen, T. (1993e), "Çağdaş Toplumsal Çatışma", *SBF Dergisi*, 48 (1-4).

Parker, S. R., Brown, R. K. ve Smith, M. A. (1977), *The Sociology of Industry*, London, George Allen and Unwin.

Parkin, F. (1972), *Class Inequality and Political Order*, London, Paladin.

Parkin, F. (1979), *Marxism and Class Theory, A Bourgeouis Critique*, London, Tavistock.

Parsons, T. (1954), "A Revised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification", *Essays in Sociological Theory*, Illinois, Free Press of Glencoe içinde.

Piore, M. J. ve Sabel, C. F. (1984), *The Second Industrial Divide*, New York, Basic Books.

Pollert, A. (1988), "Dismantling Flexibility", *Capital and Class*, (3-4).

Poulantzas, N. (1973), *Political Power and Social Classes*, London, NLB.

Poulantzas, N. (1975), *Classes in Contemporary Capitalism*, London, NLB.

Poulantzas, N. (1977), "The New Petty Bourgeois", Hunt (der.) *Class and Class Structure*, London, Lawrance and Wishart içinde.

Poulantzas, N. (1978), "On Social Classes", *New Left Review.*

Poulantzas, N. (1983), "On Social Classes", Giddens (der.) *Classes, Power and Conflict*, London, Macmillan içinde.

Prezeworski, A. (1977), "Proletariat into Class, The Process of Class Formation from Kautsky's 'the class struggle' to Recent Debates", *Politics and Society*, 7 (4).

Prezeworski, A. (1985), "Marxism and Rational Choice", *Politics and Society*, 14 (4).

Reich, M., Gordon, D. ve Edwards, R. (1973), "A Theory of Labor Market Segmentation", *American Economic Review*, 63 (2).

Roemer, J. (1982a), "New Directions in the Marxian Theory of Exploitation and Class", *Politics and Society*, 11 (3).

Roemer, J. (1982b), *A General Theory of Exploitation and Class*, Cambridge, Harward University.

Rose, D. ve Marshall, G. (1988), *Social Stratification* (yayınlanmamış çalışma raporu), Madison, University of Wisconsin.

Scase, R. (1992), *Class*, Buckingham, Open University.

Shaiken, H., Herzenberg, S. ve Kuhn, A. (1986), "The Work Process Under More Flexible Production", *Industrial Relations*, 25.

Sitton, J. F. (1990), "Citizens and Classes: Political Isolation and Class Formation", *Critical Sociology*, 17 (2).

So, A. Y. ve Suwarsono (1990), "Class Theory or Class Analysis? A Reexamination of Marx's Unfinished Chapter on Class", *Critical Sociology*, 17 (2).

Stone, K. (1974), "Origin of Job Structures in the Steel Industry", *Review of Radical Political Economics*, (Summer).

Sweezy, P. ve Baran, P. (1966), *Tekelci Kapitalizm.*

Sweezy, B. (1972), "Marx and the Proletariat", *Modern Capitalism and Other Essays*, New York, MRP içinde.

Sweezy, P., Baran, P. ve Magdoff, H. (1975), *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı*, Ankara, Bilgi Yayınları.

Taylor, J. (1979), *From Modernization to Modes of Production*, London.

Taymaz, E. (1993), "Kriz ve Teknoloji", *Toplum ve Bilim*, 56-61.

Thernborn, G. (1983a), "Problems of Class Analysis", Mathews. (der.) *Marx 100 Years On*, London, Lawrance and Wishart içinde.

Thernborn, G. (1983b), "Why Some Classes are More Successfull than Others", *New Left Review*, 138.

Thernborn, G. (1989), *İktidarın İdeolojisi ve İdeolojinin İktidarı*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Türkcan, E. (1991), "Sanayi Ötesi Toplumda Para, Emek ve Devlet", *Toplum ve Bilim*, 53.

Türkcan, E. (1992), "Üçüncü Teknoloji Devrimi Karşısında Sosyalizm", *11. Tez*, 12.

Wacthel, H. (1974), "Class Consciousness and Stratification in the Labor Process", *The Review of Radical Political Economics*, 6 (1).

Wallerstein, I. (1974), *The Modern World System*, New York.

Wallerstein, I. (1992), *Tarihsel Kapitalizm*, İstanbul, Metis Yayınları.

Weber, M. (1930), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, London, Allen and Unwin.

Weber, M. (1965), *The Theory of Social and Economic Organization* (der. Parsons), New York, Free.

Westergaard, J. ve Resler, H. (1976), *Class in A Capitalist Society*, London, Harmondsworth.

William, R. (1989), *2000'e Doğru*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

Wood, S. (1982), *The Degredation of Work*, London, Hitchinson.

Wood, E. M. (1992), *Sınıftan Kaçış*, İstanbul, Akış Yayınları.

Wright, E. O. (1978), *Class, Crises and State*, London, NLB.

Wright, E. O. (1979), *Class Structure and Income Determination*, New York, Academic Press.

Wright, E. O. (1981), "Varieties of Marksist Conceptions of Class Structure", *Politics and Society*, 9 (3).

Wright, E. O. (1982), "The Status of The Political in the Concept of Class Structure", *Politics and Society*, 11 (3).

Wright, E. O. (1984), "A General Framework for the Analysis of Class Structure", *Politics and Society*, 13 (4).

Wright, E. O. (1985), *Classes*, New York, Verso.

Wright, E. O. (1991), "The Conceptual Status of Class Structure in Class Analysis", MacNall (der.) *Bringing Class Back In*, Oxford, Westview içinde.

Wright, E. O., Levine, A ve Sober, E (1992), *Reconstructing Marxism*, London, Verso.

Yentürk, N. (1993), "Post-Fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadi İş Bölümünün Geleceği", *Toplum ve Bilim*, 56-61.

Dizin

A

Adorno, Theodor 30, 127, 319
Aglietta, Michel 130, 136, 138, 144, 145-147, 158, 165, 172, 179, 213, 225, 287, 319
Althusser, Louis 57, 67, 78, 113, 177, 178, 258, 259, 319
alt proletarya 229, 233
altyapı ve üstyapı ilişkileri 258
Amin, Samir 116, 118, 122, 319
Anderson, Perry 58, 296, 319
Aron, Raymond 27, 35, 57, 101, 139, 181, 294
artık değer 32, 48, 74, 76, 79, 83-85, 87, 90, 91, 93-95, 106, 124, 125, 130, 132, 143, 150, 163, 169, 171, 173, 188-190, 199, 201-203, 205, 217, 226, 258, 263-265, 267, 268, 276, 299, 305
artık ürün 47, 48, 63, 90

B

Babbage, Charles 119, 152
bağımlılık/tabiyet ilişkileri 32, 43, 48, 115, 116, 121, 163, 165, 190, 201, 205, 235, 241, 262-264
bağımlılık okulu 117, 118
Bakunin, Mihail 283
Balibar, Étienne 57
Baran, Paul 27, 118, 129, 134, 319, 327
Batı Marksizmi 296
Bell, Daniel 27, 31, 35, 45, 57, 139, 181, 319
Bendix, Reinhard 56, 58, 78, 159, 291, 319
Bernstein, Eduard 118, 211, 288
Bettelheim, Charles 118, 319
beyaz yakalı iş gücü 139
biçimsel tabiyet 90, 93, 94
bilimsel sosyalizm 296
bilimsel yönetim 124, 136, 152-154
birikim rejimi 132, 139, 147, 319
Birnbaum, Nathan 31, 57, 68, 70, 142, 180, 181, 236
Blount, Thomas 43
Bottomore, Thomas 57, 58, 71, 72, 283, 292, 293, 320, 325
Bowles, Samuel 58, 280, 284, 320
Braverman, Harry 58, 60, 114, 124-126, 129, 130, 152-155, 160, 164, 167-169, 186, 193, 194, 196, 201, 207, 209-212, 227, 263, 301, 320
Buharin, Nikolay 232
Burawoy, Michael 28, 49, 115, 118, 119, 122, 127, 130, 132, 161, 167-171, 173, 177, 196, 201, 202, 204, 221, 260, 265-267, 301, 311, 314, 317, 320
burjuva ideolojisi 178, 230, 248, 283, 313
burjuvazi 34, 63, 80, 82, 186, 196, 198, 207, 209, 214, 216-220, 306
büro işçileri 14, 206, 209-211
bürokrasi 36, 103, 104

C

Callinicos, Alex 47, 200, 201, 207, 211, 216, 220, 221, 224, 273, 276, 320
Calvert, Peter 44, 50, 51, 105, 108, 109, 232, 294, 295, 321
Carchedi, Guglielmo 52, 58, 59, 114, 130, 159, 185-189, 194, 195, 207, 208, 214, 216, 217, 226-228, 231, 253, 271, 305, 306, 321

Comte, Auguste 55
Croix, Geoffrey de Ste. 71, 72, 97, 321
Crompton, Rosemary 194, 212, 321
çağdaş toplumsal çatışma 234, 326
Çartizm 229
çatışmanın/sınıf mücadelesinin kurumsallaşması 162, 278, 279, 282
çelişik sınıf konumları 198, 208, 214, 219, 224, 227, 306

D

Dahrendorf, Ralf 28, 31, 35, 46, 56-59, 78, 101, 139, 154, 158, 159, 216, 233, 243, 273, 278, 288, 292, 321
denetim emeği/denetici 161, 162, 170, 202, 212, 216
depolitizasyon 228, 281
despotik emek rejimi 95
determinizm 67, 239
devrimci bilinç 75, 97, 98
diyalektik 16, 56, 65, 74, 76, 101, 163, 166, 168, 187, 204, 236, 240-242, 250, 255, 256, 258, 267, 299, 307, 308, 310, 317
diyalektik materyalizm 101
Durkheim, Émile 55
Düzenleme Okulu 127, 130, 142, 146, 148, 179, 268, 286

E

Edwards, Richard C. 156, 169, 195, 213, 270, 322, 327
egemenlik ilişkileri 32, 60, 68, 160, 161-163, 193, 200, 235, 312
Ehrenreich, Barbara 275, 321
ekonomi politik 148, 200
ekonomik belirleyici 185, 188
ekonomizm 317
emeğin toplumsallaşması 88, 94, 250, 305
emek aristokrasisi 229-232
emek denetim süreci 60, 190, 227, 263, 302
emek gücü 75, 79, 89, 90, 117, 125, 133, 164, 208, 219, 277, 301, 305
emek süreci 37, 60, 69, 85, 87-94, 112, 114, 115, 125-127, 130, 132, 138, 140, 146, 147, 151, 153, 154, 156, 161-165, 167, 168, 170, 172-174, 183, 184, 190, 192, 198, 201-205, 208, 215, 219, 220, 241, 255, 260, 262-267, 271, 297, 301-306, 311, 314-317
emek yoğun endüstri 120
Emmanuel, Arghiri 116, 118, 319, 321
emperyalizm 175, 180
endüstri devrimi 31, 52, 55, 56, 124, 132, 133, 136, 139
endüstrileşmeme 123, 183, 210
endüstri ötesi toplum 35, 36, 53, 125, 139, 143, 148
endüstri ötesi toplum 124, 139, 143
endüstriyel kapitalizm 55, 106
Engels, Friedrich 14, 29, 63, 64, 67, 69, 70, 71, 73, 77, 100, 218, 229, 230, 234, 256, 313, 325
esnek üretim/esnek uzmanlaşma 122, 139-142, 145, 148, 150, 170, 171
eşitsiz gelişme 30, 118, 119, 170, 277

F

faşizm 232
feodalizm 54, 64
Ferguson, Adam 44
Feuerbach, Ludwig 61
Fordizm 119, 136, 137, 139, 140, 142, 144, 148, 149, 166, 170, 171, 174, 183, 202, 221
Frank, Andre Gunder 118, 322
Frankfurt Okulu 28, 127, 240, 249

G

Galbraith, J. K. 34, 35, 57, 322
geçiş halinde sınıf/geçici sınıf 81, 185, 306
gerçek tabiyet 75, 91, 93, 162, 164, 205
Giddens, John Kenneth 28, 45, 50, 57, 59, 68, 69, 71, 73, 81, 102-104, 106, 109-111, 197, 212, 216, 244, 246, 292, 294, 322, 324, 326
Gintis, Herbert 58, 280, 320
global işçi 87, 304
Godelier, Maurice 57
Goldthorpe, John 50, 59, 117, 194, 212, 216, 244, 253, 276, 291, 292, 294, 322
Gordon, David M. 156, 270, 322, 324, 327
Gorz, André 28, 31, 58, 126, 164, 246, 263, 290, 322, 325
göreli artık değer 91, 137, 138, 167, 264, 268
Gramsci, Antonio 14, 93, 148, 163, 165, 166, 177, 239, 253, 257-260, 265, 313, 314, 323

H

Habermas, Jürgen 31, 35, 58, 125, 139, 284, 285, 323
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 79
Hegelci felsefe 61
hegemonik despotizm 177
hegemonik kapasite 249, 316
hegemonya 93, 176-178, 253, 258
Hindess, Barry 28, 52, 105, 107-109, 111, 118, 240, 243, 244, 281, 309, 315, 323
Hirst, Paul 28, 123, 140, 142, 149, 315, 323
hizmet sınıfı 223, 276
Hobsbawm, Eric 57, 58
Horkheimer, Max 30, 319

I-İ

ideolojik devlet aygıtları/devletin ideolojik aygıtları 178, 285, 319
ideolojinin sonu tezi 36, 157, 181
işçi aristokrasisi/işçi sınıfının burjuvalaşması 34, 229, 312
iş gücünün niteliksizleşmesi/emeğin niteliksizleşmesi 15, 131, 152, 153, 155, 165, 166, 168, 169, 174, 182, 194, 195, 253
işin değersizleşmesi 15, 131, 152, 168, 182, 194, 195

J

Jessop, Bob 117, 130, 147, 323

K

kalite çemberleri 171, 172
kamu çalışanları 59, 113, 206, 225-228, 275, 277, 305
kamusal hizmet alanı 226
kapitalist sınıf sistemi 38
kapitalist sömürü 48, 75, 179, 200, 228, 309, 310, 318
kapitalist üretim biçimi 26, 52, 64, 71, 77, 83, 89, 91, 113, 124, 125, 126, 155, 158, 159, 176, 187, 225, 231, 250, 262
Katz, Claudio J. 62, 66, 323
Kautsky, Karl 43, 99, 100, 175, 192, 211, 224, 313, 316, 323, 325, 327
Kay, Cristóbal 118, 323
kendi için sınıf 31, 73, 75, 76, 95-98, 185, 199, 218, 239, 243, 256, 257, 300, 307, 308, 313, 315, 316, 318
kendiliğindencilik 99, 257
kendinde sınıf 31, 73, 95, 96, 98, 182, 238, 243, 244, 256, 299, 308, 313, 315, 316, 318
Kerr, Clark 34, 35, 323

Keynesci ekonomi 137, 148
kimlik siyaseti 13
kitle kültürü 127
kolektif eylem 28, 72, 96, 108, 245, 247, 251, 256
kolektif işçi/emek 86-88, 131, 151, 152, 159-161, 169, 177, 189, 195, 197, 207, 208, 214, 215, 217, 219, 223, 226, 231, 304-306
kol işçileri 100, 154, 183, 197, 209, 210, 211, 223, 272, 275, 305
küçük burjuvazi 34, 80, 82, 194, 196, 207, 209, 214, 216-218, 220, 306
kültürel hegemonya 253
küreselleşme 120, 121

L

Laclau, Ernesto 27, 28, 31, 179, 244, 246, 261, 315, 323
Landes, David 25, 324
Lash, Scott 27, 149, 324
Lenin, Vladimir 14, 17, 29, 70, 99, 206, 218, 229, 232, 256, 257, 282, 316, 324
liberalizm 276, 282
Lipietz, Alain 119, 146, 324
Lipset, Seymour Martin 56, 57, 78, 291, 319
Littler, Craig R. 167, 169, 320
Lockwood, David 59, 209, 211, 289, 290, 324
Lukács, Georg 14, 43, 251, 252, 270, 281, 301
Luxemburg, Rosa 14, 99, 257, 259, 281, 313, 324, 325
lümpen proletarya 80, 229, 232

M

Mackenzie, Gavin 78, 322
Magdoff, Harry 129, 134, 175, 327
Mandel, Ernest 27, 129, 134, 176, 207, 263, 285, 324
manifaktür üretim 74, 132
Mao, Zedong 76, 218, 232, 256
Marcuse, Herbert 31, 35, 58, 125, 127, 139, 170, 287, 325
Marksizm 31, 39, 56-58, 99, 159, 252, 296, 319, 326
Marshall, Gordon 253, 272, 290, 325, 327
Marx, Karl 12, 14, 29, 30, 34, 42-44, 49, 53, 54, 57-106, 109, 113, 124, 126, 127, 132, 134, 151-159, 162, 164, 168, 169, 175, 185, 193, 204-207, 218, 224, 229, 230, 232, 234, 237, 239, 246, 256, 259, 260, 266-270, 283, 298-300, 302, 304, 312, 314, 321, 324, 325, 327
Mead, Lawrence 235, 325
Meek, Ronald L. 44, 325
meta bilinci 289, 290
mevzi savaş 260
Miliband, Ralph 285, 325
mistifikasyon 247
Mouffe, Chantal 27, 28, 31, 179, 244, 246, 261, 315, 323
mutlak artık değer 90, 94, 167
mülkiyet ile yönetim ilişkilerinin ayrılması 157, 189
mülkiyet ilişkileri 31, 64, 68, 105, 135, 157, 186, 197, 237, 273, 286, 288, 293
mülkiyet sistemi 68

N

niteliksizleşme 125, 131, 145, 151-153, 155, 156, 162, 165-169, 174, 182, 194, 195, 210, 264, 265

O-Ö

Offe, Claus 27, 179, 250, 284, 285, 326

orta sınıflar 14, 82, 195, 197, 209, 212, 216, 217, 219, 227, 294
Ossowski, Stanisław 27, 57, 101
otoriter/otoriter ilişkiler 45, 69, 109, 159, 202, 216
örgütsel kapasite 245, 249, 253
örgütsüz kapitalizm 27, 149
özel mülkiyet 72, 134, 158, 159, 177, 257, 260, 280, 287

P

Pareto, Vilfredo 43, 294
Parkin, Frank 32, 50, 59, 243, 253, 326
Parsons, Talcott 45, 55-57, 326, 328
Pashukanis, Evgeny 281
pazar despotizm 95, 132
Piore, Michael 122, 140, 141, 147, 156, 319, 326
post-Fordizm 140, 148, 149
Poulantzas, Nicos 52, 57-60, 84, 86, 113, 114, 161, 177, 179, 185, 186, 195, 198, 199, 206, 207, 210, 216-218, 239, 240, 253, 259, 271, 274, 275, 284, 285, 306, 313, 314, 326
pragmatik 247, 248, 287, 290
proletarya 17, 28, 33, 36, 62, 63, 77, 78, 80, 82, 100, 186, 187, 218-220, 229, 232, 233, 248, 261, 297, 300, 322
proleterleşme 15, 74, 75, 130, 131, 151, 169, 174, 184, 190-198, 203, 206, 207, 209, 217, 220, 227, 266, 269, 270, 304, 306

R

radikalizm 122, 275
rasyonalizasyon 143, 211, 227
Reich, Michael 156, 270, 322, 327
Renner, Karl 101, 159
Ricardo, David 49, 68, 72, 82
Roemer, John 48, 198-200, 327
Ronge, Volker 284, 285, 326
Rousseau, Jean Jacques 238

S-Ş

Sabel, Charles 122, 140, 141, 147, 326
Saint-Simon, Henri 53, 55, 68
Sartre, Jean Paul 281
Schumpeter, Joseph 292
sendikalizm 146, 229
sendikal örgütlenme 137, 279
sermaye 12, 17, 48, 59, 73-75, 82, 85, 90, 91, 93, 94, 106, 113, 115, 117-121, 126-133, 136, 142, 143, 146, 147, 153, 159-164, 166, 169, 170, 173, 175-180, 189, 190, 195, 205, 210-215, 217, 219, 221, 222, 224, 225, 228, 248, 250, 260, 262-269, 273, 276, 278, 281, 286, 301, 305, 306
sermaye birikim rejimi 147
sermaye egemenliği 164, 175, 263, 267
sermaye mantığı 113, 126, 153, 162, 169, 170, 263, 265, 301
sermayenin değerlenmesi/sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi 92, 158, 163, 169, 267
sermayenin merkezileşmesi 134, 135, 157, 158
sermayenin yoğunlaşması 28, 67, 134, 157, 158, 304
sınıf bilinci 28, 46, 72-77, 97, 98, 124, 143, 166, 187, 228, 231, 240, 245, 250-254, 256, 264, 269
sınıf çatışması 40, 56, 65, 70, 72, 75-77, 80, 97, 99, 105-107, 111, 117, 142, 161, 179, 201, 236, 268, 273, 277, 289, 290, 292, 308
sınıf çıkarları 70, 76-78, 82, 96, 185, 196, 213, 214, 231, 242-253, 262, 271-273, 275, 277, 315, 317, 318

sınıf dışı unsurlar 52, 232, 234, 251, 308
sınıf indirgemeciliği 35
sınıf kapasitesi 40, 46, 78, 107, 185, 204, 242, 243, 246-248, 250, 251, 253-255, 264, 277
sınıflı/sınıfsız toplum 32, 36, 43, 57, 67, 72, 80, 143, 149, 289
sınıf mücadelesi 16, 17, 30, 38, 58, 65, 68, 76, 95, 99, 107, 113-115, 129, 130, 146, 147, 167, 175, 179, 188, 199, 201, 203, 204, 206, 228, 230, 238, 239, 241, 244, 247-251, 256, 258-264, 268-270, 272, 273, 275-277, 280, 282-284, 286-288, 292, 294, 307, 308, 312, 313, 316, 317
Smith, Adam 44, 49, 68, 140, 323, 326
sol liberalizm 276
sosyal bilimsel Marksizm 58, 159
sosyal demokrasi 148, 280
sosyal devlet/refah devleti 58, 137, 148, 175, 276, 279, 280
sosyalizm 64, 76, 77, 245, 246, 263
soyut/somut emek 85
sömürü 32, 46,-48, 59, 69, 76, 77, 79, 80, 83, 84, 98, 118, 121, 125, 128, 130, 139, 161, 179, 198-201, 204, 224, 226, 228, 231, 241, 259, 263, 269, 298
statü grupları *105, 108, 109, 110, 111,* 291, 293
Stone, Katherine 153, 164, 327
Sweezy, Paul 27, 129, 134, 175, 270, 327
şeyleşme/yabancılaşma 68, 69, 79, 125, 152, 168, 174, 184, 186, 196, 201, 210, 211

T

tarihsel materyalizm 63-65, *80, 101,* 296
tarihsel özne 98, 111, 195, 241, 318
Taylor, John G. 118, 164, 166, 327
Taylorizm 119, 129, 136, 137, 167, 171
tekelci kapitalizm 85, 112, 113, 115, 117, 119, 121, 123, 125, 127, 129, 131, 133, 135, 137, 139, 141, 143, 145, 147, 149, 151, 153, 155, 157, 159, 161, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 177, 179, 181, 231, 192, 214, 268, 270, 304, 306, 327
teknik iş bölümü 26, 66, 68, 112, 123-126, 133, 136, 137, 151, 152, *160,* 165, 168, 169, 197, *271,* 300, 301
teknokrasi 181, 259
teknokratik toplum 31, 35, 36, 181
teknolojist yaklaşım 124, 125
Therborn, Göran 161, 184, 199, 265
toplumsal formasyon 28, 31, 80, 81, 88, 89, 113, 186, 187, 198, 199, 214, 225, 226, 242, *261, 274,* 299, *307,* 308
toplumsal hareketlilik 107, 287, 291-295
toplumsal hiyerarşi 46, 104, 293, 308
toplumsal iş bölümü 26, 38, 68, 115, 119, 121, 123, 124, 135-137, 176, 189, 194, 212, 219, 261, 269, 305, 307
toplumsal sınıf 40, 43, 48, 62, 111, *124, 211*
Touraine, Alain 31, 35, 45, 58, 139
Troçki, Lev 224, 232
tröst 135
tüketim toplumu 149, 290

U-Ü

ulus-devlet 104, 116, 175, 176, 180
uluslararası iş bölümü 116, 118, 119, 122, 135, 141
Urry, John 27, 149, 293, 319, 324
ücretli emek 66, 85, 106, 137

üretici güç 25, 26, 62-67, 76, 87, 96, 112, 125, 144, 145, 153, 162, 191, 255, 258, 259, 268, 277, 300
üretim araçları 59, 69, 70, 74, 75, 84, 89, 93, 100, 130, 134, 147, 186, 189, 192, 198, 218, 223, 298
üretim ilişkileri 32, 38, 43, 45-47, 55, 63-67, 69, 70, 76, 77, 105, 153, 160, 163, 165, 185-187, 189, 193-198, 214, 216, 222, 223, 226, 227, 239, 242, 243, 259, 261, 267, 269, 284
üretimin rasyonelleşmesi 102
üretken emek 84, 86, 89, 91, 92, 151, 197, 206, 207, 217, 222, 305
üretken olmayan emek 59, 84, 197, 205, 206, 208, 217, 305
üstbelirlenim 239

W

Wallerstein, Immanuel 118, 119, 174, 176, 310, 328
Weber, Max 29, 34, 42, 43, 53-55, 58-60, 101-111, 124, 143, 154, 180, 298, 301, 328
Wiesenthal, Helmut 250, 326
Wright, Erik Olin 31, 45, 50, 52, 58-60, 69, 70, 114, 130, 159, 160, 173, 178, 185, 194, 197, 198, 207, 208, 210, 214, 219, 220, 222, 224, 227, 237, 243, 247, 249-253, 260, 271, 274, 277, 286, 291, 306, 314, 326, 328

Y

yakınsama kuramları 34
yarı bağımsız çalışma 172, 173, 221, 222
yarı proletarya 36
yaygın birikim rejimi 132
Yeni Dünya Düzeni 38, 120, 121
yeni küçük burjuvazi 34, 207, 209, 216, 217, 220, 275, 306
yeni manüfaktür/yeni zanaat 142
yeni orta sınıflar 195, 209, 216
yeni toplumsal hareket 28, 31, 149, 234
yeni zamanlar 16, 27, 29, 148
yoğun birikim 133, 136, 147, 192, 279
yönetici sınıf/profesyonel yöneticiler 69, 157, 193, 202, 210, 213, 214, 284, 305
yönetimin rasyonelleşmesi 103
yönetsel devrim (kuram) 28, 157, 160, 213

Z

Zeitlin, Jonathan 57, 123, 140, 142, 149, 323, 326

Prometheus'un Sönmeyen Ateşi, zorlu bir dönemecin kitabıdır. 1990'ların ilk yarısında, SSCB'nin çöktüğü, kapitalizmin mutlak ve nihai zaferini ilan ettiği ve neoliberalizmin şaha kalktığı bir zamanda yazıldı. O yıllarda, kapitalizmin büyük ideolojik saldırısı, sol saflarda moralsizlik, dağılma, ideolojik savrulma gibi sonuçlar vermişti. Fitilini Andre Gorz'un **Elveda Proletarya** kitabının ateşlediği bir tartışma, âdeta döneme damgasını vurdu. Öz olarak, sosyalizm mücadelesinin temel öznesi olarak görülen işçi sınıfının, gerçekte kendisine yüklenen devrimci niteliklere hiçbir zaman sahip olmadığı veya sahip olsa bile zaman içinde (kapitalizmin yapısında, üretimin örgütlenmesinde ve teknolojide meydana gelen köklü değişimlere bağlı olarak) bu özelliklerini kaybettiği ileri sürülmekteydi.

Tülin Öngen, o yıllara hâkim olan neoliberal akıl tutulmasına prim vermeden, üstün bir analiz ve zengin bir sergileme ile tartışmaya katıldı. İşçi sınıfının tanımı, kapsamı, çağdaş kapitalizm koşullarındaki konumu, güncel profili, teknolojik gelişimin sınıfa etkileri gibi konuları titizlikle inceledi.

Döneme hâkim ideolojik ortama olduğu kadar baskılar altında bunaltılarak üretimsizliğe ve yozlaşmaya sürüklenen akademinin içler acısı durumuna da güçlü bir meydan okuma anlamına gelen bu öncü kitap, aradan geçen 20 yıla rağmen, bugün de güncelliğini koruyor. Dahası, Gezi isyanı ile birlikte özel bir güncellik kazanmış bulunuyor.

20 TL. KDV DAHİL
ISBN: 978-605-4836-63-5
9 786054 836635
Yordam Kitap